

«ҒЫЛЫМ ДАМУЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАҒЫТТАРЫ:
ЫҚПАЛ ЕТУ ЖӘНЕ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛ ФАКТОРЛАРЫ»

атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

4-5 маусым 2020

PROCEEDINGS

of the international scientific and practical conference
«STRATEGIC DIRECTIONS OF SCIENCE DEVELOPMENT:
FACTORS OF INFLUENCE AND INTERACTION»

4-5 June 2020

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научно-практической конференции
«СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ
НАУКИ: ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ
И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ»

4-5 июнь 2020

ӘОЖ 001.8
КБЖ 72(063)
Ғ 96

Редакция алқасы:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Ғ 96 **«Ғылым дамуының стратегиялық бағыттары: ықпал ету және өзара іс-қимыл факторлары»** халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының мақалалар жинағы. – Алматы: «Bilim Innovations Group» орталығы, 2020. – 132 бет.

«Стратегические направления развития науки: факторы влияния и взаимодействия» Сб. материалов межд. науч-практ. конф. – Алматы: Центр «Bilim Innovations Group», 2020. – 132 с.

Proceeding international scientific and practical conference **«Strategic directions of science development: factors of influence and interaction»**. – Almaty, Center «Bilim Innovations Group», 2020. – 132 p.

ISBN 978-601-332-747-1

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және ғалымдардың қазіргі ғылымдағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и ученых по по актуальным проблемам современной науки.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and scientists on topical issues of modern science.

ӘОЖ 001.8
КБЖ 72(063)

ISBN 978-601-332-747-1

© «Bilim Innovations Group» орталығы, 2020
© Center «Bilim Innovations Group» 2020

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ
ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ
FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ НЕГІЗІНДЕГІ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ю.Н. Камалов

П.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.

Ф.А. Курабаева

П.ғ.к, доцент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.

П.Н. Балташева

PhD-докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.

Мақалада жаңартылған білім беру мазмұны, оның міндеті, жүзеге асыруға дайындау барысы, болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдерін конструкциялау мен модельдеу, конструкторлық-технологиялық іс-әрекетке кәсіби даярлығы мазмұнын жетілдірудің маңызды тұжырымдамалық бағыты қарастырылған. Сонымен қоса, бағыттың жүзеге асуын ғалымдар конструкторлық-технологиялық іс-әрекетті жобалау саласындағы болашақ мамандардың шығармашылық даярлығымен, кәсіби даярлықтың мазмұны мен мақсатты бағыттылығын анықтайтын сыртқы факторлардың бірі – болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдерін интеллектуалдық және пәндік-түрлендіргіш (жобалық) іс-әрекет бірлігін жүзеге асыратын қазіргі жасампаз еңбек түрлеріне белсенді араласуға алғышарттары қарастырылған.

Түйін сөздер: көркем еңбек, жаңартылған білім беру мазмұны бағдарламасы, визуалды өнер, шығармашылық дизайн, оқу бағдарламасы, үй мәдениеті, конструкторлық-технологиялық іс-әрекет, сәндік-қолданбалы өнер, мәдениет.

Мемлекет басшысының 2017 жылдың 12 сәуірінде жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек... Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу» - делінген [1].

Ғылыми әдебиеттерге және жоғары оқу орындарының, қол өнер мамандығы бағдарламаларына жүргізілген талдаулар мен тәжірибелі маман педагогтардың пікір көзқарастары бұл проблеманың толық зерттелмегендігін дәлелдейді.

Мұндай жағдай білім алушыларды өз халқының рухани қазынасымен, оның ұлттық мәдениетімен, әдет-ғұрыптары мен ұлттық өнер дәстүрлерімен таныстырып, ұлттық өнерге баулу қажеттілігін тудырады.

Осыған байланысты қазіргі білім берудің көкейкесті міндеті – көркем еңбек сабағында оқушыларды материалдарды қол құралдарымен өңдеу барысында оқушылардың дағдыларын қалыптастыру, дамыту, шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруға дайындау болып табылады.

Осы орайда мектеп қабырғасында «Көркем еңбек» пәнінің алар орны ерекше. Себебі, бұл сабақта оқушылар шығармашылықпен жұмыс жасап, дағдыларын дамытып, қалыптастырады.

Оқушыларға қол еңбегін үйрету арқылы, қол құралдармен жұмыс жасау барысында олардың пәнге деген қызығушылықтарын, шығармашылық еңбекке деген сүйіспеншілігін, эстетикалық тәрбиесін, дағдыларын қалыптастыру әр мұғалімнің кәсіби міндеті болып табылады.

Қазіргі уақытта көркем еңбек пәні бойынша педагогикалық мамандарды кәсіби даярлаудың жүйесі нәтижелі бір жолға қойылмаған. Дегенімен, жаңартылған білім беру мазмұнында көркем еңбек пәні кіріктіріліп оқытылып жатыр. Бейнелеу өнері және сызу, технология пәндерін оқытатын жан жақты кәсіби дайындықтан өткен мамандар қажет.

Осыған байланысты, болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдерін кәсіби даярлау қажеттілігі және оны жүйелі жүзеге асырудың теориялық-әдіснамалық тұрғыдан жеткілікті деңгейде негізделмеуі, болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдерін жаңартылған білім мазмұны негізінде кәсіби даярлаудың мүмкіндіктері мен оларды пайдалануға байланысты әдістеменің жеткіліксіздігі, болашақ көркем

еңбек пәні мұғалімдерін кәсіби даярлаудың, мұғалім мен оқушылардың жаңартылған білім мазмұны негізінде әдістемелік тұрғыдан кешенді қамтамасыз ету мәселелері туындауда.

Бүгінгі күні елімізде жаһандану үдерісінде бірнеше стратегиялық қадамдар жасалып, саяси, экономикалық, мәдени жүйенің өзгеруі әсерінен Қазақстанның нарықтық экономика жағдайында демократиялық жолмен дамуы білім беруі кеңістігінде де келелі өзгертулер енгізуде. Болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдерін конструкциялау мен модельдеу, конструкторлық-технологиялық іс-әрекетке кәсіби даярлығы мазмұнын жетілдірудің маңызды тұжырымдамалық бағыты болып білім, ғылым, өнер, өндіріс және өнеркәсіптің байланысы саналады. Бұл бағыттың жүзеге асуын ғалымдар конструкторлық-технологиялық іс-әрекетті жобалау саласындағы болашақ мамандардың шығармашылық даярлығымен байланыстырады. Кәсіби даярлықтың мазмұны мен мақсатты бағыттылығын анықтайтын сыртқы факторлардың бірі – болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдерін интеллектуалдық және пәндік-түрлендіргіш (жобалық) іс-әрекет бірлігін жүзеге асыратын қазіргі жасампаз еңбек түрлеріне белсенді араласуға алғышарт жасау [2].

Көркем еңбек пәні елестету мен бақылау қабілетін, кеңістіктік және көру елесі қабілетін қамтамасыз ететін, әртүрлі шығармашылық әрекет барысында, көркем технологиялық білімдерді, қабілеттер және дағдыларды қалыптастыруға бағытталған. Түрлі материалдармен жұмыс істеу оқушылардың технологиялық ойлауын, көркем-эстетикалық талғамын, шығармашылық, есте сақтау қабілеттерін, кеңістіктік қиялын, фантазиясы мен қол моторикасын дамытуға, көзбен нақты мөлшерлеу қабілетін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Көркем еңбек пәнінің маңыздылығы: шынайы болмысты эстетикалық қабылдауды және еңбекқорлыққа тәрбиелеуді, адамның қоршаған әлеммен өзара байланысы жайлы білімді қалыптастырудың бірден-бір құралы болып табылады.

Көркем еңбек пәні оқу бағдарламасының мақсаты – жеке тұлғаның қалыптасуы және өз ойын білдіруінің негізі ретінде, рухани-адамгершілік мәдениетін дамыту, шығармашылық, кеңістіктік - образдық ойлауын, көркем-технологиялық білімнің негізін қалыптастыру. Ал, оның барлығын іске асыру үшін оқушы бойында қабілет те болуы қажет.

Оқушыларды шығармашылық тәрбиелеу үшін оның бойында қандай қабілет бар екенін ескеру керек. Жалпы өнер тапқыш адамдардың бойында туа біткен талант, дарын болуы мүмкін. Олардың бойындағы қабілетіне сәйкес оқу-әдістемелік жұмыстар ұйымдастырылған жағдайда ғана мықты шығармашыл мамандарды дайындауға болады. Қандай бір іске қабілеті нашар, жалқау оқушы мен талантты оқушыға қойылатын талап бірдей болмайды. Қабілеттілік – бір нәрсеге жарамдылық немесе бейімділік, ептілік, ыңғайлылық, қажеттілік». Қабілетті адам – дамыған және дарынды адам». Ал шығармашылыққа «жаратушы, жасап шығарушы әрекеттік қасиет ретінде» анықтама беріп, соған байланысты «Шығармашылық қасиет көп адамға берілмейді» деген [3].

Сонымен, адамда қабілеттілік неғұрлым дамыған болса, ол соғұрлым әрекетті тең игереді, орындайды және әрекетті меңгеру оған қабілеттілігі жоқ саладағы оқуы мен қызметіне қарағанда субъективті түрде жеңілірек беріледі.

Ол үшін оқушылардың қабілеттілігіне назар аудару керек. Мысалы, электротехникалық мамандық бойынша оқитын кейбір ізденімпаз оқушылар теориялық білімдерін практикада жүзеге асыруға, өз қолынан техникалық құрылғыларды жасап көруге талпынады. Осындай талантты оқушылардың істеген істері мен жеткен жетістіктері жалқау оқушыларға өнеге болады. Олар да біртіндеп теориялық білімін көтеріп, практикалық ізденіске бет бұрады.

Адамның қабілеттілігі білім алу мен практикалық икемділікті тез қалыптастыруды оңайлатса, керісінше, олардың негізінде қабілеттілік те дамиды. Мысалы, адам өзінің конструкторлық қабілетін дамыту үшін техникалық конструкцияларын құрылымын жақсы білуі, оны практикада пайдалану икемділігі мен құрастыру дағдысының болуы шарт.

Оқушылардың конструкторлық қабілеттерінің рөлі көркем еңбек сабағында зор маңызға ие. Мұның өзі болашақ көркем еңбек пәні мұғалімінің конструкторлық қабілеті мен кәсіби даярлығы үдерісінің белгілі бір жақтарын, байланыстары мен функцияларын сипаттайтын базалық білім моделінің негізгі элементтерін анықтауға мүмкіндік береді.

Қоғам дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі педагогикалық және психологиялық ойлардың тарихында интеллектуалды, эстетикалық, конструкторлық ойлау әрекетімен оқытуды ұйымдастыру мәселесі ұдайы тұрақты қызығушылық туғызып отырады. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық және ғылыми-техникалық даму қозғалысы білім беру салсында оқыту процестерін жаңартуға талпынады. Өйткені білім қоғамның анағұрлым жоғары деңгейде дамуына септігін тигізеді. Оның жетістіктері көбінесе мемлекет тарапынан оған бөлінген орынға және мектептің жеткіншектер тәрбиесі мен білімін дұрыс жолға қоя білуіне байланысты болады. Қазіргі білім беру теориясы ақпаратты-репродуктивті оқытуды белсенді-шығармашылық және танымдық-нәтижелік

оқытуға алмастыру қажетігін болжайды. Қазіргі білім беру жүйесінің әрбір кезеңге шарттарды, ұйымдастырылған формаларды, оқыту әдістерді мен амалдарының талаптарын таңдау қажет [4].

Педагогикалық оқу орындарында конструкторлық-технологиялық құрастыруға оқыту тұжырымдамасы болашақ мұғалімдерді конструкторлық-технологиялық іс-әрекетке кәсіби даярлауда мәдени, құрастырушы факторы ретінде қарастырылады. Педагогика мен дизайнның байланысы мұғалімнің шығармашылыққа, педагогикалық және дизайнерлік сипаттағы іскерлік ойға бағыттылығын қалыптастырумен анықталады. Педагогикадағы дизайн дегеніміз - болашақ кәсіби мұғалімнің ой-өрісін дамыту, жетілдіру түсінігін береді.

Дизайнерлік іс-әрекеттің мәні мен жобалық тапсырмаларды шешуші кезеңдерінде де бірқатар еңбектер арналған. Олардың біразы жобалық іс-әрекетке өздерінің анықтамасын береді:

- жобалық іс-әрекет тарихи қалыптасқан, әлеуметтік және экономикалық тұрғыда келісілген қажеттілік. Ол адамдардың шартты түрде мінез-құлықтық сипаттағы болжамдық жағдайларын ашуға, адамның қоршаған ортасына ықпал етуге бағытталған ;

- дизайнерлік іс-әрекет жүйелі көзқарастан, құрылымдық ұйымнан, жобалаудың тұжырымдамалылығынан, жұмыстың бірізділігінен, жобалық тілмен өнімнің өзіндік ерекшелігінен туындайды. Ол конструкторлық-технологиялық практиканың өзара байланыстағы түрлерін қарастырады;

- шығармашылық іс-әрекеттің мақсаты – адамның материалдық және рухани қажеттілігін толығымен қанағаттандыратын үйлесімді пән орталығын қалыптастыру. Бұл мақсатқа индустриялық өндіріс әдістері арқылы пәндер сапасын анықтаумен жетуге болады.

Бұл іс-әрекет оқу-шығармашылық сипатта болады және жобалық-зерттеушілік тапсырманы ұстанады. Жобалаушы-оқушының алдына қойылған оқу-шығармашылық тапсырма оның өзінің білімімен, іскерлік, дағдысымен шешімін іздестіретін проблема болып саналады. Оқу-шығармашылық тапсырмасының шешіміндегі проблемалық принцип ой ойлау қабілетінің нәтижесіне, оның жаңа білімді, іскерлікті меңгерудегі рөліне жауап береді.

Дизайн саласында конструкторлық қабілеті мен әрекеттің объектісі болып дизайнерлік іс-әрекеттің басқару процесі ретіндегі рөл техникалық-процессуалдық кешен әрекеті саналады. Ол ойлау және қолмен жасау әрекетінің өзара байланыстағы процесі жүйесінде, жобалау объектісінің немесе дизайн жүйесінің барлық кезеңдерінде жүзеге асады.

Осы айтылғандардан, жаңа, перспективалық бұйымдарды, кешендерді жобалау процесі процессуалдық-технологиялық қатынас негізінде жүзеге асады деп ой тұжырымдауға болады. Оқушылардың конструкторлық қабілетін дамытып, қалыптастырудың кешенді проблемасын шешу үшін барлық қатынастардың жақсы жақтарып кіріктіретін қатынас қажет. Сонымен, жоғарыда айтылғанның барлығы көркем еңбек пәнінде оқушылардың бойында конструкторлық қабілеттерін дамыту үшін қажет, бұл даярлықта білім, іскерліктің мазмұнына, оны ұйымдастыру формасына аса мән берілуі тиіс деп ой тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қоса, көркем еңбек пәні қолдың сенсорлық қозғалысы және қолдың буындары үшін өте маңызды. Көркем еңбек пәнінде қандай да бір бұйымды жасап шығару үшін міндетті түрде оның кәсіптік жағын қарастырамыз, оның сырт-пішініне, әдемілігіне, әрбір бөлшектерінің құрылысына, сипатына мән береміз.

Көркем еңбек пәнінің оқушылардың технологиялық мәдениетін, техникалық-технологиялық құзыреттіліктерін, еңбекке баулу, кәсіби өзін-өзі анықтау, жүзеге асыру және шығармашылықтарын дамытуда рөлі айрықша деп айтуға болады [3].

Көркем еңбек пәнінде оқушылар көркем материалдарды меңгеріп, еңбек әрекетінің және бейнелеу өнерінің технологиясын үйренеді. Олар оны зерттей отырып, бұйымның қасиеті мен сапасын анықтай алады. Сонымен қатар, өзінің қоршаған ортасын жан-жақты зерттей отырып, түрлі суреттер салып, оның құрылысын құрастырады немесе оның бейнесін мүсіндей отырып, дайын бұйым шығарады. Және де олардың назарын қоршаған ортадағы адамдардың кәсібіне, мысалы, суретшілерге қажетті іскерліктер: өмірді суретші көзімен көре білу, әрбір көрген затты көңілмен қабылдау, адамның ісіне, табиғаттың әсемдігін түсіне білуді үйрету.

Қазіргі уақытта қолданбалы өнердің сан алуан түрлерін қолдана отырып, түрлі бұйым дайындау арқылы білім алушылардың көркемдік талғамын, шығармашылық қабілеттерін, ақыл-ой дамуын, төзімділігін, ұқыптылығын т.б. тұлғалық сезімдік қасиеттерін дамытуға болады. Яғни, көркем еңбек сабақтарында көркемдік материалдарды қолдану қазақ халқының қолөнер саласындағы таптырмас құрал болып табылады [5].

Осы орайда әрбір педагог тарихи мәдени мұраларды, соның ішінде халықтың сәндік - қолданбалы өнерін оқушылардың көркемдік-эстетикалық тәрбиесінде мақсаттылықпен қолдана білуі тиіс. Өйткені сәндік - қолданбалы өнер формасы жағынан да, мазмұны жағынан да оқушылар

үшін түсінікті, олардың сұлулық сезімін дамыту күшіне ие. Бұл оқушылар туған және басқа халықтардың ұлттық мәдениетін игеруге, барлық дәуірлердегі шығармашылық еңбекке сұлулық идеалы мен шеберліктің қажеттілігінің қалыптасуына ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Назарбаев Н.Ә. Рухани жаңғыру Астана, 2017 ж.
- 2 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 23 тамыздағы № 1080 (РК МЖМС 1.4.002-2012) қаулысымен бекітілген Орта білім берудің (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру) мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес әзірленген.
- 3 Көркем еңбек (Визуалды өнер және технология). Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9 сыныбына арналған оқу бағдарламасы – Астана, 2016. – 111 б.
- 4 Камалов Ю.Н., Балташева П.Н. Көркем еңбек пәнінде оқушылардың шығармашылығын дамыту. ҚР қол өнер саласының қас шебері Б.Симованың «Өмірім – өнерім» атты аймақтық ғылыми практикалық конференциясының материалдары. Шымкент: 2018.
- 5 Жолдасбекова С.А. Еңбек технологиясы және кәсіпкерлік мұғалімін кәсіби даярлау: монография / С.А. Жолдасбекова. - Алматы: Әрекет-Print, 2008. - 330 б.

SISTI 14.35.01

PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL INTEREST IN FUTURE SOCIAL EDUCATORS IN A MULTILEVEL HIGHER EDUCATION SYSTEM

R.Zh. Toikin

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Modernization in the field of education, in a new way poses the problem of interest in pedagogical activity, as a leading motive mastering the profession. Today, the humanistic approach defines a personality with its needs and development as the highest value, and therefore, pedagogical activity takes on a new meaning in the form of a sphere of personal self-realization. The key position in the field of personalization is occupied by professional activities, the effectiveness of which will largely depend on the degree of interest in the profession, activity and desire to master it. The proposed article clarifies the content of the concept of “professional interest”, presents the structure of the phenomenon being studied, reveals the theoretical foundations of the formation of students’ interest in the future profession. In addition, the material presents the results of experimental work on determining the motivation for studying at a university of 1-3 year students, specialty 5B012300 «Social pedagogy and self-knowledge.»

Keywords: interest, professional interest, structure of professional interest, ascertaining experiment, learning motivation, organization of university activity.

The process of preparing a future teacher in pedagogical educational institutions includes not only the acquisition of knowledge, skills, but also the formation of interest in a future profession, and therefore the formation of professional skills, which is very important. To generate interest in a future profession, especially a teacher, one needs his own approaches, forms, methods, pedagogical technologies and means. Inadequate development of theoretical and methodological the basics of this process in terms of future training teachers in a vocational educational institution indicates a contradiction between: increasing demands on the quality of professional training of future teachers, the need for them to form an interest in the pedagogical profession. Studying the issue of interest and formation his students to the future profession, a literature analysis was carried out, which showed that the problem of professional interest in the holistic structure of university training takes one of the important places in the research activities of teachers and psychologists.

So, the methodological foundations of interest and motivation are reflected in the works of G.D. Babushkin, A.M. Kuzmin, I. Yu. Sazonov, I.V. Tarasevich, V.N. Tsivataya, S.D. Shloma. The psychological foundations of the development of cognitive interest and the motivation of learning in the works of EP are

widely studied. Ilyin, T.V. Shorokhova, O.I. Dubrovin. Pedagogical approaches to the development of the motivational sphere of students are studied in the works of V.N. Tsivataya, S.D. Shloma, E.N. Pletneva, V.V. Arnautov. Various aspects of the problem of developing professional interest in the educational process are reflected in the works of V.N. Tsivataya, S.D. Shloma, V.V. Arnautov. Of particular interest to us are scientific papers that examine the conditions for the formation and development of interest in the profession (G.D. Babushkin, V.N. Tsivataya, S.D. Shloma, V.V. Arnautov).

A study of the theory and practice of training social educators has revealed a number of significant contradictions in the aspect of our study, the main of which are:

- between the need of modern society for social educators interested in their professional activities and the low level of interest in the profession among university graduates.
- between the practical need for the formation of future social educators' interest in professional activities and the insufficient theoretical and methodological elaboration of this direction in the activities of the university.

Statement of the problem, goals. The main objective of this study is to determine the prerequisites for the formation of professional interest in a multi-level system of higher education. The objectives of the presented article: 1) to clarify the content of the concept of “professional interest”; 2) to bring out the main factors determining the interest in professional activity; 3) determine the motivation for studying at the university for students of 1-3 courses.

History. Professional interest occupies a special place in the general structure of human interests, since the effectiveness of future work depends on the degree of interest in the profession, activity and desire to master it. The interest in professional activity, as defined by the Encyclopedic Dictionary of Psychology and Pedagogy, is interpreted as a form of manifestation of cognitive need, ensuring the professional orientation of the individual to the recognition of the goals of professional activity and thereby contributing to orientation, familiarization with new facts, a more complete and deeper reflection of reality [1].

To fully comprehend the phenomenon under study, we turn to the structure of interest in professional activity. Grandmother G.D. identifies four components of the above structure: emotional, motivational, intellectual and volitional [2, 186 p.]. However, a number of authors studying the problem of interest as a category of pedagogy (A.M. Kuzmin, I.Yu. Sazonov, I.V. Tarasevich), offer an alternative structure of interest, since according to them, the components proposed by G. Babushkin, do not fully disclose the essence of the phenomenon of «interest» regarding professional activities. The alternative component is superfluous, arguing that the presence of interest eliminates the need to mention motivation - it is a priori. The volitional component in the presence of interest is also called insignificant, since interest is based on the orientational reflex. The cognitive component, in turn, is defined as the most important component of interest in professional activities. The emotional component demonstrates a person's attitude to the world, for this reason he cannot be represented in the structure of interest in the profession. It is also worth noting that a person's attitude to the world is manifested primarily in behavior, actions and the style of interaction with surrounding reality, thus, the structure of interest in professional activity should be supplemented with another component - behavioral [3, 73 p.].

In pedagogical research, interest is often understood as emotionally expressed cognitive orientation of the personality on mastery of any activity in the process of which a person realizes his inclinations, abilities, beliefs. Interest in professional activity encourages active study, consciously differentiating educational information into important and secondary information upcoming labor duties [4, 223 p.; 5, 20 p.]. In psychological and pedagogical research, close the relationship between interest in future professional activities and interest in teaching its basics. So, E. N. Pletneva considers an important factor the development of interest in learning the existence of a conscious need a student in knowledge as a real social and personally significant value [6, 24 p.].

Research Methods. To identify empirically the reasons for the interest of studying at a university among students of 1-3 courses, specialty 5B012300 «Social pedagogy and self-knowledge», Eurasian National University L.N. Gumilyov, a stating experiment was conducted aimed at determining the motivation for studying at a university.

The total number of respondents was 38 people.

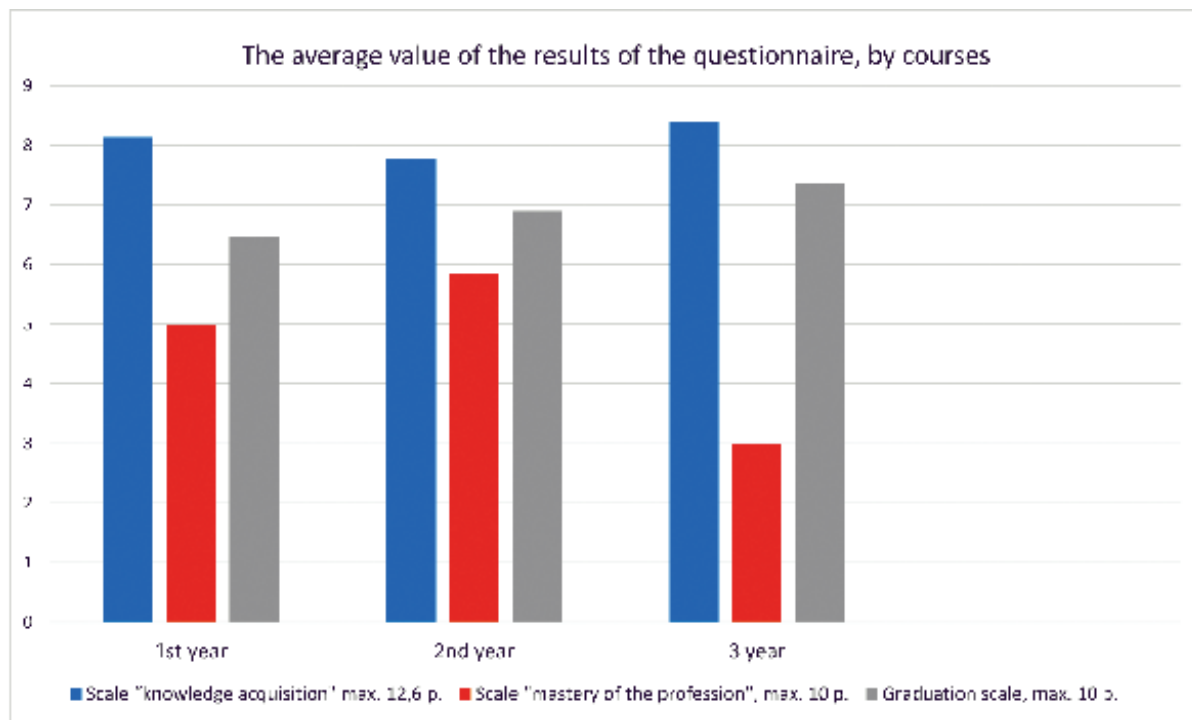
As a method of obtaining data, we used the survey method, as the most common in social pedagogy. Its use is also due to its versatility, comparative ease of use and data processing. The advantage of our chosen method is the massive nature and short-term results. In the process of conducting the survey, the methodology “Motivation for studying at a university” proposed by T.I. Ilyin [7, 640 p.]. This technique includes three scales: “acquisition of knowledge” (desire to acquire knowledge, curiosity); “Mastery of the profession” (the desire to acquire professional knowledge and form professionally significant qualities);

“Obtaining a diploma” (the desire to obtain a diploma with the formal assimilation of knowledge, the desire to find workarounds for passing exams and tests). The predominance of motives on the first two scales indicate an adequate choice of a profession by a student and satisfaction with it. Applying the above questionnaire, we obtained the following results (Table 1.):

Respondents	Scale “knowledge acquisition», max. 12,6 p.	Scale «mastery of the profession», max. 10 p.	Graduation scale, max. 10 p.
Russian branch			
1st year			
1	5.4	5	8.5
2	3	4	8.5
3	10.8	3	4
4	10.8	8	7.5
5	11.4	10	7.5
2nd year			
1	7.8	1	3
2	9	4	4
3	6	5	8.5
4	9	4	7.5
5	9	6	8.5
3rd year			
1	7.8	1	6
2	6	6	7.5
3	12.6	0	7.5
4	7.2	5	8.5
Kazakh branch			
1st year			
1	10.8	9	7
2	9.6	6	5
3	4.8	2	8.5
4	7.2	0	8.5
5	9	3	8.5
6	11.4	7	7.5
7	3.6	3	1
8	9.6	3	0
9	6.6	7	8.5
2nd year			
1	5.4	10	8.5
2	3.6	4	6.5
3	9	7	7
4	9.6	6	2.5
5	7.2	7	8.5
6	9.6	9	8.5
7	9	9	8.5
8	6	5	5
9	11.4	7	7.5
10	7.8	0	6
11	3.6	8	8.5
12	10.8	7	7.5
13	7.2	4	8.5
14	5.4	8	5
15	9	6	8.5

Table 1. Motivation for studying at a university of students of 1-3 courses.

Histogram 1., in particular, the scale of “acquisition of knowledge”, clearly illustrates to us how significant an element in the learning process at a university is knowledge and its acquisition. The average indicators, according to the questionnaire, on this scale with the highest possible value of 12.6 points among first-year students reach 8.142 points, the respondents of 2 courses have an indicator equal to 7.77 points, while students studying in 3 courses have the highest score with a value of 8.4. Thus, in percentage terms, this scale encourages 64 % of first-year students to study at a university, 2nd and 3rd year students, and therefore, 61 % and 66 %.

Histogram 1. The average value of the results of the questionnaire, by courses.

E.P. Ilyin, in turn, believes that interests may, in fact, have no connection with cognitive needs and cognitive activity of a person, arguing that interests can arise on the basis of any need. As noted by E.P. Ilyin, “In this understanding, a person’s interest clearly shows not only the pleasure of the process of activity, but also the desire to get a useful result related to achieving the goal. It is no coincidence therefore that B.I. Dodonov has two types of interests: procedural, in which the goal is to enjoy the experiences of a certain activity, and the process-targeted, in which a person seeks to combine business with pleasure” [8, 167-168 pp.].

Based on the classification proposed by B.I. Dodonov, it would be logical to attribute to the procedural interests the mastery of the profession, while the “obtaining a diploma” scale is more likely to correspond to the process-target ones. Referring again to histogram 1, we aim to draw attention to the dominance of the “graduation” scale over “mastery of a profession”, this fact has the most significant difference among 3rd year students, where the average score on the “mastery of profession” scale with a maximum value of 10 points is 3, which is 4.3 points less than the average for the graduation scale with an identical maximum value. The ability to master a profession motivates sophomores by 58.5 %, while getting a diploma by 69 %. The lowest rates were found among respondents studying in the 1st year, only 50 % were interested in the desire to acquire professional knowledge and form professionally significant qualities, and 14 % higher than their desire to receive a diploma with formal mastery of the educational material offered at the university.

The available results of the questionnaire make it necessary to search for the organization of the educational process, in which the formation of interest in the profession will occupy a significant place, as well as the study of interest as a need-motivational structure. Interest in this regard is defined as “the subjective representation of the elements of the motivational-need sphere in the form of an incitement to activity on the part of functional motives, the satisfaction of which is associated not with the result, but with the process of activity” [9]. The psychological theory of activity answers similar views. Of particular interest to our study is the question of the development of motives described in this theory. So when analyzing the activity itself, the following path is proposed: movement from need to motive, then to goal

and action (P - M - C - D). In real activity, the reverse process is constantly happening: in the course of activity new motives and needs are formed (D - M - P). In the theory of activity, this process is called the mechanism of shifting the motive to the goal (another variant of its name is the mechanism of turning the goal into a motive). The essence of this mechanism is that the goal, previously motivated to achieve it by some motive, eventually acquires an independent motivating force, that is, it itself becomes a motive. It is important to emphasize that the transformation of the goal of motive can only happen if positive emotions are accumulated, acting as bridges that connect the subject with the system of existing motives, until a new motive is included in this system as one of them [10, 127-130 pp.]. It follows that the activity carried out in order to satisfy the initial need, while the satisfaction process is the motive itself, which gives rise to new motives and needs. Which inevitably leads to the conclusion: with the proper organization of the university, we form the need for students in further professional self-realization, which implies the qualitative assimilation of knowledge and will be the motive.

In the course of organizing the activities of the university, it is also worth noting that the duration of production training at the enterprise is one of the essential factors in the development of interest in a future profession. As O.I. Dubrovina notes, "The study of human activity in a production environment allows not only to enrich the theoretical basis of the psychology of labor, but also to delve into practical activities of the enterprise and contribute adjustments to the direct labor activity of employees" [11, 13 p.].

V.V. Arnautov connects the development of interest with continuity and transitional stages of learning. For example, stimulating interest to the teaching profession, in his opinion, is carried out more efficiently, if all the formative capabilities of the various components of vocational training (theory, pedagogical practice, extracurricular activities) and various types of educational institutions (kindergarten, school, college, university) [12, 207 p.]. In our opinion, such a position more deeply meets the requirements of modern education and a holistic pedagogical process. The formation of interest in future professional employment should be a holistic, continuous process based on the integration of subjects, which will allow students to "see" and understand the place specific courses in their future work practices, create a complete an idea of the future profession and the ideal of a professional, which means make the process of obtaining a specialty more meaningful and effective.

Conclusion. According to the previously set objectives of this study, we clarified the content of the concept of "professional interest", defined as a form of manifestation of cognitive need, ensuring the professional orientation of the individual to the recognition of the goals of professional activity and thereby facilitating orientation, familiarization with new facts, a more complete and deep reflection of reality. The practical part of the study revealed the current situation regarding the reasons for the interest of studying at a university, which states that today students are concentrated on obtaining a coveted diploma with a formal mastery of knowledge and a low level of mastery of the profession. It will be true to note that some of the respondents showed opposite results, that is, the desire to master a profession and gain high-quality knowledge in their chosen field plays a significant role in their educational process. Therefore, the prospect of this study will be to propagate a similar attitude towards studying at a university among most students of the specialty "Social pedagogy and self-knowledge" by developing a program aimed at increasing interest in the profession. An analysis of the scientific literature, in turn, allows us to note the factors of interest development that are necessary when developing a program. Namely: the educational process should be built taking into account the continuity and transitional stages of training, where all formative capabilities of various components of professional training (theory, pedagogical practice, extracurricular activities) and various types of educational institutions necessary for industrial training, which is also a catalyst for the development of interest in the specialty. With this approach, the student sets clear goals and accumulates positive emotions, an important component of a favorable psychological background, in which mastery of the profession takes place with great immersion.

References

- 1 Psychological encyclopedic dictionary. 2013. Available at: https://psychology_pedagogy.academic.ru/13785/профессиональный_интерес [date: 26.03.2019]. [in Russian].
- 2 Babushkin G.D. Psihologicheskie osnovy formirovaniya professionalnogo interesa k pedagogicheskoy deyatel'nosti. Omsk, 1990. P.186.
- 3 Kuzmin A.M., Sazonov I.U., Tarasevich I.V., Interes k budushei professionalnoi deyatel'nosti kak kategoriya pedagogiki, Obrazovanie I nauka. 2015. № 4 (123), P. 73.
- 4 Cyvataya V.N., Formirovanie interesa k professii socialnogo pedagoga v usloviyah vuzovskoi podgotovki. Moskva, 2000. P. 223.

5 Shloma S.D., Formirovanie interesa k professii u studentov kolledzha pri izuchenii specialnyh disciplin. Moskva, 2006. P. 20.

6 Pletneva E.N. Pedagogicheskie usloviya formirovaniya interesa studentov k ucheniyu I pogloshenosti uchebnoi deyatel'nosti. Moskva, 2008. P. 24.

7 Odegov U.G., Rudenko G.G., Apenko S.N., Merko A.I. motivaciya personala, — M.: izdatel'stvo "Alfa -Press". 2010. P. 640.

8 Ilin E.P. Motivaciya I motivy. Seriya "Mastera psixologii". — SPb.: Piter, 2002. P. 512, P. 167-168.

9 Shorohova T.V. Problema opredeleniya kategorii "interes" v sovremennoi otechestvennoi psixologii I pedagogike. Available at: <http://www.eidos.ru/journal/2004/1205.htm> [date: 26.03.2019].

10 Gippenreiter U.B. Vvedenie v obshuyu psixologiyu. — M.: CheRo, 1996. — 336 p., p. 127-130.

11 Dubrovina O.I. Psixologiya truda, inzhenernaya psixologiya I ergonomika, izdatel'stvo TGU, 2015. — 224 p.

12 Arnautov V.V. Razvitie interesa k professii uchitelya u studentov pedkoledzha v usloviyah uchebno-nauchno pedagogicheskogo kompleksa. Volgograd, 1995. P. 207.

ГТАМР 14.29.41

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРҒА АТА-АНАЛАРДЫҢ ТОЛЕРАНТТЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

А.Е. Зарыпханова

Магистрант, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ.

Е.И. Барабанова

Пс.ғ.к., доцент, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ.

Ж.М. Аканова

Магистр, аға оқытушы, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ.

Мақалада инклюзивті мектепте оқитын балалардың ата-аналарының толерантты қарым-қатынас ерекшеліктерінің зерттеу нәтижелері көрсетілген. Қалыпты балалар мен мүмкіндігі шектеулі балалармен өзара әрекетінің ұйғарынды тәсілдерінің нәтижелері талданды. Мүмкіндіктері шектеулі оқушылар мен қалыпты дамуымен ерекшеленетін оқушылар үшін бірлесіп оқыту жағдайымен байланысты жағымды және жағымсыз сәттер қарастырылды. Зерттеу бойынша инклюзивтік мектепке баратын балалардың ата-аналары мүмкіндігі шектеулі балаларға толерантты қарым-қатынасты білдіреді.

Түйін сөздер: толеранттылық, ерекше білім беру қажеттіліктер, инклюзия, толерантты қатынас, инклюзивті оқыту, мүмкіндігі шектеулі адамдар.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін дамытудың қазіргі кезеңінде негізгі міндеттердің бірі, психикалық және физикалық ерекшеліктеріне, мүмкіндіктері мен қабілеттеріне сәйкес әрбір баланың жеке тұлғасын дамыту үшін жағдай жасау болып табылады [1]. Инклюзияны енгізу үшін тек мектептер мен мектепке дейінгі мекемелердің, тіпті толық жабдықталған, қолжетімді және оқытылған қызметкерлермен ғана жеткіліксіз. Балаларды бірлесіп оқыту үшін, бірінші барлық ата-аналарда жағымды қоғамдық пікірін қалыптастыру қажет.

Ерекше қажеттіліктері бар балаларға қатысты кез келген білім беру мекемесінің дамуындағы орталық міндеттердің бірі педагогтардың, мамандардың, ата-аналардың педагогикалық толеранттылықты қалыптастыру болып табылады. Баланың құндылықтарын, ойлау логикасын, мінез-құлықтың басқа да формаларын ескере отырып, құрдастарының мүмкіндігі шектеулі балаларға құрметпен қарауды тәрбиелеу және толерантты қатынасты дамыту маңызды шарттарының бірі [2].

Ата-аналар балалардың бірінші және негізгі тәрбиешілері болып табылады, егер олар осы проблеманы шешуде педагогтардың одақтастары болмаса, балада толеранттылықты қалыптастыру мүмкін емес. Педагогтар мен ата-аналар үшін толеранттылық – ортақ мәселе болып табылады [3]. Отбасы көп жағдайда балалар мекемесінде басты рөлді атқарады. Дегенмен, ата-аналар жиі жаудың астығын өздері себеді және байқамай жақтырмаушылық пен жек көрушілікті танытады. Балалар ата-аналардың бағалауын сіңіреді, сәйкесінше олардың басқа адамдарға деген

жағымсыз қатынастарын қабылдайды. Осыған байланысты тәрбиеленушілердің ата-аналарымен мақсатты жұмыс жүргізілуі тиіс. Ата-аналарға, балалардың қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу маңыздылығы жайлы түсіндіру қажет. Бұл мәселелерді тәрбиеленушілермен және ата-аналармен бірлесіп талқылауды ұйымдастыру қажет, ересектердің жеке мысалдары, балаларда басқа адамдарға деген құрмет сезімін және басқа көзқарастарға деген толеранттылықты тәрбиелейді. Егер ата-аналар осы сапаға ие болмаса, балалардың толеранттылығын қалыптастыру үрдісі қиыңға соғады [4].

Инклюзивті мектепте оқитын балалардың ата-аналарының толеранттылығын зерттеуде зерттеленушілер тобын жалпы білім беретін мектепте оқитын балалардың 40 ата-анасы және инклюзивті мектепте оқитын балалардың 40 ата-анасы құрады «Мүмкіндігі шектеулі балаларға толерантты қатынас» сауалнамасы бойынша алынған нәтижелерді талдайық. Бұл сауалнаманы инклюзивті мектепке баратын балалардың ата-аналары ғана толтырған.

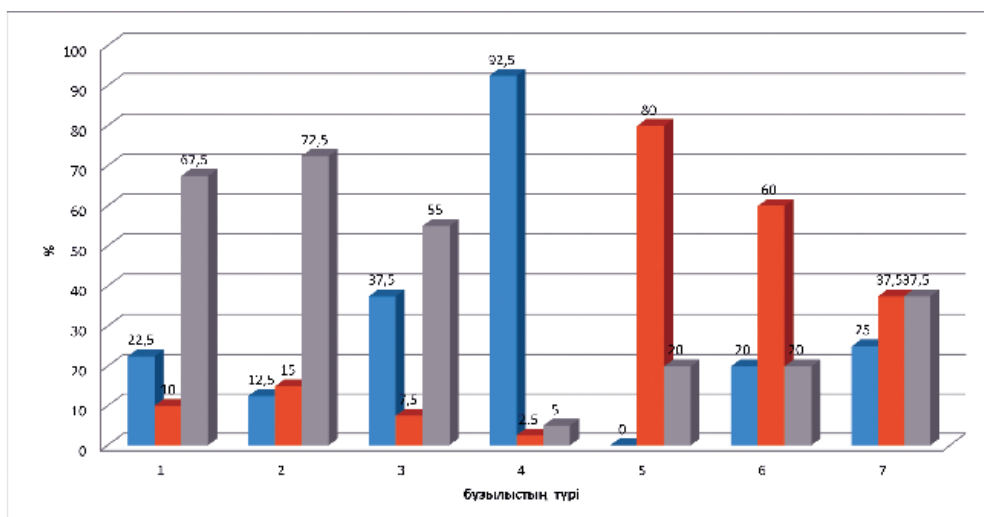
Талдау бойынша ата-аналардың көпшілігі мүмкіндігі шектеулі бар балалардың дені сау балалармен (70 %) бірге дамуы тиіс екенін, ата-аналардың 20 % жауап беруге қиналғанын және 10 % мүмкіндігі шектеулі балаларды басқа балалардан бөлек тәрбиелеу қажет екенін атап өтті.

Кесте 1. Инклюзивті мектепте оқитын балалардың ата-аналарының сауалнама сұрағына жауаптар «Дені сау балаға ерекше қажеттіліктері бар балалармен қарым-қатынас жасауға тура келетінін елестетіңіз. Өзара әрекеттесудің қандай тәсілдері мүмкін деп есептейсіз?»

Жауап нұсқасы	Бұзылуы бар балалармен						
	Көру	есту	сөйлеу	ТҚА	интеллект	ПДТ	ЕЖБА
Жақын достық	12,5	0	5	25	0	0	0
Сабақтан кейін бірге қарым-қатынас: үйірмелерде	20	5	7,5	52,5	0	10	12,5
Бір сыныпта бірлескен оқу	30	20	35	75	2,5	2,5	5
Бір мектептегі оқу	60	55	60	80	25	57,5	37,5
Көшедегі кездейсоқ қарым-қатынас	30	0	22,5	62,5	0	10	0
Қарым-қатынасқа кедергі жасаймын	0	0	0	0	20	12,5	10

1 кесте бойынша ата-аналардың 25 % тірек-қимыл аппараты бұзылған балалармен және 12,5 % көру бұзылыстары бар балалармен жақын достықты рұқсат етеді. Тек көшедегі кездейсоқ қарым-қатынасты 62,5 % ата-аналар өздерінің балалары мен тірек-қимыл аппараты (ТҚА) бұзылған балалар, 30 % көру қабілеті бұзылған және 22,5 % сөйлеу қабілеті бұзылған балалармен қарым-қатынаста көреді. Сабақтан кейін бірге қарым-қатынасты ата-аналардың көпшілігі көреді, егер балада ТҚА бұзылысы болса (52,5 %), 20 % – көрудің бұзылуы, 12,5 % – аутистік спектрдің бұзылуы. Ата-аналардың 75 % егер баланың қозғалыс бұзылыстары болса, 35 % егер сөйлеу бұзылысы болса, 30 % – көру және 20 % есту бұзылыстары бар балалармен бірге бір сыныпта бірлескен оқуға жол береді. Мектепте бірлескен оқу туралы сұраққа жауап берген ата – аналардың пайызы жоғары – 80 % мектепте тірек-қимыл аппараты (ТҚА) бұзылған балалар, 60 % – көру және сөйлеу бұзылыстары бар балалар, (57,5 %) - психикалық дамуы тежелген (ПДТ), 55 % – есту қабілеті бұзылған балалар, 37,5 % – ерте жастағы балалар аутизмі (ЕЖБА) және тек 25 % интеллектінің бұзылыстары бар балалар оқи алады. Ата-аналардың (20 %) интеллектісі бұзылған балалармен, (12,5 %) ПДТ және (10 %) ерте жастағы балалар аутизмі (ЕЖБА) бар балалармен қарым-қатынас кезінде кедергі жасайды.

Сонымен инклюзивтік мектепте оқитын балалардың ата-аналарындағы толерантты қарым-қатынасты көбінесе тірек-қимыл аппараты бұзылған, содан кейін көру және есту қабілеті бұзылған балаларға білдіреді. Интеллектісі бұзылған балаларға деген ата-аналардың толерантты қарым-қатынасы төмен пайыздық нәтижені көрсетті.

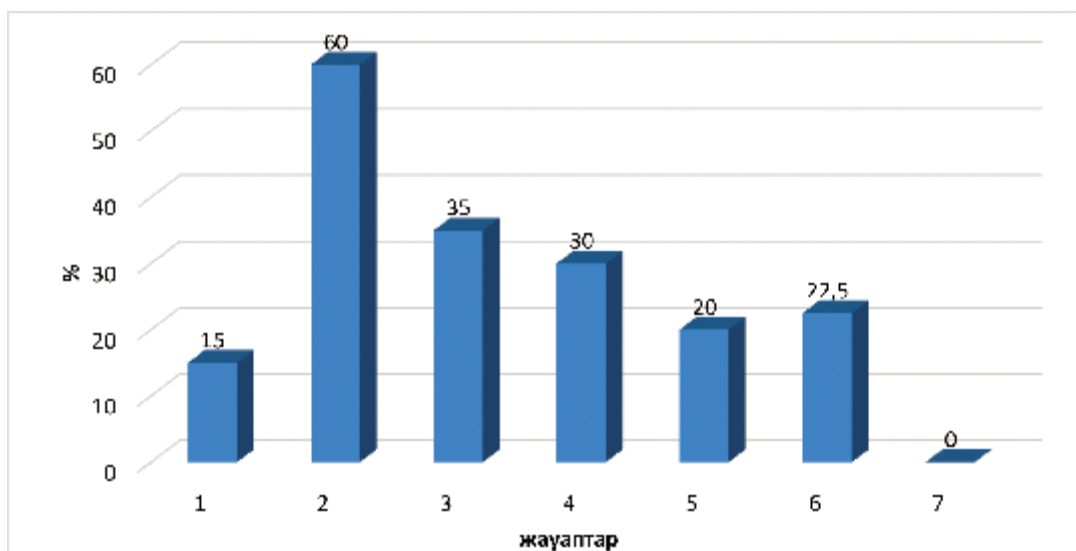

Шартты белгілер: Бұзылыстар: 1) көру, 2) есту, 3) сөйлеу, 4) тірек-қимыл аппарат, 5) интеллект, 6) ПДТ, 7) ЕЖБА;

Қатар 1 – Оқыту мүмкін; Қатар 2 – Оқыту мүмкін емес; Қатар 3 – Білмеймін.

Сурет 1. Инклюзивтік мектепте оқитын балалардың ата-аналарының «Жалпы білім беретін мектеп жағдайында ерекше қажеттілігі бар қандай балаларды оқыту мүмкін» сауалнама сұрағына жауаптар.

1-кесте бойынша қорытынды 1-сурет бойынша нәтижелермен келісіледі, онда барлық ата-аналар (92,5 %) ТҚА бұзылған балаларды оқыту мүмкіндігі туралы айтады. 37,5 % сөйлеу қабілеті бұзылған балалар болуы мүмкін. Егер интеллектісі бұзылған бала болса, ата-аналардың 80 % және 60 % ПДТ балалармен оқыту мүмкін емес деп жауап берді. (72,5 %) есту қабілеті, (67,5 %) көру қабілеті және (55 %) сөйлеу қабілеті бұзылған балаларға қатысты ата-аналардың көпшілігі бірмағыналы жауап бере алмады.

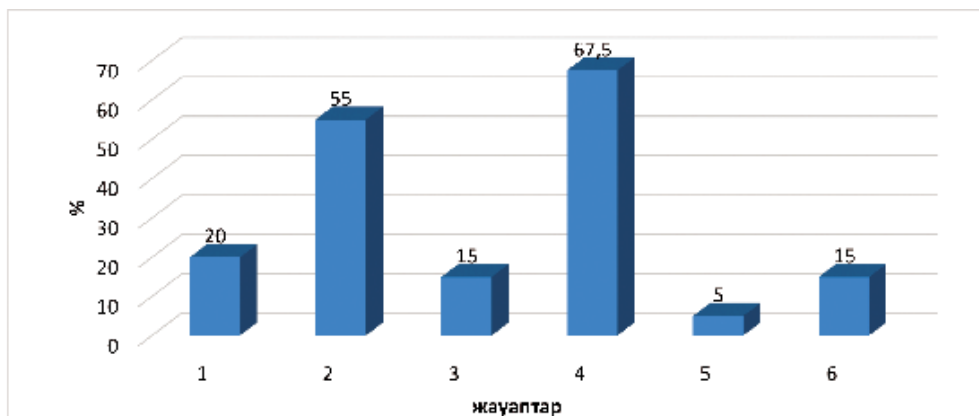

Шартты белгілер: 1) Дені сау бала мейірімді болады, 2) Дені сау бала өзгелерге көмектесуді үйренеді, 3) Дені сау бала аяушылық, жанашырлық тәжірибесін алады, 4) Дені сау бала шыдамды болуды үйренеді, 5) Бұл педагогтар мен балаларды жақындастырады, 6) Бұл дені сау баланың қоғам өмірі туралы түсінігін кеңейтеді.

Сурет 2. Инклюзивтік мектепте оқитын балалардың ата-аналарының «Дені сау балалар үшін бірлескен оқыту процесінде қандай жағымды сәттер туындауы мүмкін?» сауалнама сұрағына жауаптар.

2-сурет бойынша ата-аналардың 60 % дені сау бала басқаларға көмектесуді үйренеді, (35 %) аяушылық, жанашырлық тәжірибесін алады, (30 %) шыдамды болуды үйренеді, (22,5 %) дені сау

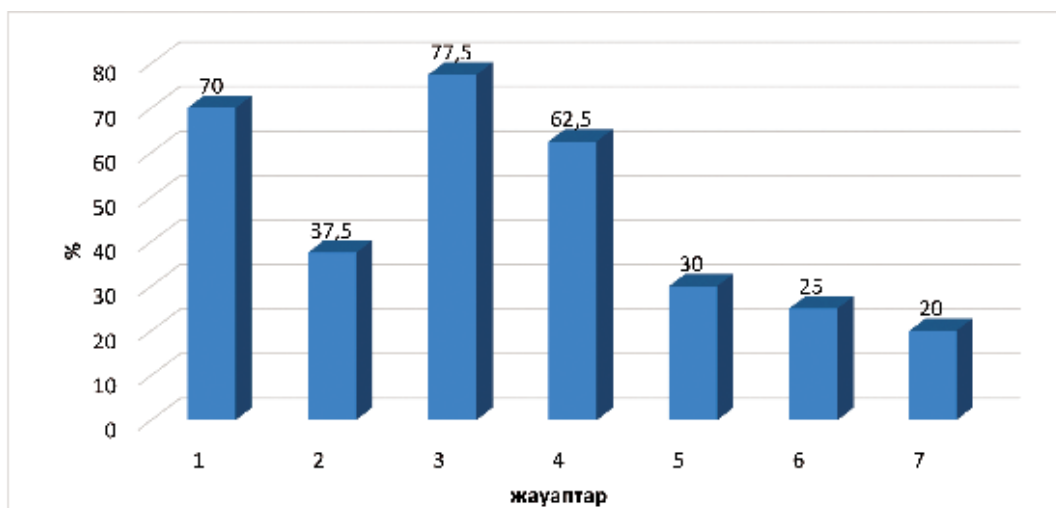
баланың қоғам өмірі туралы түсінігін кеңейтеді Ата-аналардың (50 %) педагогтар мен балаларды жақындастырады немесе сау бала мейірімді болады (15 %) деп санайды.

Шартты белгілер: 1) Дені сау балалардың оқуға деген қызығушылығы төмендейді, 2) Дені сау балалардың үлгерімі мен даму қарқынының төмендеуі, 3) Балалар ұжымында қақтығыстардың пайда болуы, 4) Педагогтар, тәрбиешілер тарапынан дені сау балаларға көңіл бөлуді азайту, 5) Дені сау балалардың көңіл-күйі нашарлайды, 6) Жағымсыз сәттер жоқ.

Сурет 3. Инклюзивтік мектепте оқитын балалардың ата-аналарының «Бірлескен оқыту барысында дені сау балалар үшін қандай жағымсыз сәттер туындауы мүмкін?» сауалнама сұрағына жауаптар.

3-суретте инклюзивті мектепте оқитын балалардың ата-аналары көретін жағымсыз сәттер көрсетілген. Ата-аналардың жартысының көбі (67,5 %) педагогтар, тәрбиешілер тарапынан дені сау балаларға көңіл бөлуі төмендейді деп санайды, ата-аналардың (55 %) дені сау балалардың үлгерімі мен даму қарқыны төмендейді деп санайды. Ата-аналардың 20 % бұл дені сау балалардың үлгерімінің төмендігіне әсер етеді, ата-аналардың (15 %) балалар ұжымында қақтығыстардың пайда болуына әкеледі деп санайды. Тек 5 % дені сау балалардың көңіл-күйі нашарлайды деп санайды, ал 15 % мүлдем жағымсыз сәттерді көрмейді.

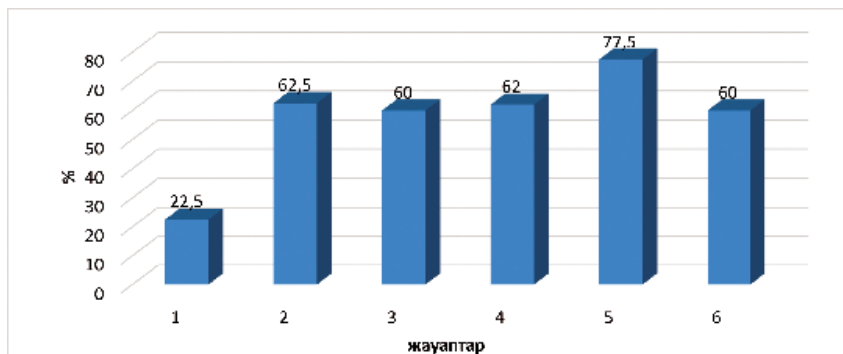

Шартты белгілер: 1) МШ бала кішкентай жастан бастап дені сау балалармен өзара әрекет жасауға үйренеді, 2) Олар құрдастары тарапынан қосымша қолдау ала алады, 3) МШ бала дені сау балалар ұжымының өміріне тең дәрежеде қатыса алады, өзін толыққанды сезінеді, 4) МШ бала дені сау балалармен қарым-қатынасты орнату барысында белсенді түрде дамиды, 5) Ата-аналар үшін олардың балаларын қалыпты мектепте оқыту фактісі-олардың психикалық көңіл-күйіне жағымды әсер етеді, 6) МШ балада түрлі іс-әрекет, қарым-қатынас түрінде өз қабілеттерін көрсетуге кең мүмкіндіктер пайда болады, 7) Жағымды сәттер жоқ.

Сурет 4. Инклюзивтік мектепте оқитын балалардың ата-аналарының «Қалай ойлайсыз бірге оқыту, тәрбиелеу кезінде МШ бала мен оның ата – анасы үшін қандай жағымды сәттер пайда болады?» сауалнама сұрағына жауаптар.

Ата-аналардың (77,5 %) МШ бала дені сау балалар ұжымының өміріне тең дәрежеде қатыса алады, өзін толыққанды сезінеді деп ойлайды, ата-аналардың (70 %) МШ бала кішкентай жастан бастап дені сау балалармен өзара әрекет жасауға үйренеді деп санайды, 62,5 % МШ бала дені сау балалармен қарым-қатынасты орнату барысында белсенді түрде дамиды және (37,5 %) құрдастары тарапынан қосымша қолдау ала алады деген ойда.

Ата-аналардың 30 % және одан төмен МШ балалары бар ата-аналары үшін олардың балаларын әдеттегі мектепте оқыту фактісі-олардың психикалық көңіл-күйіне жағымды әсер етеді деп санайды. Ата-аналардың (25 %) МШ балаларда түрлі іс-әрекетте, қарым-қатынас түрлерінде өз қабілеттерін көрсетуге кең мүмкіндіктер пайда болады және ата-аналардың тек 20 % ғана олар жағымды сәттерді көрмейтіні туралы мәлімдейді.

Шартты белгілер: 1) МШ бала дені сау балалар ортасында өзін көрсете алмайды, 2) Дені сау балаларға арналған оқу жүктемесі МШ балалардың физикалық және психикалық денсаулығын ұлғайтады, 3) Дені сау құрдастары тарапынан жағымсыз қарым-қатынас, 4) МШ бала оқу мен ойындар барысында дені сау балалардың артынан үлгермейді, бұл оның өзін-өзі бағалауын, өзіне деген сенімділігін төмендетеді, 5) МШ балалардың материалды меңгеруі үшін педагогтардың, тәрбиешілердің назары жеткіліксіз болады, 6) МШ баланың ата-анасында бірлескен оқытуға байланысты қосымша қамқорлық пайда болады.

Сурет 5. Инклюзивтік мектепте оқитын балалардың ата-аналарының «Қалай ойлайсыз бірге оқыту, тәрбиелеу кезінде МШ бала мен оның ата – анасы үшін қандай жағымсыз сәттер пайда болады?» сауалнама сұрағына жауаптар.

Бірлескен оқыту жағдайында МШ және оның ата-аналары үшін жағымсыз сәттерге қатысты, зерттеленушілер былайша жауап берді: ата-аналардың 77,5 % педагогтардың назары МШ баланың материалды меңгеруі үшін жеткіліксіз болады деп санайды, 65 % МШ бала оқу мен ойындар барысында дені сау балалардың артынан үлгермейді, бұл оның өзін-өзі бағалауын, өзіне деген сенімділігін төмендетеді деп санайды. Ата-аналардың іс жүзінде бірдей саны (шамамен 60 %) дені сау балаларға арналған оқу жүктемесі МШ балалардың физикалық және психикалық денсаулығын ұлғайтады, дені сау құрдастары тарапынан жағымсыз қарым-қатынасты тудыруы мүмкін және МШ бар баланың ата-анасында бірлескен оқытуға байланысты қосымша қамқорлық пайда болады деп мәлімдейді. Ата-аналардың (22,5 %) МШ бала дені сау балалар ортасында өзін көрсете алмайды деп санайды.

Жалпы білім беретін мектепте оқитын балалардың ата-аналарына қарағанда, инклюзивтік мектепте оқитын балалардың ата-аналарында МШ балалар туралы жағымды көзқарастар байқалады. Инклюзивтік мектепке баратын балалардың ата-аналары көп жағдайда мүмкіндігі шектеулі балалармен қарым-қатынас орнату кезінде олардың толымсыздығын көрсетудің қажеті жоқ деп санайды және олардың ойынша МШ балалар өздерін қажетті сезінуі тиіс, мұндай балалар қандай да бір бағытта дарында болуы мүмкін. Жалпы білім беретін мектепте оқитын балалардың ата – аналарында осы көзқарастар аз дәрежеде байқалады, бұдан басқа осы топтағы зерттеленушілердің көбі МШ балалар көбінесе интеллектуалды жағынан дамымаған деп санайды.

Алынған зерттеу нәтижелері бойынша инклюзивтік мектепке баратын балалардың ата-аналары МШ балаларға толерантты қатынасты білдіреді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2015. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http://www.special-edu.kz/normativno-pravovaya %20baza/4/mat002.pdf](http://www.special-edu.kz/normativno-pravovaya%20baza/4/mat002.pdf)

2 Ертанова О.Н. Образование и инвалидность: ступени развития // Журнал прикладной психологии. - 2018. - № 2. - С. 36-47.

3 Мовкебаева З.А., Денисова И.А., Оралканова И.А., Жакупова Д.С. Инклюзивное образование. –Алматы. - 2016.- 200 с.

4 Суменкова А.М. Толерантность как ценностная основа инклюзивного профессионального образования // Образование и воспитание. - 2017. - №5. - С. 50-55.

SRSTI 14.25.09

TRAINING OF WRITTEN ARGUMENTATIVE COMPETENCE OF HIGH SCHOOL STUDENTS IN ENGLISH CLASSES

M.K. Abdishukir

Master student, KazUIR&WL after named Abilay Khan, Almaty, Kazakhstan

K.O. Kunakova

Scientific supervisor, d.p.s., prof., KazUIR&WL after named Abilay Khan, Almaty, Kazakhstan

Argumentative competence is one of the most effective competencies in the formation of cognitive-searching, creative, critical and intellectual abilities of high school students in modern foreign language education. This competence is a concept aimed at comprehensive learning of the types of speech activities of students, which contributes to the development of practical speaking and communication skills of students.

Keywords: Argumentation, written speech argumentative competence, oral and written speech, conceptuality, experimental group, trainees, persuasion.

«The main task of making Kazakhstan one of the 50 most competitive countries in the world can be achieved only if it is a highly specialized and well-educated citizen, easily mastering scientific technology, self-governed in a market economy and able to apply knowledge in life». The Concept of Education Development of the Republic of Kazakhstan until 2015 states that the goal of competent secondary education is: «... to be able to freely orient, self-realize, self-develop and make independent, moral decisions on the basis of deep knowledge and professional skills formation of personality» [1].

Today, it is proposed to take a competency-based approach to improving general secondary education. The Concept of Education Development of the Republic of Kazakhstan until 2015 also reflects the need to replace the content-oriented content of education with competence, ie the content of results-oriented education. About the word «competence» in the branch scientific dictionary of terms of the Kazakh language it is stated: «competence (competence) – in general, the ability to perform a task or to do something». Translated from Latin, it means «competence – knowledge, knowledge, experience». A person with competence in a particular field can be considered to be a person who is able to draw conclusions and act effectively, armed with the knowledge and skills appropriate to his or her field. There are many ways to determine the structure of personal competence [2].

The ambiguity of the interpretation of the concept of the study determined the presence of a variety of definitions, classifications and approaches to critical thinking. In some scientific works, generalization and systematization of the definitions of critical thinking from the point of view of philosophical (domination of the theoretical aspect), psychological (accent at the motivational component of critical thinking) and pedagogical (using the methodological system for the development of critical thinking) aspects are held.

Thanks to the active process of globalization in the field of higher education, the development of international contacts in all spheres of human activity, the widespread use of electronic means, modern students have enormous opportunities in carrying out scientific research in the specialty using materials in English, participating in competitions for obtaining of international scholarship, internships abroad, the possibility of obtaining work in foreign companies. Kazakh universities are called upon to equip their schoolchildren, bachelors, undergraduates, and specialists with a basic set of communicative competencies, and, in particular, one of the majors in foreign language writing and speech competency. Full possession of written speech is becoming one of the key characteristics of a highly skilled employee, able to function not only in the national labor market, but also successfully integrate into the world

multicultural community, where foreign language writing along with professional components acts as a means of realizing not only professional but also personal ambitions [3].

The presentation of the main material of the article. According to our state educational standard of higher professional education, the professiogram of specialists from non-linguistic universities assumes research, expert analysis and organizational and managerial work. In the Western educational and social paradigms, the formed written-speech competence is regarded as «a form of power», that is, the source of power [4]. Given the increasing role of the written system of language communication, at present a similar situation is in the Russian system of higher education.

The term «argumentation» comes from the Latin words «argumentsum», «argumentso», meaning «explanation», «clarification». Today, vital audit content of scientists convincingly proves that proof is an integral part of human relations – it is present in all, it is «equal to all» «argumentary» is a common feature of human life. In this regard, the abstracts of certain scientists about universality are deserved. The argumentment is defined as an integral part of any speech activity. Proof of the group of Dutch scientists from the Amsterdam School is that this is a form of oral and social activities, whose task is to increase (or reduce) the perception of the contradictory point of view for the listener or reader, providing several interconnected arguments to prove (or refute) it. The attitude to the rational judge «proving, the person feels linguistic and uses its knowledge and ideas, a system of values and general meaning, communicative skills and logical culture, their epistemological and emotional states, social parameters of the situation. All this indicates a complex nature of the argument as a process and explains the integral nature of the theory of proof. Accordingly, the argument is defined as a social, intelligent, communicative, verbal action, represented by a system of concepts aimed at getting approval or recommendation of a particular audience that is for justification or refutation of opinion. It should be done [5].

The pragmatic attitude of a written scientific text by E.V. Vargina consists in the desire to convince the reader, that is, to realize the function of persuasion. Arguments, due to the specifics of the scientific text, play the main role in persuading the addressee. From the point of view of the communicative goal, argumentation is one of the main means by which the author's communicative intention is achieved. The ability to create written argumentative works is of significant importance not only as a goal and means of communication in the scientific community, but also as a means of teaching students to express thoughts in a logically correct form [6].

Productive written language, like argumentation, is a complex analytical and synthetic activity that requires focused training. As for the projection of argumentation into scientific written language, certainly argumentativeness is one of its key characteristics. Scientific written text exists only in the context of argumentation and in this case, the context of written speech obliges to consistency, logic, completeness and coherence of the presentation of thought. Therefore, we can put an equal sign between the characteristics of the statements «context» and «argumentativeness».

In this article, we propose the term «written-speech argumentative competence» and consider this concept as the ability of an argumentative addressee to put forward and substantiate a thesis in a foreign language written statement, trying to convince the recipient with the right arguments in a particular vision of a phenomenon or situation, using the correct use of patterns and techniques argumentation. We put forward the following component composition of the foreign written written speech argumentative competence [7].

1. Argumental knowledge about the general and specific features of the logical-compositional structure of the English and Russian-language written-speech-argumentative text; general and specific manifestations of the Russian and English-speaking style of argumentation in the conditions of written communication; logical and semantic features of the construction of the English written argumentative text .

2. Integrative skills to carry out a comparative analysis of the studied functional types of an authentic argumentative text, to identify the cause and effect, to select and choose an acceptable type and number of arguments in the process of argumentative written communication in a foreign language; to structure the macrotext and arrange its constituent parts in accordance with the basic linguological laws (monotemicity, coherence, consistency); to operate with facts, opinions, draw conclusions, conclusions; use the techniques of generalization, specification, classification, critical analysis.

3. Argumentative skills of recognition and correct use of logical connectors/transitional expressions in writing, operation with the nomenclature of basic argumentative functions (contrasting, comparison, classification, proof, example) contrast, comparison, classification, evidence, example, operating with the technology of argumentative written statement [8].

4. Argumentative abilities and qualities. Taking into account the combinatorial nature of written and argumentative activity, its polyparadigm, which consists in the need to consider any object of study

of language and speech at the intersection of sciences, it also seems expedient for us to incorporate strategies of an integrative approach into our methodology for the development of argumentative skills. Acquiring an interdisciplinary character, the argumentative text turns into a connecting component of various branches of linguistic knowledge. We believe that when teaching such a complex type of activity as written argumentative speech in a foreign language, it is necessary to shift the emphasis to the particular, i.e. on the components of the text, on the text micro-level, and rely on an inductive-conscious approach, thereby helping to remove difficulties and optimize learning [9].

National writing standards and the tests that assess them focus on argumentation rather than persuasion. In practice, these approaches overlap more than they diverge, but students should understand the subtle difference between them.

– **Persuasion** appeals to readers' emotions to make them believe something or take specific action. Advertising uses persuasion.

– **Argumentation** uses logic and evidence to build a case for a specific claim. Science and law use argumentation.

You can help your students understand the difference between the two by presenting Distinguishing Argumentation from Persuasion.

Forming an Opinion Statement.

Your students' message will not make a full impact without a clear main claim or opinion statement. Reading arguments with a missing claim statement is like driving through fog; you're never quite sure where you're headed.

Present Developing an Opinion Statement to help students write a main claim for their argument. In this minilesson, students follow a simple formula to develop a claim of truth, value, or policy.

Appealing to the Audience

Once students state a claim, how can they support it in a way that appeals to skeptical readers? Aristotle outlined three types of rhetorical appeals. The first two work best in argumentation and the third in persuasion.

– The **appeal to logos** means providing clear thinking and solid reasoning to support claims (using logic).

– The **appeal to ethos** means building trust by citing reputable sources, providing factual evidence, and fairly presenting the issue (using ethics).

– The **appeal to pathos** means persuading by connecting to readers' emotions (tugging «heartstrings»).

Assign Making Rhetorical Appeals to help students choose supporting details that will appeal logically and ethically (argumentation) or emotionally (persuasion).

An effective argument uses clear and logical thinking. Sometimes, though, students get so eager to fight for a point of view that they accidentally (or intentionally) make misleading or illogical claims to prove their points. You can help students look for and avoid fuzzy thinking by introducing common logical fallacies [10].

Summarizing the above research, the teaching of argumentative discourse in the field of foreign language education and its practical application is aimed at the formation of argumentative competence of high school students. Teaching argumentative discourse in a foreign language contributes to the development of the student's personality, educates him and forms cognitive-searching, creative, critical and intellectual abilities. Therefore, the teaching of the argumentative process is especially important in the field of foreign language teaching. The formation of argumentative competence in the process of learning a foreign language is fundamental in accordance with the prevailing communicative approach, the independence of students and their activity as a creative subject is accepted. Therefore, the formation and development of argumentative skills in a foreign language, in general, contributes to the formation of priority communicative competencies of students.

References

- 1 The concept of development of education of the Republic of Kazakhstan 2015.
- 2 Kudaibergenova K.A Competence – a qualitative criterion of personal development, materials of the international scientific-practical conference «Problems of quality assessment of education: methodological basis and practical results.» 2008. pp. 30-32.
- 3 Fanyan N.Yu. Multidimensionality of arguments: linguistic field projection / N.Yu. Fanyan. – Krasnodar, 2000. – 234 p.
- 4 Kasyanova Yu.I. Structural and semantic analysis of the argument in the monologue. 2008.

5 Kolesnikova I.Zh., Dolgin OA – English-Russian terminological instruction on methods of teaching foreign languages Russian-Baltic Information Center «Blitz», Cambridge University Press, 2001. – 224 p.

6 Vedenova E.G. Contradiction and the formation of theoretical knowledge / E.G Vedenova // The thought and art of the argument. – M., 2003.

7 Galskova N.D Theory of teaching foreign languages: a training for the students for students studying special. «Theory and methodology of teaching foreign. яз. and cultures «/ N.D Galskov, N. I. GEZ. – M.: Academia, 2005. 334 p.

8 Grigorieva V.S Discourse as an element of the communicative process: Pragmatistic and cognitive aspects / V.S. Grigorieva. – Tambov: Uzd-in Tamb.Gos. tehn. Un, Ta, 2007. 288 p.

9 Kyamygorodskaya G. A. Intensive training in foreign languages. Theory and practice: educational method. Manual / G.A Sagitogorodskaya. – M.: Higher School: Scientific and educational center «School of the Republic of Kyantogorodskaya», 2009. 277 p.

10 <https://k12.thoughtfullearning.com/blogpost/6-strategies-writing-arguments>.

FTAMP 14.29.41

ЕРЕКШЕ БІЛІМ АЛУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР СТУДЕНТТЕРДІҢ СИПАТТАМАСЫ

Е.Б. Жарылқап

Магистрант, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ.

Е.И. Барабанова

Пс.ғ.к., доцент, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ.

Ж.М. Аканова

Магистр, аға оқытушы, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ.

Мақалада университетте кедергісіз білім беру ортасын ұйымдастырудың қазіргі заманғы мәселелері қарастырылады. ЖОО-да білім беру процесі кезінде ерекше білім алу қажеттіліктері бар студенттерді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу процесін ұйымдастыру бойынша ұсыныстар берілген. Авторлар ерекше білім алу қажеттіліктерін есепке ала отырып, оқу үдерісін ұйымдастыруда негізгі ерекшеліктер береді, жоғары оқу орындарында қажетті жағдайларды ұйымдастырудың және ерекше білім алу қажеттілігі бар студенттерді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің негізгі бағыттары анықталады.

Түйін сөздер: ерекше білім алу қажеттіліктер, инклюзия, инклюзивті оқыту, мүмкіндігі шектеулі тұлғалар, мигранттар, девианттар, тірек-қимыл аппаратының бұзылыстары

Соңғы онжылдықта Қазақстанда жоғары кәсіптік білім алуда ерекше білім алу қажеттіліктері бар тұлғалар үшін кепілдіктер мен шарттарды айқындайтын нормативтік-құқықтық базаның елеулі жағымды өзгерістері байқалады. Сонымен қатар, мүмкіндіктері шектеулі адамдардың кәсіптік білім алу құқығын жүзеге асыру барысында кездесетін негізгі проблемалар заңнамалық базаның кемшіліктерінен ғана емес, нақты білім беру ұйымдарының ішінде осы құқықты іске асырудың реттелген тетіктерінің жоқтығынан да тұратынын атап өткен жөн. Кәсіби бағдар сәтті болған жағдайда да, мұндай адам кәсіптік білім беру мекемесіне түскен жағдайда да ол көптеген кедергілермен кездеседі, олардың басым бөлігі арнайы білім беру шарттарының жеткіліксіздігімен, құрдастарымен және оқытушылармен әлеуметтік өзара іс-әрекет жасау қиындықтарымен, денсаулық мүмкіндіктері шектеулі студенттерге көмек көрсету жолдары туралы оқу қоғамдастығының жеткіліксіз ақпараттандырылуымен байланысты.

Ерекше білім алу қажеттіліктері бар тұлғаларға:

- мүмкіндігі шектеулі балалар;
- көшіп-қонушы балалар, босқындар, оралмандар, аз ұлтты отбасыларының балалары;
- қоғамда әлеуметтік бейімделуде қиындықтары бар балалар (жетім балалар, виктимді балалар, девиантты мінез-құлықты, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық мәртебесі төмен отбасылардан шыққан балалар).

Ерекше білім алу қажеттіліктері бар студенттердің әр түрлі санаттарын қарастырайық.

Бүгінгі күні сенсорлық бұзушылықтары (көру және есту қабілеті бұзылған) бар тұлғалар инклюзивті білім беру тәжірибесін іске асыратын жоғары оқу орындарының білім алушылар контингентінің арасында кеңінен ұсынылған. Дәстүрлі түрде жоғары білім азаматтардың осы санаты үшін оларды табысты әлеуметтендірудің маңызды шарты ретінде қарастырылады. Осы санаттағы адамдармен оқу процесінің тиімділігі көп жағдайда білім алушылардың ақпаратты қабылдау, өңдеу және сақтау ерекшеліктерін ескере отырып бейімделген білім беру технологияларын қолдануына байланысты.

Қажет болған жағдайда оқытушы жедел көмектің алуан түрлерін пайдалану керек, мысалы, сөз тіркестерін өзгертусіз сөйлемді қайталау. Оқытушы тарапынан білім алушылар оқу процесінде арнайы кәсіптік терминдерді меңгеруі тиіс, сондай-ақ кәсіптік лексиканы пайдалануға ерекше назар аударылуы жөн. Нашар еститін адамдар арнайы терминологияны жақсы меңгеру үшін қолданылатын терминдерді тақтаға жазып, білім алушылардың оларды қаншалықты меңгеруін бақылау қажет, өйткені материалдарды есте сақтаған кезде ауыр зақымдау дәрежесімен ерекшеленетін естімейтін және нашар еститін адамдар, сөздің дыбыстауының сыртқы ұқсастығы бойынша сөздерді ауыстыру мүмкін.

Есту қабілеті бұзылған білім алушылардың оқу ақпаратын толық қабылдауы көбінесе оқыту процесі кезінде көрнекі әдістерінің пайдалануына байланысты. Ауызша ұсынылатын материалды көрнекілікпен сүйемелдеу қажет: тірек конспектілер, сұлбалар, диаграммалар, суреттер, компьютерлік презентациялар, лексикалық және терминологиялық үлестірме карточкалар және т.б. Оқу фильмдері мүмкіндігінше субтитрлермен жабдықталуы тиіс.

Дәріс материалдарын визуалды көрсету үшін арнайы мультимедиялық аудиториялар қолданылуы тиіс. Жазбалардың көлемін қысқарту мақсатында жеңілдетілген сұлбалық тірек конспектілерін пайдаланған жөн. Студенттер дәріскердің ой-өрісін бақылап қана қоймай, онымен бірге ойлау мүмкіндігіне ие болады. Есту қабілеті бұзылған білім алушыларға қажетті оқу материалдары электрондық тасымалдағышта берілуі мүмкін (өзбетінше жұмыс істеуге мүмкіндік береді). Қабылдау процестерінің және ақпаратты өңдеу баяулауына байланысты тапсырмаларды орындауға бөлінген уақытты ұлғайту керек [1]. Білім алушылардың сөйлеу қызметінің ерекшелігін ескере отырып, мәтінмен жұмыс істеу барысында арнайы оқу құралдары, тірек конспектілер, жұмыс дәптерлері қолданылуы тиіс. Есту қабілеті бұзылған студенттер үшін берілген оқу материалдар қолжетімді болу керек және сол санаттағы оқушыларға бейімделген. Оқу құралдарын вербалды материалдармен қамтамасыз ету қажет: кестелер, сұлбалар, глоссарий және т.б.).

Көру бұзылыстары бар білім алушылардың оқу қызметін ұйымдастыру тәртібі оқу жүктемелерін мөлшерлеуді көздеуі тиіс. Көру қабілеті бұзылған студенттердің сабақтарын жүргізу кезінде әрекеттің бірінші түрінен екіншісіне жиі ауысу керек. Көру бұзылыстары бар адамдардың жұмыс қарқыны баяулығына байланысты тапсырмаларды орындау барысында көп уақыт берілуі тиіс. Сабақты өткізу кезінде педагогтар көзі нашар көретін студенттер үшін үздіксіз көру жүктемесінің ұзақтығын ескеруі тиіс, оны қатаң түрде жеке қарау қажет. Көру қабылдау процестерін дамыту мақсатында ерекше талап қойылады – бөлменің және студенттің жұмыс орнын жеткілікті жарықтандыру. Көру қабілеті бұзылған адамдарды әлеуметтікке табысты кірігу (интеграциялау), әлеуметтік және кәсіби оңалту мақсатында, белсенді түрде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану қажет [2].

Дәрістік сабақтарда нашар көретіндерге конспектілеудің тәсілі ретінде дыбыс жазу құрылғылары мен компьютерлерді пайдалануға рұқсат ету керек. Ақпаратты нашар көретін студенттің ерекшелігіне қарай ұсыну қажет: интерактивті тақтамен жұмыс істеу кезінде «ұлғайту лупасын», «проекторлық шам» құралдарын, мультимедиялық презентацияларды қолдану кезінде графикалық объектілердің қаріпін өзгерту, студенттерді экранға шығарылатын ақпаратты қайталайтын тарату материалымен қамтамасыз ету қажет. Жеке жұмыс үшін ұсынылатын көрнекі материалдар білім алушылардың көру қабылдау ерекшеліктеріне сәйкес келуі тиіс: ірі қаріп, суреттің қарама-қарсы және түстік гаммасына қойылатын талаптарға сәйкестігі, фон бөлшектерінің шамадан тыс жүктелуінің болмауы және т.б. Сабақ барысында оқушыларға ұсынылған кез келген көрнекі ақпаратты дыбыстау қажет.

ТҚАБ тән білім алушылардың ерекше білім алу қажеттіліктері қозғалыс бұзылыстарының ерекшеліктерімен анықталады және оқу процесінің ерекше логикасын болжайды, білім беру құрылымы мен мазмұнында өз көрінісін табады. Тірек-қимыл аппаратының бұзылыстары тән адамдарды оқыту процесінде қолданылатын арнайы технологияларына келесіні жатқызуға болады:

– ортопедиялық тәртіпті сақтау (жүргіштерді, мүгедектерге арналған арбалар, лифтілер мен тұтқаларды пайдалану, арқа бұлшық етінің тонусын қалыпқа келтіру мақсатында дененің тік және

көлденең орналасуын үнемі ауыстыру, статикалық қалыпта отыру 10-15 минуттан артық емес, тіреуішіге аяқты тіреп отыру;

– эргономикалық режимді сақтау және ортаның архитектуралық қолжетімділігін қамтамасыз ету: аудиторияда парталардың орналасуы, арба жүру мүмкіндігін қамтамасыз етілуі, ғимараттағы пандустар, тұтқалар болуы тиіс;

– бейімделген дәретханалар, лифтілер;

– компьютерлік құралдарды пайдалану (арнайы және виртуалды пернетақталар, арнайы компьютерлік бағдарламалар және т.б.);

– қашықтықтан оқыту технологияларды қолдану мүмкіндігі;

– қимыл-қозғалыс бұзылысын және көру-моторлы үйлесімділіктің жеткіліксіздігін ескере отырып тапсырмаларды дайындау;

– тьютор/ассистент (көмекші) қызметтерін ұсыну) [3].

ТҚАБ тән студенттерді оқытудың әдістемелік аспектілері:

– ТҚАБ тән студенттердің қозғалу бұзылысын өтеуге мүмкіндік беретін арнайы бағдарламалық қамтануы мен арнайы жабдықтарды пайдалану мүмкіндігі;

– оқыту процесін басқарудағы икемділік;

– оқу пәнінің мазмұнымен және материалмен курс алдында танысу мүмкіндігін беру (білім беру порталында ақпаратты орналастыру);

– жақсы есте сақтау және қайталау үшін қосымша оқыту құралдарын қолдану;

– нақты мысалдардың суреттерін көрсету үшін арнайы оқыту құралдарын пайдалану;

– студенттердің оқылатын материалдың қаншалықты түсінуін тексеру үшін сұрақтарды қолдану;

– зерттеленетін материалды шағын логикалық топтарға бөлу;

– материалды түсіндіру кезінде қарапайым қағидатты сақтау;

– білім беру порталында студенттің жеке кабинетінде міндетті түрде дербес жұмыстардың ұйымдастыру алгоритмі көрсетілуі тиіс;

– сабақтарда ынталандыру әдістері пайдалануы қажет (назар аудару, уақыт бойынша шектеулер, топтық жаттығулар мен тапсырмалар және т.б.) [3].

Сонымені мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға бейімделген оқыту технологияларын пайдалану білім беру процесін оңтайландыруға мүмкіндік береді, студенттердің потенциалды мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз етеді.

Сөйлеу қабілеті бұзылған білім алушылар, әдетте, сөйлеуді қабылдау кезінде қиындықтарға ұшырайды. Сөйлеудің бұзылуы әр түрлі, олар тек айтылу бұзылысында ғана емес, сонымен қатар сөйлеудің грамматикалық құрылымы мен байланысты сөйлеудің дамымағандығында да көрінеді. Сөйлеу бұзылыстары бар адамдарға тән проблемалардың қатарына мыналар жатады: сөйлеу дыбыстарының айтылу бұзылыстары, жылдамдатылған (секундына 20-30 дыбыс) немесе баяу сөйлеу қарқыны, тілдің қарқынды-ырғақты ұйымдастырылуының бұзылуы, дауыстың өзгеруі және т. б. [4].

Сөйлеу қабілеті бұзылған адамдарды оқытуда арнайы технологиялар сөйлеуді қабылдауды, түсінуді және ауызша ақпаратты пайдалануды жеңілдетуге бағытталған:

– коммуникацияның алуан түрлерін пайдалану;

– әр түрлі коммуникативтік жағдайларда көру қабылдауын қосымша пайдалану;

– сөйлеу тілінің барлық жақтары мен түрлерін белсендіру (ауызша, жазбаша);

– әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыру.

Осыған байланысты арнайы технологиялар ретінде оқытудың көрнекілігін арттыратын және коммуникацияның түрлерін пайдалануды белсендіретін білім беру процесін бағдарламалық және әдістемелік жағынан қамтамасыз ету тәсілдері қолданылады. Ақпаратты көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік беретін оқыту технологияларының міндетті компоненттері ретінде компьютерлік бағдарламалар мен арнайы бағдарламалық жасақтама болып табылады. Ақпаратты белсенді қабылдау үшін, мультимедиялық орта ұсынатын ақпараттық технологиялар көмек көрсетеді. Компьютерлендіру оқыту процесін жандандыруға ықпал етеді, Жалпы білім беру ортасына интеграцияланған, білім алушыларға дифференциалды ықпалды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Сөйлеу қабілеті бұзылған білім алушыларды оқыту процесінің әдістемелік аспектілері:

– басылымдармен, анықтамалық әдебиеттермен және сөздіктермен жұмыс істеу мүмкіндігін қамтамасыз ету;

– вербалды материалды жүйелеу мақсатында, тапсырмалардың болуы: тірек мәтіндер көмегімен кестелер, мен сұлбаларды құру, глоссарий дайындау және т.б.;

– ұсынылған материалдар көрнекілікпен қамтануы қажет (құрылымдық-логикалық сұлбалар, кестелер, графиктер, ақпаратты шоғырландыратын және жалпылайтын тірек конспектiлер, үлестiрме материалдар);

– материалды түсiндiру барысында қарапайымнан күрделiге қарай принципiн қолдану;

– бiлiм беру порталындағы студенттiң жеке кабинетiнде тапсырмаларды тексеру кезiнде мiндеттi түрде түзету және түсiнiктеме беру мүмкiндiгiн қамтамасыз ету қажет, сонымен қатар өзбетiнше орындалатын жұмыстарды ұйымдастырудың алгоритмi берiлуi тиiс;

– сөйлеу бұзылысының күрделiлiгiн ескере отырып, оқытушының дәріс мәтiнiн бейiмдеу;

– жұмыстың ерекше сөйлеу режимi (лектордың жақсы артикуляциясы, баяндау нақтылығы, артық сөздердiң болмауы, сөз сөйлеу кезiнде көру контактiнiң қамтамасыз етiлуi);

– тапсырмаларды орындау кезiнде нақты алгоритмдi ұстану (тақырыптың атауы, мақсаттарды қою, жоспарды жазу, негiзгi түсiнiктерi мен әдiстердi пайдалану, материалды меңгеруiнiң тәсiлдерiн көрсету, сөздiк жұмыс);

– бiлiм алушылардың бiлiмiн жүйелi түрде тексеру: алдын алу, ағымдық, аралық, қорытынды аттестация;

– ағымдағы және аралық бақылаудың орындалу мерзiмiн сақтау;

– бақылауды жүзеге асыру принциптерiн ұстану: бақылаудың оқыту мақсаттарына сәйкестiгi;

– теориялық және практикалық сипаттағы тапсырмаларды қосу; қарапайым тапсырмалардан күрделiге бiртiндеп көшу; күрделiлiк деңгейiне байланысты тапсырмаларды баллдық бағалау тапсырмалар кейстерiнiң нұсқаларының болуы;

– зерттелетiн объект туралы көрнекi материалдарды қолдану;

– мәтiндердiң ақпараттық құндылығын жоғарлату;

– вербалды және графикалық материалдардың ара-қатынасын белгiлу;

– топта жұмыс iстеу кезiнде коммуникацияның жазбаша және ауызша құралдарын кешендi пайдалану;

– бiлiм алушыларды топтық жұмысқа кiрiстiру;

– өз жұмысының нәтижесiн ұсыну және қорғау қабiлетiн қалыптастыратын тапсырмалар жүйесiн қамтамасыз ету;

– тиiмдi iскерлiк қарым-қатынасты дамыту мақсатында барлық шарттарды дайындау;

– сөйлеу әрекетiнiң барлық түрлерiн үйлестiру (сөйлеу, тыңдау, оқу, жазу);

– оқу жоспарына арнайы бейiмдеу пәндерiн енгiзу («МШ балалар мен жасөспiрiмдердi әлеуметтiк-мәдени оңалту және кәсiптiк бағдарлау» және т.б.);

Ерекше бiлiм алу қажеттiлiктерi бар студенттерiнiң келесi санаты – мигранттар. Халықаралық бiлiм көшi-қон қазiргi заманғы жаһанданған әлем жағдайында неғұрлым қарқынды болып келедi және оның нәтижелерi әлеуметтiк-саяси және әлеуметтiк-экономикалық процестерге неғұрлым елеулi әсер етедi. Көбiнесе, көшiп-қонушы бiлiм алушылар бұрынғы өмiр салтынан, қарым-қатынас шеңберiнен бас тартуға, өзге де әлеуметтiк нормаларды, мiнез-құлық ережелерi мен тәсiлдерiн қабылдауға мәжбүр болады. Басқаша айтқанда, олар жаңа ортаға әлеуметтiк бейiмделуге мәжбүр. Көшiп-қонушы студенттер – бұл терең күйзелiстi бастан кешiретiн ерекше санат. Бұндай студенттер айналасындағылардан көмек пен қолдауды қажет етедi. Демек, мигрант-студенттерге қатысты көпмәдениеттi бiлiм беру кеңiстiгiнiң мiндеттерi:

– әрбiр студент-мигранттың психологиялық ерекшелiктерiн, қабiлеттерiн, бейiмдiлiгiн ескере отырып, дамыту мен оқытудың жеке траекториясын қамтамасыз ету;

– полимәдени бiлiм берудiң әдiстерi мен технологияларын пайдалану арқылы тұлғаны қолдау және қорғау, оның шетелдiк мәдени ортаға тез бейiмделуiне жағдай жасау;

– әлеуметтiк тәжiрибенi ұйымдастыру, қарапайым бiлiм алу, қақтығыстарды реттеуде толерантты мiнез-құлықтың тәсiлдерi мен дағдыларын қалыптастыру, ұлтаралық және мәдени өзара әрекеттестiкте қарым-қатынасты орнату жағдайында дұрыс шешiм қабылдау [6].

Мигрант студенттердi полимәдениеттi кеңiстiкте тәрбиелеу мақсатында келесi мiндеттердi жүзеге асыру қажет:

– студенттерде әлем моделiнiң құндылықтар жүйесiн қалыптастыру;

– студенттерге интермәдениеттiк коммуникацияда жүйелi ойлау iс-әрекетiнiң тәсiлдерi мен дағдыларын меңгеруге көмектесу;

– студенттерге олардың өмiр сүру мағынасы, адам мен адамзаттың маңызды өмiрлiк мәселелерi жайлы түсiнiк беру;

– студенттiң жеке тұлғалық қасиеттерiн қалыптастыру, басқа мәдениетке ену процесi кезiнде қажеттi мультимәдени қоғамдағы толерантты мiнез-құлық дағдыларын қалыптастыру [7].

Ерекше білім алу қажеттіліктері бар студенттерінің тағы бір санаты – бұл қоғамда әлеуметтік бейімделуде қиындықтары бар студенттер (жетім балалар, виктимді балалар, девиантты мінез-құлықты, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық мәртебесі төмен отбасылардан шыққан).

Кәсіптік білім беру мекемесіне түсетін жетім бала бейімделу процесі кезінде әртүрлі қиыншылықтармен кезігеді. «Жетім балалар» санатындағы студенттердің ЖОО-ға бейімделуі – бұл өзбетінше өмір сүру кезеңінде әлеуметтік ортаның жаңа жағдайына бейімдеуі күрделі және көп деңгейлі үрдіс. Осы кезеңде жетім бала қоғамға, оның өмірлік ұстанымдарына бейімделеді. Тәрбие процесі жағымды өмірлік бағдарды қалыптастыруға бағытталған: жаңа қоғамдық ортаны белсенді меңгеру, әлеуметтік байланыстарды орнықтыру, жаңа әлеуметтік рөлдерді меңгеру, коммуникативтік және интеллектуалдық потенциалын жүзеге асыру [8].

Осы санаттағы студенттердің жұмыс тәжірибесін жинақтап, біз ЖОО-да жаңадан келген жетім студенттер кездесетін кейбір қиындықтарды анықтай алдық:

- тұрғылықты жерінің өзгеруі, сонымен бірге жаңа қоғамға-жатақханада тұруға бейімделу;
- құрдастарымен, педагогтармен, әкімшілікпен қарым-қатынас орнату;
- ақшалай қаражатты ұтымды бөлу, яғни жетім балалар үшін әлеуметтік кепілдіктерді тиімді пайдалану – азық-түлікпен, киіммен және аяқ киіммен, кеңсе тауарларымен, басқа да қажетті заттармен қамтамасыз етілуі;

- соматикалық дамумен байланысты, ішімдік ішумен және темекі шегумен ауыратындардың созылмалы аурулары;

- тұрақсыз психологиялық жағдай (селқостық, инфантильділік, жауапкершіліктің төмен деңгейі);

- ЖОО-ның ішкі тәртіп ережелерін, жатақханада тұру ережелерін сақтау-күнделікті оқу сабақтарына қатысу, үй тапсырмаларын орындау, жатақханада еңбек және демалыс тәртібін сақтау болып табылатын жауапкершілік пен дербестік көрсету;

- сабақтан тыс қызметте өз мүмкіндіктері мен қабілеттерін жүзеге асыру, яғни жоғары оқу орнында, жатақханада және қосымша білім беру мекемелерінде ұсынылатын түрлі іс-шараларға қатысу және оқу үшін уақытты тиімді бөлу [8].

Осы санаттағы студенттердің бейімделу тиімділігі бірқатар жағдайларға байланысты. Сыртқы жағдайларға мемлекеттік кепілдіктер мен қосымша жеңілдіктерді (әлеуметтік, медициналық, білім беру және т.б.) жатқызуға болады. , айналасындағылардың оң құндылық қатынасын, әлеуметтік дағдыларды дамытуға және жетілдіруге ықпал ететін әлеуметтік желінің болуын жатқызуға болады. Ішкі (жеке) жағдайлар-бұл, ең алдымен, жетімдердің қоғамға қосылуға деген ниеті, жеке ресурстарының болуы, өзін-өзі бағалау және талаптану деңгейі, дербестік, әлеуметтік белсенділік, құқықтар мен міндеттерді игеруге дайындық, жауапкершілікті қабылдауға дайын болу, тұрақты позитивті эмоционалдық жағдай жатады. Бұл үдерісте кәсіби өзін-өзі анықтау және кәсіби қалыптасуы маңызды рөл атқарады [8].

Девиантты-студенттердің мәселелерін қарастырайық. Студенттер арасындағы ауытқушылық мәселесі өз өзектілігін жоғалтпайды. Қазіргі уақытта білім беру институттары маңызды бақылау функцияларын орындаудан бас тартады, іс жүзінде жоғары мектеп студент жастарының ортасында мінез-құлықтың деструктивті формаларына дайын емес. Өйткені көптеген жоғары оқу орындарының жарғылық және бағдарламалық құжаттарында кәсіби дайындықты қамтамасыз етуге, оқу процесін ұйымдастыруға, ғылыми, инновациялық қызметті қалыптастыруға басты назар аударылады, ал девиантты мінез-құлықты алдын алу мәселелері қарастырылмаған.

Девиантты мінез құлықпен ерекшеленетін адамдар қоғамда қабылдаған нормалар мен ережелерді бұзуға тырысады. Колледжге немесе жоғары оқу орнына келген білім алушы эмоционалды шиеленіске ұшырайды. Студенттік ұжымға бейімделу процесі кезінде, өзіндік өмір құндылықтарын қайта пайымдаумен байланысты қатты уайымдарды бастан кешеді. Студенттер қысқа мерзімде ақпараттың үлкен көлемін игеру қажеттілігінен туындаған психикалық және физикалық жүктемесінің жоғары деңгейіне бейімделуі тиіс.

Студенттер арасында ауытқушылық мінез-құлықтың әртүрлі формаларын болдырмау және түзету үшін ЖОО келесі міндеттерді шешуі тиіс:

- бұл студенттердің құқықтық және азаматтық әлеуметтенуі үшін оңтайлы жағдайларды қалыптастыру (бос уақытты реттеу, «қайталама жұмыспен қамту», түрлі қайырымдылық акцияларын, іс-шараларды өткізу);

- студенттердің өзін-өзі басқарудың әр түрлі формаларына қосу арқылы өзін-өзі бақылауды жандандыру және тәрбиелеу, жоғары оқу орнындағы тәрбие және алдын алу жұмыстарын жетілдіру;

- ЖОО-да әлеуметтік нормалар мен санкцияларды жандандыру (сөгіс, оқудан шығару туралы ескертулер және т.б.).

Созылмалы аурулары бар студенттерді де ерекше топқа жатқызуға болады. Созылмалы аурулары тән әрбір студент, ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің стандарттарымен регламенттелетін мамандандырылған медициналық көмек ала алады. Қарқынды зияткерлік жүктеме кезінде шаршауға бейім студенттер санатына нормативтік оқу тапсырмаларын орындау кезінде тұлғалық реакцияларға, невроздарға, ситуациялық – негізделген жоғары оқу орнының педагогикалық жүйесінің субъектілерін жатқызады. Мұндай студенттер туралы жоғары мектеп педагогтары да, оларды қадағалаушы дәрігерлер де жазады [4].

О.Е. Пискун бойынша техникалық жоғары оқу орындарына интеллектуалдық қабілеті төмен тұлғалар түсе бастады және оқыту процесі кезінде бейімделуде қиындықтармен кезігеді [9]. Шаршауға бейім студенттер оқу материалын баяу меңгереді. Е.М. Ревенко, В.А.Сальников бойынша психофизиологиялық ерекшеліктері тән оқушылар қандай да бір міндеттердің шарттары мен мазмұнын шешу барысында, оларды тең емес жағдайға қояды [10]. А.В. Мудрик, Р.К. Мертон, А.Ю. Маленова бойынша кемел жастағы студенттер санатына жоғары оқу орнының субъектілерін жатқызады, яғни 23 жасқа толатындар. Кемел жастағы студенттер уақыт тапшылығынан зардап шегеді. Олар өз оқу іс-әрекетін белсенді басқарады. Зерттеушілер бұл студенттер стресстерге қарсы әртүрлі стратегияларын пайдаланатыны жайлы айтады [11]. Жүктілік жағдайында студенттер аландаушылық, жоғары мазасыздықты сезінеді, қолдауды қажет етеді [12]. Оларға оқу барысында қосымша үзілістер қажет.

Осылайша, дамуында әр-түрлі проблемалары бар адамдарға жоғары білім алу мүмкіндігін беру, олардың әлеуметтік мәртебесін және еңбек нарығында сұранысын жоғарлатады. Сәйкесінше, жоғары оқу орындарында ерекше білім алу қажеттіліктері бар студенттерді тиімді қолдауды қамтамасыз ету маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Методические рекомендации по обучению студентов с сенсорными нарушениями / Режим доступа: <https://pandia.ru/text/80/597/67643.php>
- 2 Плаксина Л.И. Психолого-педагогическая реабилитация студентов инвалидов по зрению средствами высшего образования // Профессиональное образование лиц с нарушением зрения: проблемы, опыт, перспективы: Материалы Международной научно-практической конференции: В 2 ч. Ч. 2. М.: Флинта: Наука, 2003.- 274 с.
- 3 Алехина С.В., Самсонова Е.В. Создание специальных образовательных условий для детей с нарушениями опорно-двигательного аппарата в обще-образовательных учреждениях: Методический сборник.- М.: МГППУ, 2012. -64 с
- 4 Методические рекомендации по созданию специальных условий обучения для обучающихся с нарушениями речи / Методические рекомендации профессорско-преподавательскому составу по созданию специальных условий обучения для обучающихся с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью: УМП / Сост. О.А. Глухова. - Череповец, 2017. - С.20-23.
- 5 Пилюгина Е.И. Поликультурная среда вуза как условие формирования самооценки студентов-мигрантов в период социально-психологической адаптации // Молодой ученый. - 2016. - №5.- С. 4-6.
- 6 Василенко Д.В. Психологическая поддержка развития личности студента-мигранта. Автореферат канд. психол. наук. - Ставрополь, 2001. - 24с.
- 7 Шайда В.В. Социализация студентов этнических меньшинств: проблемный анализ и управление: диссертация ... кандидата социологических наук.- Москва, 2006.- 187 с.
- 8 Чиркова Ю.А., Осалихина Ю.А. Постинтернатное сопровождение студентов категории «дети-сироты» в условиях профессионального образования / Режим доступа: <https://nsportal.ru/shkola/sotsialnaya-pedagogika/library/2016/09/19/postinternatnoe-soprovozhdenie-studentov-kategorii>
- 9 Пискун О.Е. Влияние особенностей интеллекта на адаптацию студентов к обучению в техническом вузе // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. -2011. -№ 11. -С.123-125.
- 10 Ревенко Е.М., Сальников В.А. Типологические особенности проявления свойств нервной системы у студентов, различающихся уровнем интеллекта // Казанский педагогический журнал. - 2008. - № 3. - С. 76-86.
- 11 Маленова А.Ю. Особенности отношения и копинг-поведения студентов зрелого возраста в ситуации экзаменационной аттестации // Вестник Омского университета. Серия: Психология. -2012. -№ 1.- С. 59-65.
- 12 Скамьянова Т.Ю. Педагогическая поддержка беременных студенток. - LAMBERT Academic Publishing, 2014. - 72 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА ПО РАННЕМУ ОБУЧЕНИЮ ДЕТЕЙ

Д.Р. Әбен

Магистрант, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы

К.Ө. Қонақова

Д.п.н., проф., КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы

Данная статья посвящена формированию профессионально-ориентированной компетенции будущих учителей раннему обучению детей иностранному языку. В настоящее время данный метод играет важную роль в развитии навыков и приемов обучения способностей обучающихся. Отличительной чертой данного метода обучения является пробуждение интереса к изучению иностранного языка, возможность глубокого усвоения языка, обработки и анализа информации, анализа различных ситуаций.

Ключевые слова: формирование профессионально-ориентированной компетенции, процесс обучения иностранному языку, активные методы, способность, область применения, проблемы.

Профессионально-ориентированная компетенция, будучи одной из составляющих лингвистической компетенции, предполагает знание обучающимися – будущими специалистами профессиональной лексики и способность использовать ее во время общения в профессиональной среде.

Для эффективного осуществления своей профессиональной деятельности будущий учитель иностранного языка должен в совершенстве владеть иностранным языком, навыками профессиональной компетентности.

Цель обучения профессионально-ориентированному иностранному языку – формирование профессиональных знаний студентов по специальности посредством иностранного (английского) языка, и в то же время развитие их уровня владения английским языком формирование профессионально ориентированной компетенции будущих специалистов, способствующей успешному осуществлению профессиональной деятельности в иноязычной среде и их дальнейшем самосовершенствованию.

Рассмотрение будущими специалистами возрастных особенностей детей дошкольного возраста раннему обучению, влияющего на успешность овладения иностранным языком.

Успешность обучения в целом и обучения иностранным языкам в частности во многом зависит от восприятия, типа мышления, преобладающего вида памяти, произвольности познавательных процессов, воображения. Восприятия детей по раннему обучению иностранного языка является одной из значимых возрастных особенностей. Чтобы правильно ориентироваться в окружающем мире, дошкольникам важно понимать не только каждый отдельный предмет (стул, шапка, велосипед), но и ситуацию, комплекс каких-то предметов в целом (игровую комнату, мелодию). Объединить отдельные свойства предметов и создать целостный образ помогает восприятие – процесс отражения человеком предметов и явлений окружающего мира при их воздействии на органы чувств. Восприятие опирается не только на ощущения, которые позволяют чувствовать окружающий мир, но и предыдущий опыт. Ребенок не рождается с готовым умением понимать окружающий мир, а учится этому. В возрасте 6-ти лет дети легко усваивают язык в ситуациях реального общения. Уникальность шестилетнего возраста состоит в том, что именно в это время возможно включение процесса изучения иностранного языка в контекст игровой деятельности с целью создания внутренней мотивации и интереса к овладению новым языком в условиях, когда естественной потребности у детей в общении на изучаемом языке нет. По меткому определению И.А. Зимней, новая игра (с новыми сказочными персонажами, зверушками, которые говорят только на новом иностранном языке), является психологическим оправданием для перехода на новый язык в условиях, когда все задачи общения могут быть решены на родном языке и нет нужды в иностранном [2].

Посредством игры развивается интерес к иностранному языку и происходит первое соприкосновение с языковым миром другой страны. С помощью игры легче сосредоточить

внимание детей, привлечь их к активной работе. Это связано с психологическими особенностями детского организма. Игра дает возможность сделать процесс повторения лексики и грамматических конструкций увлекательным для учащихся. Использование развивающих игр, дающих возможность активно мыслить, решать постепенно усложняющиеся задачи самостоятельно, успешно развивают способности, заложенные в ребенке от природы [2]. Поэтому именно этот возраст представляет уникальные возможности для реализации коммуникативного подхода к обучению иностранному языку за счет глобально действующей игровой мотивации, которая позволяет обеспечить создание естественных мотивов всех речевых действий учащихся, сделать осмысленными и интересными даже самые элементарные высказывания.

Что касается развития таких психических процессов детей, как память, внимание, восприятие, то их основная характеристика – произвольность. Так, при восприятии материала шестилетки склонны обращать внимание на его яркую подачу, эмоциональную окраску. Однако их внимание отличается при этом неустойчивостью: они умеют сосредоточиться лишь на несколько минут. Дети не воспринимают длительных (более 2-3 минут) монологических объяснений учителя, поэтому любое объяснение целесообразно строить в форме беседы. Шестилетки очень импульсивны, им трудно сдерживать себя, они не умеют управлять своим поведением, поэтому быстро утомляются. Спад работоспособности наступает уже через 10 минут после начала урока [1].

При первых признаках снижения внимания учителю рекомендуется провести с детьми подвижную игру (желательно под музыку) и сменить вид работы. Развитие произвольного внимания детей возможно за счет организации разнообразной интересной деятельности с четким переходом от одного вида работы к другому, с конкретными указаниями, на что им следует обратить внимание.

Мнемическая деятельность шестилеток также несовершенна. У них преобладает непроизвольное запоминание, то есть хорошо и быстро ими запоминается то, что интересно и вызывает эмоциональный отклик. Непроизвольное усвоение материала возможно в процессе увлекательного взаимодействия детей друг с другом. Широкое использование игрушек и картинок будет способствовать развитию образной и ассоциативной памяти, а четкая постановка задач общения и организация их решения – словесно-логической [1].

Воображение шестилетнего ученика достаточно развито и носит не только воспроизводящий, но и творческий характер. В свою очередь, развитие мышления идет от наглядно-действенного к наглядно-образному. Наглядно-образное логическое мышление развивает следующие умения детей:

- самостоятельно анализировать языковые явления, опираясь на речевой опыт в родном языке;
- выделять главное и устанавливать причинно-следственные связи;
- сознательно применять знания и усвоенные способы действий в самостоятельной иноязычно-речевой деятельности [1].

Дети шестилетнего возраста очень общительны и любят находиться в группе сверстников. Из различных видов общения ребенка со взрослыми (делового, познавательного, личностного) в рассматриваемом возрасте преобладает личностное общение. Общаясь со взрослыми, дети лучше узнают самих себя, так как они стремятся получить оценку своей личности.

Среди шестилетних детей наблюдаются весьма значительные индивидуальные различия в психическом развитии (эмоционально-волевой сферы, памяти, внимания, мышления и т. д.), что определяется различным опытом их жизни и деятельности в семье и детском саду. По-разному происходит и процесс привыкания детей к школе. Одни дети ведут себя уверенно, другие испытывают состояние тревоги, третьи капризны и т. д. Некоторые дети испытывают затруднения в процессе общения и на родном языке. Эти дети либо излишне импульсивные, нетерпеливые, либо, наоборот, пассивные и робкие.

Очень важно найти индивидуальный подход к каждому ученику, и в этом могут помочь постоянные контакты учителя иностранного языка с учителем начальной школы, с родителями и координация их действий. Большое значение будет иметь и первая встреча с детьми (как, впрочем, и с учащимися любого возраста), ласковый голос и приветливая улыбка учителя, его доброе отношение к ученикам [1].

Дети 7-10 лет впитывают иностранный язык как губка опосредованно и подсознательно. Они понимают ситуацию быстрее, чем высказывание на иностранном языке по данной теме. Объем внимания и время сосредоточенности очень коротко, но с возрастом они увеличиваются.

Пути получения и усвоения информации у детей тоже разные: визуальные, аудиальные, кинестетические. Прежде всего, учителям необходимо всегда учитывать при планировании урока уровень языкового развития ребенка в родном языке, тогда обучение второму языку будет идти

более успешно. Считается, что пока ребенок не созрел, чтобы сделать шаг вперед в языковом развитии, бесполезно пытаться учить его делать этот шаг. Познавательное развитие связано с общим интеллектуальным развитием ребенка. Понятия, усвоенные в родном языке, могут быть перенесены на иностранный язык и усвоены быстрее тех, с которыми ребенок не был знаком в родном языке, а узнал их на уроках иностранного языка.

Заключение

Итак, введение раннего обучения иностранным языкам обосновывается природной расположенностью детей к языкам и их эмоциональной готовностью к овладению ими, а также преимуществом глобально действующей игровой мотивации детей младшего школьного возраста.

Наиболее благоприятный возраст, с которого предпочтительно начинать раннее изучение иностранного языка в начальной школе - шесть лет.

В процессе овладения учащимися новым средством общения у них развиваются интеллектуальные, речевые и эмоциональные способности, а также личностные качества: общечеловеческие ценностные ориентации, интересы, воля и др.

Одними из важнейших психологических факторов успешности раннего обучения детей иностранному языку является: психофизиологическая готовность обучаемого к системному овладению вторым языком; особенности познавательной активности и познавательной деятельности; особенности развития высших психических функций обучаемого (памяти, внимания, мышления, восприятия, воображения); эмоционально-волевые и личностные особенности детей; произвольность поведения, сформированность навыков коммуникации; наличие положительной мотивации к изучению иностранного языка; определенный уровень знаний и представлений об окружающем мире.

Младший школьный возраст в силу специфики ведущей для этого возраста деятельности – игры, дает возможность уже на начальном этапе реализовать коммуникативную направленность обучения.

Кроме того, раннее обучение иностранному языку позволяет как можно раньше получить непосредственный доступ к ценностям мировой культуры, что плодотворно сказывается на развитии ребенка как личности.

Литература

- 1 Гальскова Н.Д., Никитенко З.Н., Теория и практика обучения иностранным языкам. М. 2004.
- 2 Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. М. 1985.
- 3 Обучение иностранному языку дошкольников / обзор теоретических позиций. Иностранные языки в школе. №1. 1990. С. 38 – 42.
- 4 Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. М. 1997.
- 5 Соболева М.В. Имитационное поведение в раннем онтогенезе: опыт исследования / Вопр. Психол. 1995, №4.

ГТАМР 14.07.09

ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ТЕСТТІК ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

К.М. Габдуллина

Студент, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетті, Нұр-Сұлтан қ.

Ж.К. Сағалиева

П.ғ.к. аға оқытушы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақала білім алушылардың теориялық және практикалық білімдерін, педагогикалық бақылау мәселелерін, қазіргі білім беру жүйесінде тестілеуді қолданудың ерекшеліктерін, артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастыруға арналған. Мақалада В.С. Аванесовтың тест тапсырмаларының формалары оның түрлері мен білім беру қызметінде қолдану технологияларына

ерекше көңіл бөлінген. Оқу үдерісіндегі тапсырмалардың түрлері және сол тапсырмалар қай жерде пайдаланытының көрсетілген. Тест кезінде уақыттың маңыздылығы және оның әсері туралы айтылған.

Түйін сөздер: Тест, педагогика, диагностика, функция, технология, процес, сұрақ, бағалау, уақыт, үдеріс, тәсіл.

Бақылау мен тексерудің заманауи технологияларында білім алушылардың нәтижелерін тексерудің бір түрі-тест технологиясы болып табылады. Бұл қандай тест? Қазіргі қоғамда көптеген тест түрлері бар, бұл үшін барлық осы түрлер үшін бір мәнді анықтама жасау мүмкін емес.

Ғылымға «тест» сөзі ағылшын тілінен келді, онда «сынау, сынау, тексеру» дегенді білдіреді.

Тест – сапалық және сандық дара ерекшеліктерін, оқытылатын пәннің ерекшеліктеріне есепке ала отырып сай негізделген стандартталған, қысқа, уақыт жағынан шектеулі сынақтарды атайды. Оқыту процесінде тестік әдістерді қолдану келесі мақсат-міндеттерді қараастырады, олар: тестік әдістерің мазмұнын, формаларын, мәселелерін таңдау қарастыру және тестік әдістерді қолдану шарттарымен танысу және оларды талдау.

Педагогика саласында отандық шетелдік көптеген ғалымдар тестік тапсырмаларын құрастырудың әдіснамасын ұсынған, олар: Дж. Фишер, Ф. Гальтон, Дж. Кеттел, А. Бинен, В. Аванесов.

Біз зерттеу жұмысымызды В. Аванесовтың тест жасау әдіснамасына негіздедік.

Жалпы тесттік әдістер оқу жағдайында кеңінен қолданып жүр. Тестілеу әдістер қолдану қазіргі білімнің ажырамас бөлігіне айналған. Себебі білім алушылардың дайындық деңгейін дамыту мен жалпы білім сапасын болжаудың тиімді құралы ретінде пайдаланылады.

Тестілеу үш негізгі өзара байланысты функцияларды орындайды. Олар білім беру мен тәрбие тұрғысында және білік, білік, дағдыны диагностикалауда қолданылады.

Тестілеудің білім беру функциясы білім берушілердің оқу материалын меңгеруден және ынталандырудан тұрады.

Маңызды функциясы – тәрбие, ол тестке дайындық кезеңінде және тест тапсырмаларымен жұмыс барысында әртүрлі ойлау және басқа қиындықтарды жеңу, яғни ерік күшін, мақсаткерлікті, адалдықты және басқаларды тәрбиелеу сондай-ақ оқуға қажет. Тесттер оқыту функциясына ие, себебі тест тапсырмаларын орындау материалды білуді, талдау және салыстыру қажет.

Диагностикалық функция оқушының білім, білік, дағды деңгейін анықтаудан тұрады. Бұл тестілеудің негізгі және ең айқын функциясы. Объективтілігі, диагностикалаудың кеңдігі мен жылдамдығы бойынша тестілеу педагогикалық бақылаудың басқа формаларынан асып түседі.

Тест тапсырмаларының келесі функциясы – оқытуда қолдану. Тест тапсырмаларын оқытуда қолдану үшін тест тапсырмаларының формаларын толық білу қажет.

В.С. Аванесов тест тапсырмаларының 4 формасын төмендегідей көрсетеді:

- 1) жабық тест – бір немесе бірнеше дұрыс жауабын табу;
- 2) ашық тест – жауап варианттары жоқ, жауапты өзі қою;
- 3) сәйкесін табуға арналған тест – бірнеше тапсырма мен бірнеше жауап беріліп, сәйкесін табу;

- 4) ретімен орналастыруға арналған тест – алған білімді жүйелі ретімен айта білуге арналған.

Тест әдісінің өзектілігі оның басқа педагогикалық әдістердің алдында сөзсіз артықшылықтарымен түсіндіріледі. Бес негізгі артықшылығы:

1. Сыналушылардың дайындық деңгейіне объективті баға алуға мүмкіндік беретін тестінің жоғары ғылыми негізділігі;

2. Тестілік әдістердің технологиялылығы;

3. Өлшеу дәлдігі;

4. Барлық пайдаланушылар үшін бірдей педагогикалық бақылау жүргізу және тест нәтижелерін барабар интерпретациялау ережелерінің болуы;

5. Тестілік технологияның басқа заманауи білім беру технологияларымен үйлесуі.

Студенттердің ойлау мәдениетін қалыптастыру, жеке адамның ішкі әлемін, өзіндік түсінігінің дамуын қамтамасыз ету, оқытуда белгілі бір нәтижеге жету мақсатында ғалымдар оқу үдерісін «технологияландыру», яғни оқытуда кепілді нәтиже беретін «өндірістік-технологиялық процеске айналдыру» мәселесін көтеруде.

Технология – шеберлікпен өнім алу, нәтижеге жету, белгілі бір жоба, модульмен оқыту. Оқыту технологиясының негізгі мақсаты – берілген үлгі бойынша өнім алу, оқытудың тиімділігін, сапасын көтеру.

Тест тапсырмалары арқылы оқытуды технологиялық әдіс деп санайтын Ресей тестологі В.С.Аванесов «Тест тапсырмаларын қолдану тек білімді тексеріп қана қою емес, оның басты қолданылу ортасы оқу процесі, өзін-өзі тексеру мен өздігінен білім алу процесі», – дейді.

Білім беру жүйесінде тапсырма сұрақ, жаттығу түрінде беріліп келді. Тапсырмалардың осылай берілуін сынға алған В.С.Аванесов: «Сұрақтар мен оған берілетін жауаптар кейде айқын емес, көпсөзділікке ұрындырады, нақты жауапты табу интеллектуалды энергияны көп жұмсауды қажет етеді», – дей келе, тестілеудің технологиялық әдісі дұрыс жауап пен қате жауапты дәл және тез ажырата алуға әкелетінін атап көрсетеді.

Оқу үдерісіндегі тапсырмалар екіге бөлінеді: оқыту тапсырмалары және бақылау тапсырмалары. Бірінші тапсырмалар оқу үдерісінде жеке тұлғаны дамыту үшін, екінші тапсырмалар оқу үдерісі аяқталған соң, алған білім деңгейін анықтау үшін пайдаланылады.

Тесттер – бұл көлемді құрал, өйткені тестілеу курстың барлық тақырыптары бойынша тапсырмаларды қамтуы мүмкін, ал ауызша емтиханға әдетте 2-4 тақырып, ал жазбаша – 3-5 тақырып шығарылады. Бұл бүкіл курс бойынша оқушының білімін анықтауға мүмкіндік береді. Тестілеу арқылы оқушының жалпы пән бойынша және оның жеке бөлімдері бойынша білім деңгейін анықтауға болады.

Тестілеу-неғұрлым әділ әдіс, ол барлық оқушыларды бақылау процесінде де, сондай-ақ бағалау процесінде де, оқытушының субъективизмін жоққа шығара отырып, тең жағдайға қояды. Ұлыбритания оқушыларын қорытынды аттестаттаумен айналысатын NEAB ағылшын Қауымдастығының деректері бойынша тестілеу апелляция санын үш еседен артық төмендетуге, оқушылар айналысатын білім беру мекемесінің түрі мен түріне қарамастан барлық оқушылар үшін бағалау рәсімін бірдей етуге мүмкіндік береді.

Тесттер және басқа да әдістер сияқты, педагогикалық бақылау, өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Олардың кейбірін келтірейік А.В. Конышева «тесттердің артықшылықтары олардың объективтілігі, яғни білімді тексеру мен бағалаудың тәуелсіздігі бар. Сондай-ақ артықшылығы топтық тест-сыналушылардың үлкен топтарын қамту мүмкіндігі бір мезгілде, экспериментатор функциясын жеңілдету (нұсқауларды оқу, уақытты дәл сақтау), өткізудің біркелкі шарттары, ЭЕМ-де деректерді өңдеу мүмкіндігі.

Тест бақылау құрал ретінде басқа құралдармен салыстырғанда бірқатар артықшылықтары бар:

- бір мезгілде көп мөлшерде тестіленеді;
- тестілеу нәтижелері тез белгіленеді, нәтижелер тілдік материалдың қиындықтарын диагностикалау үшін қолданылады;

- оқу процесінде жаттығу жаттығулары ретінде қолдануға болады.

Шет тілі сабақтарында бақылау әр түрлі мақсаттарды көздейді, оқыту сипаты, оқыту процесін жетілдіруге мүмкіндік береді, оқытудың тиімділігі аз тәсілдері мен тәсілдерін үшін неғұрлым қолайлы жағдайлар жасау және тілді практикалық меңгеруді жақсарту.

Тест әдісі бағалау шкаланы кеңейтуге мүмкіндік береді, яғни жоғары немесе төмен. Осылайша, оқушы дәстүрлі тәсілде төмен баға алса, тест әдісінде ол бағаны жоғары көтере алады. Бұл тестілеудің объективтілігі-оның тағы бір артықшылығы деуге болады. Тіпті тестілеу нәтижесі нашар болғанда да оқушыда реніш болмайды деп ойлаймыз.

Тестілік бақылаудың мүмкіндіктері:

- мұғалімге – білімнің сәйкестігінің толық көрінісін алу, әр оқушы білім беру стандартының талаптарына сәйкес, стратегияны белгілеу, оқушымен жеке жұмыс жасауға көмектеседі;

- оқушылардың танымдық қабілеттерінің қалыптасуын зерттеу, олардың жалпы оқу біліктерінің деңгейін бақылау;

- жалпы сыныпта бағдарламаны меңгеру туралы ақпарат алу және өзіндік дидактикалық қондырғыларды түзету;

- сынып оқушыларының жеке айырмашылықтарының ауқымын бағалау, ең дарынды оқушыларды анықтауға;

- мектеп басшыларына – оқу материалын меңгеру сапасын тексеру мектеп, аудандағы оқу үрдісін қадағалау;

- тестілеу нәтижелері бойынша осындай интегралдық;

- оқыту сапасының объективті көрсеткіштерін олардың динамикасында зерттеу, соңғы және алдыңғы тестілеудің нәтижелерін салыстыруға.

Тестілік әдісінің кемшіліктерінің бірі табу мүмкіндігі болып табылады, яғни осы кезде білім алушы ойланбай жауап бере ала алады. Сондай-ақ мұғалім білім алушының білім тереңдігін көрмейді. Атап көрсету керек, жеткіліксіз тестке тән болып келеді.

Сонымен қатар, тест құрастыру көбінесе қарапайым психикалық функция – ойнату функциясын оңай тану; кейбір зерттеушілер іріктеп жауап беру кезінде оқушы дайын тұжырымдамалармен жұмыс істеуге үйренеді де, білімді сауатты тілмен баяндай алмайды деп айтқан.

Тестілерді тиімді қолдану үшін келесі шарттарды сақтау қажет:

1. Тапсырмаларды орындау барысындағы оқушылардың толық дербестігі;
2. Тапсырмалар күрделілік тәртібімен ұсынылады;
3. Сөздік тұжырымдардың, сұрақтардың, тапсырмалардың айқындығы;
4. Тест тапсырмаларын дозалау туралы талаптарды сақтау пәндік тестте 12-ден артық емес;
5. Міндетті түрде жұмыс басында мұғалімнің нақты нұсқаулығы парақтың мазмұнын оқумен.

Оқу тестілерін жасау кезінде, маңызды бір фактор уақыт болып табылады. Уақыт тестілеу кезінде, білім сапасына тікелей әсер ететін фактор. Әрбір тесттің оңтайлы уақыты болуы керек. Оңтайлы уақытты азайту немесе арттыру тесттің сапалы көрсеткішіне әсер етеді.

Неге тест жұмысын орындауға бөлінетін уақыт шектелуі болуы қажет? Осы сұрақтың жауабы өте оңай. Шектеулі уақыт білім алушылардың сол тест белгілі бір уақыт жұмсайтынын және сол уақыт аралығында барлық тапсырмаларды орындауға тырысатынын көрсетеді. Тест жасаушылар тестке көп сұрақтарды қосуға тырысады. Олардың ойынша тестте көп тапсырмалар болған сайын сол кезде тест соғұрлым сенімді құрылады және білім деңгейін артырады.

Екінші жағынан, тапсырмалар саны көп болса, соғұрлым тестілеу рәсімі ұзақ болады. Арасындағы нәтижелерімен, сыналатын адамды және тестілеу ұзақтығын көрсете алатын қарапайым байланыс бар. Тестілеу уақыты шексіз үлкен болуы мүмкін емес. Тестілеу уақытының қарапайым өсуі сыналудың шаршауына әкеледі, бұл өз кезегінде тестілеудің нәтижелерін төмендетеді. Осылайша, оңтайлы уақытты табу керек ол уақыт арасындағы тепе-теңдікті бейнелейді.

Тестілеу кезінде оңтайлы уақыты қалай анықтауға болады? Осы сұраққа Н. Гронлунд: «тестілеу уақыты 20-30 минуттан артық болмауы тиіс, өйткені бұл назар аудару уақыты, ол мотивациямен қолдау көрсетіледі» - деп жауап берген. Көптеген тесттердің орындау уақыты 40-50 минут болып келеді.

Мектеп сабақтарында келесі тест түрлерін қолданады: көрсету тәсілі бойынша, тағайындау мақсаты бойынша, қызмет түрі бойынша, орны бойынша көлемі мен өткізу уақыты бойынша.

1. Көрсету тәсілі бойынша тест түрлері:

- Дайын жауапты ұсынумен;
- Қысқаша нысанда жауап ұсынумен;
- Сұраққа тұщымды жауап.

2. Мақсаты бойынша тест түрлері:

- Бастапқы бекіту;
- ББД бақылау;
- Сабақ басында жаттығу;
- Тренажер.

3. Тест іс-әрекетінің түрлі түрлері:

- Студенттердің өзіндік жұмысы;
- Бақылау жұмысы;
- Алдыңғы ауызша сұрау;
- Жаттығу жұмысы;
- Сынақ жұмысы;
- Карточкалар бойынша жеке сұрау;
- Рұқсаттамаларды толтыру;
- Құбылысты (оқиғаны) салыстыру және оның сипаттамасы;
- Ұғымды тану;
- Бірізділікті құру.

Осылайша, диктанттардан басқа түрлі қызмет түрлері, баяндау мен шығармаларды тест түрінде өткізуге болады.

4. Пайдалану орны бойынша тест түрлері (Сабақ кезеңдері):

- білім білік дағдыны өзектендіру;
- ББД бастапқы бекіту;
- Жаттығулар;
- ББД бақылау.

5. Мазмұны мен өткізу уақыты бойынша тест түрлері (бақылау ББД):

- Бастапқы бақылау;
- Тақырыптық тесттер;

- Қорытынды бақылау;
- Аралық аттестаттау;
- Қорытынды аттестаттау.

Тест тек «проблемалы аймақты» ғана емес, сонымен қатар нақты «ауырсыну нүктесі»; себебін анықтауға мүмкіндік береді тапсырмаларды кезең-кезеңмен орындау және тиісті түзету жұмысы; оның құрылымы арқасында тест оқыту құралы болуы мүмкін.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Белнап Д.Н., Стил Т.Б. Логика вопросов и ответов/ Пер.с англ.- М.: Прогресс, 1981.- 288с.
- 2 Аванесов В.С., Володин Б.В. Вопросы применения тестов для контроля знаний студентов// Научная организация учебного процесса вып. 3, ч.1 М.: МИФИ, 1976,- С.102-107.
- 3 Аванесов В.С., Володин Б.В., Короза В.И. Опыт построения теста для оценки знаний студентов// Научная организация учебного процесса. Вып. 3, ч.1 М.: МИФИ, 1976.- С.108-117.
- 4 Разработка тестовых заданий: Методические рекомендации преподавателям / Сост. С.Г.Шеретов. Алматы, КОУ, 2006. – 14 с.
- 5 Методические материалы «Тесты в образовательном процессе»: Сборник методических материалов / Десятерик Ю.Е., Марченко М.В. Т., 2015. – 28 с.
- 6 Ажыбаев, Д.М. Из опыта организации компьютерной диагностики знаний студентов / Д.М. Ажыбаев, Э.Т. Ашыров, М.М. Бекежанов, С.К. Калдыбаев // Инновационные образовательные технологии. 2006. №3(7). С. 21-27.

ГРНТИ 14.35.09

К ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

С.С. Дариева

Магистрант, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы

Г.Б. Жумабекова

К.п.н., доцент, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы

Данная статья представляет исследовательскую компетенцию преподавателя ИЯ как одну из наиболее важных компетенций педагога. Учитывая тот факт, что сегодняшняя парадигма образования ставит в центре учебного процесса самих студентов, их потребности, особенности и таланты и их развитие, необходимость овладения преподавателем исследовательской компетенцией очевидна.

Обобщены проблемы, связанные с формированием исследовательской компетенции обучающихся. Раскрываются такие компоненты исследовательской деятельности как исследовательские умения и научно-исследовательские задачи.

Ключевые слова: компетенция, исследовательская компетенция, научные тексты, исследовательская деятельность, исследовательские способности, специалист, научно-исследовательская работа

Важнейшая цель современного профессионального образования – дать будущему специалисту определенный комплекс знаний и умений, но и создать у обучающегося установку на самообучение и самоорганизацию, на непрерывное расширение и углубление знаний и умений, что является ключевым для продолжения учебы в течение всей жизни.

Воспитание творчески думающих специалистов возможно через привлечение студентов к научно-исследовательской работе. Специалист, обладающий исследовательской компетенцией, умеет активно и продуктивно анализировать фактическую информацию, создавать и выбирать новые более эффективные алгоритмы, ресурсы, технологии, а не только пользоваться готовыми, порой устаревшими, алгоритмами и фактами. Каждая новая работа должна отличаться от предыдущей возрастающей степенью трудности и объемом. Одни работы содержат лишь обзор и критическую оценку имеющихся научных трудов, другие являются результатом исследовательской деятельности

студентов. Все эти виды работ помогают студентам: овладеть современными методами поиска, обработки и использования информации, освоить некоторые методы научно-исследовательской деятельности, определиться в своей педагогической позиции, умение отстаивать и защищать её, что, в конечном счете, помогает развить у специалистов способности и творческому отношению к своей профессии.

Обращение к проблеме формирования исследовательской компетенции у студентов в процессе профессиональной подготовки связано с требованиями современного общества к педагогу как профессионально компетентному специалисту, «способному творчески мыслить», «находить нестандартные решения», «проявлять инициативу», готовому обучать учащихся самостоятельному поиску информации, проектной и исследовательской деятельности.

Доктор психологических наук, профессор И.А. Зимняя указывает, что в последнее десятилетие происходит резкая переориентация результатов образования с понятий «подготовленность», «образованность», «общая культура», «воспитанность», на понятия «компетенция», «компетентность» обучающегося.

«Компетенция», «компетентность» – актуальные и часто обсуждаемые в педагогике понятия. Под компетенцией, следуя словарям, нужно понимать определенный перечень вопросов, в которых человек обладает большими по сравнению с другими знаниями, умениями, опытом действий, авторитетностью. Понятие «компетентность» шире понятий «знания, умения и навыки», оно включает их в себя. Компетенции относятся к деятельности, компетентность характеризует субъекта деятельности. Компетенция и компетентность отражают целостность и интегральную сущность результата образования на любом уровне и в любом аспекте. Таким образом, компетентность – интегральная характеристика личности, определяющая ее способности решать проблемы и типичные задачи, возникающие в реальных жизненных ситуациях, в различных сферах деятельности на основе использования знаний, учебного и жизненного опыта и в соответствии с усвоенной программой ценностей.

В последнее десятилетие происходит резкая переориентация результатов образования с понятий «подготовленность», «образованность», «общая культура», «воспитанность», на понятия «компетенция», «компетентность» обучающегося.

Составление исследовательской компетенции учителя настоятельно просит поменять нрав, оглавление и технологию педагогического образования. Речь идет об обучении новенькому умственному видению, охватывая манера научного мышления, ведущими показателями которого выступают дискретность, непрерывность, статичность, синтетичность. Для научного мышления свойственны еще системность, динамизм, проблемность, категориальность, рефлексивность, доказательность, прогностичность, проективность, по-исковость, креативность и др. Данные особенности мышления считаются, на наш взгляд, важными показателями «качества» исследовательской компетенции учителя.

Моделирование процесса формирования исследовательской компетенции дает собой своеобразный метод знания, при котором объект изучения – процесс формирования исследовательской компетенции. Модель при данном рассматривается как некоторый идеал, аналог работы педагога и учащихся, направленный на заключение совокупных задач с научными текстами формирования исследовательской компетенции у будущих учителей.

Компетенция – это знания в действии, она может быть стандартизирована, востребована и реализована на соответствующем уровне компетентности.

Исследовательская компетенция педагога является составной частью профессиональной компетентности, и обеспечивает ее эффективность.

Итак, основываясь на собственной позиции, под понятием «исследовательская компетенция» мы понимаем:

- в широком смысле, это комплекс характеристик личности, обеспечивающих основу для успешного выполнения исследовательской деятельности;

- в узком понимании, применимом к теме нашей работы, исследовательская компетенция будущего учителя – комплекс личностных образований студента, включающих обладание им базисными знаниями о методологии исследования и индивидуальным стилем исследовательской деятельности, его личное ценностное отношение к ней и готовность к трансферу сформированных исследовательских компетенций в будущую профессиональную деятельность

Исследовательская компетенция педагога – это характеристика личности педагога, означающая владение умениями и способами исследовательской деятельности на уровне технологии в целях поиска знаний для решения образовательных проблем, построения образовательного процесса в соответствии с ценностями-целями современного образования, миссией образовательного

учреждения, желаемого образовательного результата. В отечественной системе образования принят перечень ключевых компонентов исследовательской компетенции, исходя из модели деятельности А. Леонтьева, выделяют четыре группы: когнитивный, мотивационный, ориентировочный, операционный.

Когнитивный компонент рассматривается как совокупность знаний и понятий, которые необходимы педагогу, чтобы ставить и решать исследовательские задачи в своей профессиональной деятельности.

Мотивационный компонент – это смысл, который исследовательская деятельность имеет не вообще, а для конкретного человека.

Ориентировочный компонент – это совокупность умений, обеспечивающих выявление потребности в каких-то знаниях и построение образа того, как оно может быть получено в существующих условиях.

Операционный или технологический или компонент исследовательской компетентности – это совокупность умений субъекта выполнять исследовательские действия, необходимые для решения исследовательских задач в педагогической деятельности.

Г.Н. Лобова считает, что учебно-исследовательская компетенция студентов 4-го курса должна предполагать умение студента постановить задачу, предварительно проанализировать имеющуюся информацию, условия, методы, планирование педагогического эксперимента. А также, научно-исследовательская компетенция предполагает активную деятельность студентов, обеспечивающую приобретение необходимых навыков творческой исследовательской деятельности, которая завершается самостоятельным решением студентами задач, уже разработанных в науке. Сформированность учебно-исследовательской компетенции является необходимым базисом для развития научно-исследовательской компетенции. Показателями сформированности научно-исследовательской компетенции студентов университета служат сформированные исследовательские знания, умения и навыки, которые нами представлены в таблице.

Исследовательские знания, умения и навыки

Вид исследовательской компетенции	Исследовательские знания, умения и навыки
Работа с первоисточниками	Библиографические умения; Знание типов каталогов и умение работать с ними; Навыки работы со справочной литературой; Навыки ориентировки в профессиональной периодической литературе; Умение вести записи по прочитанному; Умение видеть структуру изложенного материала; Умение систематизировать материал.
Анализ явлений и фактов	Умение расчленять изучаемое явление на составные элементы; Умение сравнивать, сопоставлять; Умение и навыки мысленно соединять части явлений и устанавливать их взаимосвязи.
Выявление проблемы (задач) и ее решение	Умение анализировать педагогическую ситуацию; Умение увидеть и сформулировать проблему; Умение находить способы решения проблемы; Умение проверить решение проблемы.
Формулировка гипотезы	Умение отобрать и проверить данные, на которых строится гипотеза; Умение провести поисковый эксперимент; Умение формулировать гипотезу; Умение уточнить гипотезу.
Разработка и проведение эксперимента (расчеты, теоретическое исследование), обработка и обобщение результатов	Умение анализировать исходные данные; Умение разработать идею эксперимента (исследования); Умение разработать технологию и методику эксперимента; Умение провести эксперимент; Умение подвести итоги эксперимента; Умение осуществить самоконтроль и самооценку.

Обобщение результатов исследования, формулировка общих выводов	Умение анализировать проделанную работу с целью выявления наиболее существенных ее результатов; Умение формулировать обобщающие выводы в соответствии с поставленными целями и задачами и результатами их выполнения; Умение оценить результаты проведенного исследования с точки зрения их достоверности и практической значимости.
Использование достижения смежных наук	Умение использовать методы исследования, применяемые в смежной науке; Умение преломлять и обосновывать ключевые и частные идеи смежной науки осуществляемого исследования.

Будущий учитель иностранного языка может считаться компетентным, если по окончании обучения готов использовать сформированные компетенции для осуществления:

- педагогической деятельности;
- проектной деятельности;
- исследовательской деятельности;
- культурно-просветительской деятельности.

Особое внимание отводится формированию у студентов-бакалавров исследовательской компетенции как обязательного компонента профессионально-методической подготовки будущего учителя иностранного языка. Современному учителю необходимо решать исследовательские, технологические и практические задачи. В связи с этим современный учитель иностранного языка во время своей работы выступает как: исследователь, методист-технолог и учитель-практик.

В заключение следует отметить, что для эффективного воспитания исследователя в рамках университета, необходимо, во-первых, как можно раньше и по возможности часто ставить студента в условия исследовательского поиска, начиная со сбора библиографии по предложенной проблеме, так как именно этот первый шаг во многом предопределяет успешность проекта в будущем. Помня о важности первичного погружения в научно-исследовательскую деятельность, преподаватель-наставник должен постоянно контролировать и направлять начинающего исследователя, оставляя ему при этом простор для самостоятельного принятия решения.

Литература

- 1 Кунанбаева С.С. Компетентностное Моделирование Профессионального Иноязычного Образования. Монография. Алматы, 2014. - 208 с.
- 2 Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании, 2004. - 42 с.
- 3 Лобова Г.Н. Основы подготовки студентов к исследовательской деятельности. – М., 2000.
- 4 Комарова Ю.А. Научно-исследовательская компетентность специалистов: функционально-содержательное описание // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. Выпуск 11 (68). – СПб, 2008, сентябрь. – С. 69–77.
- 5 Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев // М.: Политиздат, 1977. 304 с.

ГРНТИ 03.23.07

ДИАХРОНИЧЕСКИЙ И СИНХРОНИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ В РУССКОЙ МЕДИЕВИСТИКЕ НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ

В.А. Дозмор

Преподаватель, ГБПОУ РК «Керченский политехнический колледж», г. Керчь, Россия

В статье проведен диахронический и синхронический анализ культурно-историческое направление в русской медиевистике начала XX столетия. Автор рассматривает развитие данной научной школы ретроспективно, начиная с фактически ее основателя Т.Н. Грановского. Культурно-

историческое направление в русской медиевистике начала XX столетия представлено в сравнении с общеевропейской медиевистикой данного периода. Сформулирован вывод о взаимосвязи проблематики в работах русских историков-медиевистов начала XX века с современностью.

Ключевые слова: культурно-историческое направление в русской медиевистике начала XX столетия, позитивизм в исторической науке на рубеже XIX – XX столетий.

Издавна утверждают, что XIX столетие было главным периодом в складывании исторической науки в России. В 30-40-е годы XIX столетия на кафедрах университетов, на страницах книг и журналов вещались новые взгляды на процессы развития и познания, природу и историю, на место и роль человека в мире. Речь шла о том, чтобы сформулировать и распространить в обществе новое мировоззрение – содержательное и универсальное. Социальную жизнь данного периода определяют, прежде всего, литературные салоны. Здесь было чему обучиться, это была великолепная школа и для тех, кто говорил, и для тех, кто слушал. Салонные споры охватывали очень ограниченный круг участников и, в сущности, не имели серьезных перспектив. В салонах заинтересованные стороны выговаривались до конца. Здесь славянофилы и западники шлифовали свои аргументы, разрабатывая основные положения своих доктрин.

Особая роль принадлежала в этом Т.Н. Грановскому. Он предоставил русскому обществу ясное представление о том всемирно-историческом процессе, который, по мнению западников, медленно, но верно поглощал Россию. Именно он, историк западного мира, доказал своим слушателям, что современность есть необходимый результат разумного развития. Обращаясь в своих лекциях и трудах к XIV-XV столетиям, Т.Н. Грановский находил в них ответ на многие вопросы современности. Именно в это время формируется фундамент нового строя, в основе которого лежит идея личной свободы [4, с. 64]. Двигаясь в науке собственным путем, Т.Н. Грановский обогатил русскую историческую науку новыми концепциями и ввел в научный оборот большое количество новых исторических фактов. Можно сказать, что ни один русский профессор не производил на аудиторию такого неотразимого и глубокого впечатления.

Во второй половине XIX столетия получила широкое распространение позитивистская методология. Едва замеченный при своем появлении, позитивизм стал самым распространенным в философии, воздействуя на развитие целого ряда конкретных наук. Позитивизм стал официальной методологией значительной части историографии, определяя в большей мере как методы и приемы, так и саму направленность исторического исследования [5, с. 107]. Оценка позитивизма – дискуссионная. Противоречия объясняются чрезвычайностью и полифоничностью явления. Позитивизм все время пребывал в развитии, изменении, включал в себя разные течения и направления. Даже в период возникновения позитивизма между его основателями не было согласия по целому ряду важных методологических вопросов. Следует заметить, что приверженность канонам позитивизма вообще была невозможна для исторической науки. Систематика исторических фактов только тогда могла дать серьезный научный результат, когда за ним стояло стремление ученого к осмыслению этих фактов, выяснению их внутренней связи в общественном развитии [5, с. 108-109]. Изучение «позитивных фактов» объективно способствовало обращению ученых к исследованию социально-экономической истории общества. Так как в этой сфере можно было оперировать относительно надежными фактами. Именно здесь существовала возможность использования методов естественных наук, за что так горячо ратовали теоретики позитивизма. В этой связи отмечают некоторый успех в изучении различных аспектов социально-экономической истории прошлого [5, с. 110].

Широкое распространение позитивизма в России начинается с конца 60-х годов XIX столетия. Именно с этого времени в России начинается постоянное переиздание трудов основоположников позитивизма, особенно Д. Милля, Г. Спенсера, возникает широкая популяризация их идей. Период интереса к позитивизму в русской медиевистике оказался небольшим. Уже на протяжении 70-х годов XIX столетия происходит любопытный сдвиг в ее отношении к позитивистской проблематике исторического исследования и к самому позитивизму [5, с. 122]. Значение позитивистских идей, бесспорно, отразилось на всем дальнейшем развитии медиевистики. Многие ученые, занимавшиеся теоретико-методологическими проблемами исторической науки, не раз в своих построениях использовали наследие О. Конта и Г. Спенсера, беря на вооружение одни из их положений и полемизируя с другими.

Чрезмерный интерес к позитивизму, в целом в науке, привел ее к кризису на рубеже XIX – XX столетий. В это время ставятся под сомнение все основы мировосприятия человека «классического» нового времени, и, прежде всего его абсолютная уверенность в непобедимой мощи европейского разума. Кризис европейского рационализма потряс философию, точные и естественные науки,

стиль европейской жизни, серьезно изменил быт и самосознание людей, литературу и искусство. С ним, так или иначе, связаны некоторые политические процессы и катаклизмы.

Он не мог не оказать глубокого влияния на гуманитарные науки, и в частности на историю. Методологический кризис в исторической науке представлял собой бунт гуманитариев против порабощения истории естественными науками. Под порабощением они понимали использование в истории методов исследования, свойственных точным и естественным наукам. В России увлечение позитивизмом объясняют тем, что вся демократическая и социальная мысль в стране на протяжении многих десятилетий была увлечена социально-экономическими проблемами.

Однако в начале XX столетия появляются, весьма немногочисленные историки, которые пытаются решительно порвать с позитивизмом и найти новые пути для истории. В поисках тайны истории они обращаются к человеческой душе, а не к производству или социальным конфликтам. В Московском университете В.И. Герье (1837 – 1919 гг.) был одним из первых представителей культурно-исторического направления русской медиевистики. Его привлекали сюжеты из истории церкви и религии. Любимым учеником В.И. Герье был один из наиболее талантливых представителей русской культурно-исторической школы, профессор московского университета М.С. Корелин (1855 – 1899 гг.). Он единственный из учеников В.И. Герье избрал своей основной специальностью историю культуры. Наибольший интерес представляют работы М.С. Корелина, посвященные ренессансной теме и гуманизму. Заслуга состоит в том, что ученый сумел по-иному осветить характерные черты гуманистической культуры [2, с. 46].

Интерес к проблемам средневековой культуры в начале XX столетия пробуждается и в Петербургском университете. Здесь инициатором в разработке этой тематики и главой культурно-исторической школы выступал И.М. Гревс (1860 – 1941 гг.). Предметом научных изысканий для И.М. Гревса стали средневековые города Италии и Франции, он много раз ездил в эти страны и изучал их памятники. И.М. Гревс так же прививал ученикам методы исторического анализа и навыки работы с первоисточниками, широкий исторический кругозор, умение видеть за строками документа живую жизнь ушедших веков, что только и создает настоящих историков. В целом И.М. Гревс явился родоначальником той культурно-исторической школы в Петербургском университете, которая выдвинула на первый план комплексное изучение духовной жизни средневековья как некоего культурного единства [3, с. 156]. Среди близких учеников И.М. Гревса в разное время были: Н.А. Сергиевская, Н.П. Анциферов, Н.М. Соколов, Н.П. Оттокар, Л.И. Новицкая, О.А. Добиащ-Рождественская, В.Э. Крусман, А.Я. Закс, С.Ф. Знаменская, Л.П. Карсавин, Н.С. Врасская, Т.Б. Лозинская и многие другие. На рубеже XIX – XX столетий отечественная медиевистика развивалась самым динамичным образом, во многом опережая своих коллег из Франции, Германии и других европейских государств.

Так, французская медиевистика в это время тоже достигла определенных успехов в области частных локальных исследований и в области создания более широких по тематике обобщающих трудов, посвященных разным сторонам средневековой истории. Примечательно, что значительно возрос круг тем и проблем, привлекавших внимание историков в этой отрасли исторического знания. Традиционные темы по истории средневекового города включались в общий поток медиевистики, уделявшей теперь не меньшее внимание аграрным отношениям, истории средневекового государства и права на разных этапах их развития. В конце 90-х годов XIX столетия во французской медиевистике возрос протест против эмпиризма и тяга к историческим обобщениям, принявшая форму исканий «культурно-исторического синтеза». В теоретическом плане эти искания опирались на позитивистскую французскую социологическую школу, которую возглавлял Э.Дюркгейм. Наиболее энергичным посредником между идеями социологической школы и собственно историографией стал А. Берр, основатель концепции «исторического синтеза», оказавшей значительное влияние на развитие французской исторической мысли в XX столетии [1].

В Германии интерес к идейной истории средневековья так же проявился во второй половине XIX столетия. В это время значительно увеличивается проблематика исследований: наряду с политической и дипломатической историей, а так же историей права, теперь активно разрабатывается история культуры. Под культурой представители культурно-исторической школы понимали общность материальной и духовной культуры общества, этических идеалов, религиозных верований, обычаев и различных проявлений человеческой личности в истории разных народов.

Ученые культурно-исторической школы доказывали, что обычаи и верования людей оказывают на ход истории не меньшее воздействие, чем политика, законодательство, войны. Определенное влияние на германскую культурно-историческую школу оказал Якоб Буркгардт, профессор Базельского университета. Якоб Буркгардт впервые создал в историографии вполне

определенную и законченную схему становления европейской культуры, оказавшую большое влияние на последующую историографию в этой области.

Таким образом, у отечественной медиевистики начала XX столетия имеются определенные традиции, идущие из предшествующего XIX столетия. Отечественная медиевистика начала XX столетия развивалась в рамках общеевропейской медиевистики этого же времени [2, с. 51]. В целом проблематика культурно-исторического направления начала XX века представляет интерес для современных исследователей. Многие моменты, о которых, так или иначе, идет речь в трудах историков этого времени, нашло, за некоторым исключением, отражение в дальнейших разработках уже в период второй половины XX века.

Литература

- 1 Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. М.: Высшая школа, 1985. - 480 с.
- 2 Дозморов В.А. К вопросу о взаимоотношениях исторической науки и современности (на примере культурно-исторического направления в русской медиевистике начала XX столетия) // Наука через призму времени. - № 6. – 2020. – С. 46-52.
- 3 Каганович Б.С. Гревс И.М. Историк средневековой городской культуры // Городская культура средневековья и начало нового времени: [Сб. ст.] / АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленингр. отделение; Под ред. В. И. Рутенбурга. – Л.: Наука : Ленингр. отделение, 1986. – 276 с.
- 4 Левандовский А.А. Грановский в русском общественном движении / А.А. Левандовский. – М.: Изд-во МГУ, 1989. - 251 с.
- 5 Могильницкий Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX в. начала 900-х годов. - Томск: Изд-во Томского ун-та, 1969. - 410 с.

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

HUMANITIES

С. ӘШІМБАЕВТЫҢ СЫНШЫЛДЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

А.Ж. Нусупова

Доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз қ.

Мақалада әдебиет сыншысы, мемлекет және қоғам қайраткері Сағат Әшімбаевтың әдеби-сын еңбектері арнайы сөз болады. Сыншының әдеби-сын, публицистикалық мақалалары кезінде биік парасатымен, азаматтық-эстетикалық таным деңгейінің биіктігімен, әдебиеттің күрделі мәселелеріне, міндеттеріне дереу үн қосып, қорытып, алдағы мақсат-мұраттарды айқындап отыруымен әдеби дамуға елеулі қызмет етті. Мақалада С.Әшімбаевтың сыншылдық-азаматтық тұлғасы, әдеби-сын еңбектерінің тақырыптық-идеялық, жанрлық-стильдік, көркемдік ерекшеліктері, қазақ әдебиеті сынының дамуына қосқан үлесі, орны қарастырылды.

Түйін сөздер: әдебиет сыны, көркемдік шешім, көркем шығарма, шығармашылық портрет, сын жанрлары, сыншылық ерекшелік, азаматтық тұлға.

Әдебиеттану ғылымының негізгі объектісі көркем әдебиет, оның тарихы мен теориясы, сыны десек, бұлар бір-бірімен тығыз байланысты салалар. Соның ішінде шығармашылықтың қыр-сырын, бағыт-бағдарын, дәреже- деңгейін анықтап, жетістіктері мен кемшіліктерін бағамдап отыратын әдеби сын мәселелерінің орны бөлек. Жоғарыда айтқанымыздай, қазақ әдеби сынының кәсіби дәрежеде даму жайын, сөз жоқ, орыс әдебиеті сынының дамуы тәжірибесімен байланыстырып қараймыз. Бұл заңды да. Дегенмен, оған дейін халықтың эстетикалық көзқарасы, талабы мен өлшемі болмады деп айта алмаймыз. Көркем шығарманың жазылуы мен халыққа жетуі оған деген сыни көзқарасты, бағалауды да қалыптастырады. Сондықтан халықтың эстетикалық көзқарасының тарихы тым тереңде, ауыз әдебиетінде, ежелгі мифтік кезеңде жатқаны бүгінде дәлелденген шындық.

XX ғасырдың 70 жылдары қазақ әдебиетінің сынына теориялық-эстетикалық дайындығы мол, талабы биік жаңа буын келді. Соның алдыңғы қатарында С. Әшімбаев болды. Бұл ретте сыншы С. Әшімбаевтың әдеби-сын мұрасына баға бергенде де заман-уақыт ықпалын ескеруіміз қажет. Өткен ғасырдың 1970 жылдарынан бастап әдеби процеске белсенді қатысқан оның мақалаларынан уақыттың талабы мен принциптерін, өткір мәселелерін байқаймыз. Бірақ қай уақытта көркем шығармаға қойылатын басты талап біреу болмақ. Ол – көркемдік. Қандай мәнді идея, тақырып болмасын биік көркемдік талап тұрғысынан орындалмаса, нағыз өнер туындысы бола алмайды. С. Әшімбаевтың өз кезеңіндегі әдеби процеске араласуынан осы шартты байқаймыз. Орыс әдебиетінің классикалық дәстүрі мен бүгінгі ұлттық әдебиеттегі көркемдік ізденісті сабақтастыра-салғастыра қарастыра отырып, ақын-жазушы туындыларының жетістік-кемшіліктерін саралау, әділ баға беруге ұмтылыс сыншы еңбектеріне көрінетін басты принцип болды.

Қазіргі қазақ әдеби сыны даму, өркендеу үстінде. Білікті кадрлармен толығуда. Мұны, біздіңше, ешуақытта жоққа шығаруға болмайды. Рас, Тәуелсіздік жылдарында, қазіргі уақытта сын бұрынғыдай өз міндетін атқармай жатыр деген пікір жиі ұшырасып қалады. Жалпы әдебиеттің бүгінгі беталысын кеңестік кезеңдегі әдеби процеспен салыстыруға келмейді. Нарық заманы әдебиеттің алдына өз шарттарын қоя келді. Уақыттың материалдық қысымшылығы көптеген ақын-жазушыларымызды абдыратып тастағаны шындық. Бірақ қалай дегенде әдеби процесс үзіліп қалған жоқ, соған орай әдеби сын да бүгінгі таңда өз жұмысын жалғастыруда. «Қазақ әдебиеті» газеті, «Жұлдыз», «Жалын» журналдарында, өзге де басылым беттерінде қазіргі қазақ әдебиетінің көкейкесті мәселелерін қозғаған мақалалар, жекелеген ақын-жазушылардың шығармашылығына арналған портреттер, рецензиялар жариялануда. «Сын» журналының шығуы да Тәуелсіздік жылдарының жемісі. Сондықтан Сағат Әшімбаев әдеби сынға келген 70 жылдарды бүгінгі әдеби сыннан бөліп тастауға болмайды. Сондағы көркем шығарманы талдау принциптері мен тәжірибелер бүгінгі сынның дамуына да ықпал жасап отыр. 1970-1980-жылдардағы әдеби сынның даму тенденциясын, сол тұстағы серпілістер мен іркілістерді, шығармашылық ізденістерді, оның ішінде С.Әшімбаевтың сыншылдық мұрасын зерттеуде сабақтастық берік сақталуы керек деп санаймыз.

Қалай дегенде, сынның объектісі – көркем шығарма. Сондықтан олардың арасындағы тығыз байланысты ешкім жоққа шығармайды. Бірақ соңғы кездері сынның жанрлық-түрлік

тұрғыдан дамуы «сөз өнері» деген тәрізді «сын өнері» деген ұғымды да санамызға берік сіңіріп жатқанын жоққа шығаруға болмайды. Сынның жанрлық-түрлік тұрғыдан дамуын, әсіресе, осы 1970-80 жылдардағы әдеби процестен анығырақ байқаймыз. Сол кездері проблемалық мақалалар, рецензиялар, эсселер мен шолу мақалалар, шығармашылық портреттер мерзімді баспасөз беттерінде ерекше қарқынмен жарық көрді. Сын жанрының дамуы мен жаңа сапалық тұрғыдан танылуында сыншы С. Әшімбаевтың да шығармашылық үлесі айтарлықтай болды.

Ақын-жазушы болып қалыптасу үшін талантпен бірге үлкен еңбектің, ізденістің қажеттілігі белгілі. Ал сыншы болып қалыптасуда талант-біліммен қоса мінез қажеттілігі айтылады. Мінез – бұл көркемөнерге деген шынайы сүйіспеншілік, оның тазалығы үшін шындыққа жүгінетін күрескерлік қасиет, терең теориялық білімді өнердің эстетикалық қуатын аша білуге бағытталған парасаттылық, көркем шығарманың табиғатын терең түсінетін, ойын жүйелі де дәлелді жеткізетін байыптылық. С. Әшімбаев сын жанрындағы алғашқы мақалалары 19 жасынан бастап жариялана бастады. Оның бүкіл сыншылдық мағыналы ғұмырын жоғарыда айтылған мінез сипаттамасымен байланыстыра айтуға болады. Сыншылдық мұрасында өнердің, әдебиеттің тазалығы үшін күрес, жылт еткен жақсылықты, ізденісті көре біліп қуану, ұлттық әдебиеттің жетістіктерін әлем әдебиетінің тәжірибесімен байланыстыра байыптау, кемшілік пен халтураға рақымсыздық – мақалаларының басты арқау екені айқын аңғарылады. Сын жанрының XX ғасырдың 70-80 жылдарында теориялық және әдіснамалық тұрғыдан айтарлықтай биіктеуінде

С. Әшімбаевтың ізденісі, еңбектері маңызды орын алатынын айтуымыз керек. Жасындай жарқ еткен қысқа ғұмырында С. Әшімбаевтың бергенінен берері көп екені даусыз еді. Тоталитарлық жүйенің жүрекке түсірген ауыр салмағы таланты енді кемелденген мағыналы да мәнді ғұмырды жаншып кеткені сөзсіз. Жарияланған еңбектері бір-екі томнан аспағанымен, мазмұн байлығымен, авторлық биік өресімен, парасаттылығымен, көркем шығарманы талдай отырып, қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге бейтарап қарай алмайтын азаматтық белсенділігімен, адамдық кең пейілімен, тазалығымен оқырманын баурап алады. Ұлттық әдебиеттің мәртебесін биіктетуге шын пейілмен қызмет еткен сыншы дарынды ақын-жазушылардың шығармаларындағы жетістікті, дәстүр жалғастығын, бүгінгі әдеби процеске әкеліп жатқан жаңалығын үлкен құштарлықпен жазды. Өзі бейтарап қалмаған жайға оқырманын да бейтарап қалғызбады. Осы ұшқыр ойлы, түйгені мол сыншы еңбегі әдеби ортада өз бағасын алды. «Сын мұраты» атты сын кітабы үшін (1974) С. Әшімбаевқа Қазақстан комсомолы сыйлығының лауреаты атағы берілді.

Кітап автордың сын жанрындағы кең мүмкіндігін, өзіндік үн-көзқарасын танытты. Қай тақырыпқа, әдебиеттің қандай өзекті мәселесіне қалам тартпасын, ол мол теориялық дайындығын, арғы-бергі әлемдік, ұлттық әдебиеттің тарихын жақсы білетіндігін, сыншылдық сарабалдығын аңартты. Тереңнен толғап жазу, шынайы көзқарасын бүкпесіз білдіру – С. Әшімбаев сыншылдығының көрінісі болып танылды. Сын жазудың жауаптылығын сезінген ол білімдарлығымен, әділдігімен, турашылдығымен әдеби қауымның назарын өзіне аударды. Оның кітапқа енген сын мақалалары сол кездегі әдеби процесті, белгілі қаламгерлер мен жас прозашылардың творчествосын талдауға бағытталды. Көркемдік шеберлік мәселесін бірінші кезекке қойды. Автор туындысының тақырыптық-идеялық мәнін ашу мен кейіпкер келбетін танып түстеуде көркемдік мәселелерін, тілдік-стильдік құбылыстарды, дәстүр жалғастығын кеңінен сөз етті. «Қазіргі қазақ әдебиетінің қай жанрына назар аудармаңыз, оның творчестволық және профессионалдық даму эволюциясына, қалыптасқан өзіндік дәстүрі мен мәдениетіне, шындықты көркемдікпен бейнелеу құралдары жағынан ізденіс үстінде екеніне көз жеткіземіз» [1, 3 б.], – деп жазды сыншы әдеби процесті жіті қадағалап. Және осы сыншылдық тұжырымын кітаптың өн бойында дәлелдеп көрсете білді.

С. Әшімбаевтың әдебиеттің келешегіне алаңдаған елгезек көңілін де аңдаймыз. Сыншы науқаншылдыққа қарсы. Жазушының мерейтойы деп, оңды-солды жазуға қарсы. Сын дегенің де өзінің арнасымен, басты бағытымен дамуы, әдебиетке, дарынды авторға қызмет жасауы тиіс. Сыншы автор менен оқырманды байланыстырып жататын алтын көпір іспетті болуы қажет. Осы ретте С. Әшімбаев мерейтойды күтпей, әдебиеттің дарынды тұлғаларының шығармашылық портреттерінің жазылып жатуын қалайды. Ол сыншының көрсеткеніндей сыпыра мақтауға, не даттауға құрылмауы керек. Суреткердің творчестволық өмірбаянын, өсу эволюциясын, адамдық-азаматтық болмысын оқырманына дүркін-дүркін жеткізіп жатуы орынды. Сыншы С. Әшімбаев мақалаларының тағы бір сипаты – көркем туындыны тақырыптық-идеялық, шеберлік тұрғысынан талдауда сол шығарманың қоғамдық, халықтық мәнін естен шығармайды. Мақалаларында әдебиет пен өнердің, мәдениеттің өткені мен болашағын, көкейкесті мәселелерін айта отырып, оның ұлттық сананың биіктеуіне қаншалықты әсер-ықпалы бар деген жай үнемі толғандырып отырады.

Белгілі сыншы, академик М. Қаратаев: «Сын мұраты» – Сағат Әшімбаевты «сынның сарапшы сарбазы» қатарына қосқан шын туындысы» [2], - деп жазды. Бұл пікірді сыншы З. Серікқалиев те қуаттады: «С. Әшімбаев қызмет бабы, лауазым ырысымен емес, ең алдымен, өзінің парасат байлығымен шын мәніндегі мемлекет, қоғам қайраткері биігінде өлмес өмірін біржола баянды етіп кетті» [3]. Әрине, әріптесі З. Серікқалиевтің пікірі де С.Әшімбаевтың ұлттық әдебиеттің тазалығын ту еткен, шын шебердің туындысын танып, бағалап, қазынасын халқына насихаттаған сыншылдық-эстетикалық көзқарасынан туындады деп білеміз. Оның қайраткерлік тұлғасының өзі қоғамға, қоғамның әсер-ықпалынан туындап жататын адамдар арасындағы жөнсіздікке, қайырымсыздыққа деген бітімсіз көзқарас-пайымынан бастау алып жататыны аян. С. Әшімбаевтың азаматтық-қайраткерлік тұлғасын оның сыншылдық көзқарасынан ажыратып алуға болмайды.

С. Әшімбаевтың сыншылдық ерекшелігі – көркем ой мен қоғамдық-әлеуметтік, дүниелік құбылысты салыстыра-сабақтастыра алуы және сол арқылы маңызды философиялық ой түюге ұмтылысы дер едік. Ортаға, орта қалыптастырған әр алуан мінезге, жаратылыстың мәні мен адамдық мұрат-ізгілікке сыншылдық тұрғыдан үңіліп, ой сабақтау ұлы Абай туындыларының жаңашылдық сипаты болса, С. Әшімбаев та әдеби сын мақалаларында көркем шығармадағы кейіпкерлер тағдырын талдай отырып, адамдық категорияларға айрықша ден қояды. Өз ортасындағы қоғам тудырған әр алуан жағымсыз құбылыстар да сыншыны бейтарап қалдырмады. Осы бейтарап қарай алмаудың өзі С. Әшімбаевтың азаматтық-қайраткерлік тұлғасының іштегі шиыршық атқан күш-қуаты болды дейміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Әшімбаев С. Сын мұраты. – Алматы: Жазушы, 1974. – 246 б.
- 2 Қаратаев М. Сынның сарапшы сарбазы // Жас алаш. – 1992. – 25 тамыз.
- 3 Серікқалиұлы З. Сымбаты бөлек сыншыл ой // Қазақ әдебиеті. – 2007. – 27 мамыр.
- 4 Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993. – 62 б.
- 5 Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық. – Алматы: Жазушы, 1985. – 246 б.

GTAMP 16.41.99

РУНИКАЛЫҚ ЖАЗБАЛАРДЫҢ ЖАНРЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ

А.А. Есенбаева

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

С.Қ. Қожағұлов

Ф.ғ.к., қауым.проф., І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

The main purpose of the article is to promote our spiritual heritage, heroic deeds and historical figures of our ancient ancestors, and scientific disclosure of its true nature. In European and Russian literature, the research of the ancient runic script of the new concept of «educational technologies» began from an early time. The main purpose of the article is to promote our spiritual heritage, heroic deeds and historical figures of our ancient ancestors, and to reveal its true nature scientifically. In European and Russian literature from an early time, the research of the ancient runic script of the new concept of «educational technologies» began in this regard, the article says that it is important for us to first meet the people who created literature, to show important facts about their lives.

Keywords: Runica, turkish people, kazakh people, Kul-Tigin, Bilge-Kagan, Bulmyn-Kagan, Tonykok, Elterys.

Руникалық жазбалардағы көркем бейнелердің сипаты қандай құрылымда және қандай жанрда жазылған? Бұл ескерткіштер түркі халықтарының сол кездегі ауызша әдебиетінің жалпы сипаты туралы қандай мәлімет бере алады? Міне, бұл мәселе ертедегі руникалық түркі әдеби ескерткіштерінің негізгі мәселесі болып табылады.

Руникалық жазбалардың жанры жағынан әлі тиянақты анықталған жоқ. Бұл маңызды мәселені шешу – түркологияның қазіргі таңдағы маңызды бір міндеті. Сөйткенімен, көркем шығарма ретінде арнайы зерттелмегенмен, Орхон жазуларындағы әдебиеттің белгісін танып, оның

өлендік қасиетіне мән берген ғалымдардың бағалы сөзін аттап өту әсте жөн болмас еді. Өйткені, әр жерде, сөз арасында айтылған бірді-екілі мұндай құнды пікірлердің беріректе қомақты зерттеулерге сүрлеу салғаны даусыз.

Ел ертеңі – жас ұрпақтың қолында. Ендеше, бүгінгі орта буынға білім беріп жүрген ұстаздар қауымына қойылатын талап та жоғары болмақ. Олар жан-жақты, әлемдегі жаңалықтардан мағлұматы бар, үнемі шығармашылық ізденістегі, кәсіби біліктілігін шындайтын жеке көзқарасы бар, соны қорғай білетін жігерлі тұлға, зерттеушілік қабілеті бар, білімді де білікті, көп оқитын, көп тоқитын, білімін өз тәжірибесінде шебер қолдана білетін, өзінің оқушысын өз бетінше білім алуға баулитын кәсіби маман иесі болуы керек. Бұл өмір талабы. Онсыз алға жылжып, нәтиже көруіміз екі талай. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасына үйлесімді, қолайлы білім беру ортасын құра отырып, оны сын тұрғысынан ойлап, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, тәжірибе жасап, АКТ-ны қолданып, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білетіндей, функционалды сауатты, шығармашылықпен жұмыс жасай алатындай дәрежеге жеткізу. Ол әрине руникалық жазбаларға, оны оқытуға, әдістемесіне тікелей қатысы бар.

Мәселен руникалық жазбаларға, оны оқытуға, әдістемесіне қатысты жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі – спиральді оқыту қағидатына байланысты тоқталсақ. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған оқу бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» (2016) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшеніп, бағаланады. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың көне дәуірдегі руникалық жазбалар және оның әдебиеттегі орны туралы ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналасуға ынтасын оятады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үрдісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл немесе баға қоймастан оқу үрдісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді.

Руна жазуларының жанрлық табиғаты туралы тюркологияда қазір қарама-қайшы екі түрлі көзқарас қалыптасып келгенін айта кеткен жөн. Оның бірі А.Шербактың, екіншісі И. Стеблеваның есімімен байланысты. А. Шербак былай деп жазады: «Өзінің сипаты жағынан бұл жазуларды ақындық шығармаға жатқызуға болмайды (А.Шербак. Соотношения аллитерации и рифма в тюркском стихосложении. «Народы Азии и Африки», №2, 1961). Басқаша айтқанда, Шербак Орхон ескерткіштерін әдебиет үлгісіне үш қайнаса сорпасы қосылмайтын, Түрік қағанатының қысқаша, дәл тарихи деректері деп қарайды. Осы айтылған пікірді тарихшы Л. Гумилев қуаттап жүр: «И.В.Стеблеваның монографиясы Күлтегін мен Тоныкөктің құрметіне арналған жазуларды өлеңге жатқызып және оны тарихи поэма ретінде дәлелдеуге әрекеттенген. Автордың сонысына қарамастан, біз одан өлеңге ең қажетті нәрсе – ырғақты, өлеңге лайық жолдарды таба алмадық. Сол себептен де: Сипаты жағынан бұл жазуларды ақындық шығармаға жатқызуға болмайды деген А.Шербактың тұжырымына қосыламыз» дейді ол (Л. Гумилев. Древние тюрки, Москва, 1967.). Демек, Л.Гумилевте көне руналарды жыр емес, түркі халқы тарихының тек қысқаша шежіресі ғана есебінде танып отыр. Бұл пікірді біз түгелдей қостай алмаймыз. Өйткені, көне түркі руналарын өлең жолына түсіріп, ақындық өнердің үлгісі деп танып, алғаш рет композициялық, жанрлық, стильдік тұрғыдан тексерген И.Стеблеваның монографиясындағы батыл да бағалы тұжырымдарды ескермеу тіпті мүмкін емес. Оны оқушылардың ой логикасына енгізудің еш артықтығы жоқ. Құлмат Өміралиев: «Сөз жоқ, Орхон – Енисей жазбалары бұл күнде тарихы белгілі ең көне сөз үлгілері. Бірақ бұл ескерткіштер 4-5 ғасырлардағы түркі халқының фольклорлық әдебиетінің, нақтырақ айтқанда, ауызша поэзияның сипаты қандай болады деген сұраққа бірден жауап бере алмайды. Өйткені, бұл жазулар - өлең өлшемінде туған поэзиялық туындылар емес. Түркі халықтары өлеңіндегі силлаботоника теориясын негіздеген Ф.Корш («Древнейший народный стих турецких племен» СПб. 1909) Орхон жазулары мен түркі халықтары өлеңінің арасындағы ырғақ сәйкестігіне назар аударған еді. Жаңартылған бағдарлама бойынша әлемдік білім беру жүйесі бәсекеге қабілеттілікке қарай білім алушыны баулу, қоғамнан өз орнын таба білетіндей сапалы маман болуына бағытталынған.

Критериалды бағалау технологиясын енгізудің мақсаты:

- көне жазбалар, оның ішінде руникалық жазбаларды білу үшін мектепте әдебиетті оқыту сапасын жоғарылату;
- көне жазбалар, оның ішінде руникалық жазбаларды мектеп бітірушілердің бағдарламасын халықаралық стандартқа сәйкестендіру.

Критериалды бағалаудың басты артықшылығы:

- алдын-ала ұсынылған бағалау шкаласы;
- анық, айқындылығы;
- бағаның әділдігі;
- өзін бағалауға мүмкіндіктің берілуі

Критериалды бағалау технологиясы арқылы бағаның қойылуы:

– Критерий бойынша оқушының оқу жетістіктерінің көне дәуірдің негізгі белгілері руна жазбаларын тану деңгейі белгіленеді.

- Осы арқылы нақты балдар немесе бағалар қойылады.

Критериалды бағалау технологиясы – бұл білім берудің мақсаты мен мазмұнына негізделген оқушының оқу-танымдық құзырлығын қалыптастыруда алдын-ала белгіленген көне дәуір әдебиетін білу жетістіктермен салыстыру үрдісі.

Бағалауды қолданудың екі тәсілі:

– Қалыптастырушы бағалау – (formative) баға жақсарту мақсатында жасалатын қадамдарды анықтау үшін көне дәуір әдебиеті мен ағымдағы жағдай туралы мәліметтер алуға қолданылады.

– Жиынтық бағалау – (summative) өтілген кезең бойынша зерделенген руникалық жазбалар жай ескеріліп, материал мөлшерін анықтауға, көруге қолданылады.

Қалыптастырушы бағалау

Қалыптастырушы бағалау – сабақта әдебиет сабағында күнделікті жүзеге асатын, білім мен дағдыны меңгеру деңгейін анықтайтын бағалау. Қалыптастырушы бағалау білім беру процесінде оқушы мен мұғалімнің арасындағы әдебиет пәні бойынша өзара тығыз байланысты жүзеге асырады. Сонымен қатар, оқушыларға жаңа материалды меңгеруде тапсырмаларды қаншалықты дұрыс орындағандығын білуге және оқытудағы мақсаттар мен міндеттерді орындауға мүмкіндік туғызады (ауызша сұрақ, жазба, практикалық жұмыстар т.б.)

Қолданылуы:

- Әдебиет пәні бойынша негізгі бағалауда барлық критерийлер барынша қолданылуы керек.
- Критерий оқушының жас ерекшелігіне, бағдарламаға сай алынады.
- Әрбір жетістік балмен және дескриптор арқылы белгіленеді.
- Тоқсан соңында әр критерий бойынша негізгі бақылаудан алынған орташа балл қойылғанда руналық жазбалар жөніндегі түсінігі де есептелінуі шарт.

Негізгі ұстанымдар

- Бағамен оқушының жұмысы бағаланады.
- Дескрипторлар оқушыға алдын-ала белгілі болуы шарт.
- Оқушы өз білім деңгейін анықтай алуы қажет.
- Нақты білімділік мақсатты бағалауы қажет.

Жиынтық бағалау (суммативное оценивание):

- Жиынтық бағалау белгілі бір тақырыпты қорытындылау мақсатында орындалады.
- Мазмұны оқылған әдебиеттегі руникалық жазбалар туралы материалды қамтуы керек.
- Жиынтық бағалаудағы оқушының алған бағасы тоқсандық баға болып табылады.

Критериалды оқытудың маңыздылығы:

Әдебиеттен сабақ беретін мұғалім үшін:

– Әрбір оқушының өзгешелігін ескере отыра, көне дәуір жөніндегі жеке білім алу траекториясын құру.

Әдебиеттен білім алатын оқушы үшін:

Берілген бағалау критерийлерін түсіну, қолдану, жұмысын бағалай білуі.

Ата-ана үшін:

Баланың білім алуындағы өсу деңгейін қадағалауы.

Критериалды бағалау технологиясының артықшылығы:

- Нақтылық
- Әділдік
- Ынталандыру
- Белсенділік
- Жеке тұлға

Критериалды бағалау технологиясының оқытуды жақсартудағы 5 қағидасы:

- Оқушылармен кері байланысты тиімді қамтамасыз ету.
- Оқушылардың өзіндік оқуға белсенді қатысуы.
- Бағалау нәтижелерін ескере отырып, оқытуды өзгерту.

- Оқушылардың өзін-өзі бағалауы.
- Өздерінің оқуын қалай жақсартуға болатындығын түсіну қажеттігі.

Бағалаудың мақсаты:

- Оқытудың қиындықтарын анықтау;
- Жетістіктер туралы кері байланыс (оқушылар, мұғалімдер және ата-аналар үшін);
- Болжау және сұрыптау;
- Стандарттарды бақылау және орындау;
- Оқыту бағдарламасының мазмұнын және білім беру стилін бақылау.

Қалыптастырушы бағалау.

Әдебиеттен сабақ беретін мұғалім үшін:

- оқытудың келесі деңгейін жоспарлау үшін тексеру жұмыстарының нәтижесін қолданады;
- оқушыға білімін арттыру үшін пайдалы кеңестер береді;
- жұмыс нәтижесі бойынша әр оқушыға жеке-жеке мақсаттар қояды.

Әдебиеттен сабақ алатын оқушы үшін:

- өз қатесі негізінде үйренуге көмектеседі;
- маңыздыны түсінуге көмектеседі;
- қолынан не келетінін түсінеді;
- білмейтін тұстарын анықтайды;
- нені істей алмайтынын нақты түсінеді» [8,146].

Осы тұрғыда өткізілетін нақты әдебиет бойынша сабақтарды енгізу – руникалық жазбалардың оқушы үшін маңызы жоғары болмақ. Ал осы тақырыптың әрі қарай жалғастыру мақсатында – руникалық жазбалардың ішінде «Құл тегін», «Тонуқук» туралы жан-жақты айту аса қажет материал.

«Құл тегін», «Тонуқук» – поэзия да, творчестволық өлең-жыр да емес. Олар, жұрт айтқандай, «поэма» да емес, түркі қағандары мен батырларының ерлік жорықтарын баяндайтын көркем тарихи шығарма, баяндау үлгісіндегі тарихи әңгіме. Оның стильдік ерекшелігі, бірінші жақтан баяндалуы («Мен»). «Құл тегін» айтып отырып жаздырылған («барқ ітгүні, бедіз йаратғыма, бітіг таш ітгүчі табғаш қықан чықаны Чаң сүңін келті ...»). «Тонуқук» та айтып отырғаны «Түрк Білге қаған ініңе бітітдім (жаз-дыр-дым) бен Білге Тонуқук». Сондықтан да бұлар ауызекі сөйлеу тілінің баяндап айту нормасына жақын» [9, 22-28 б.].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. - Астана, 2014. - 132 б.
- 2 Қазақстан Республикасының Президенті – елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ атты Қазақстан халқына Жолдауы.-Астана. 17 қаңтар 2014 жыл.
- 3 Шербак А. Соотношения аллитерации и рифма в тюркском стихосложении. Народы Азии и Африки, №2, 1961.-С.263.
- 4 Гумилев Л. Древние тюрки, Москва, 1967. – С.341.

ГТАМР 16.01.11

БАСПАСӨЗ ТІЛІНІҢ ТІЛ ДАМУЫ ҚЫЗМЕТІ

Ы.Б. Шақаман

Фил.ғ.к., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.

А.А. Байсын

Студент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Баспасөз тілі – тіл ғылымының зерттеу нысанының бірі. Баспасөз тілінің жастардың, жалпы оқырманның тіл мәдениетін, әдеби тілін қалыптастыруда, дамытуда мәні зор.

Жаңа сөздердің енуі, сөз мағынасының кеңеюі, кейбір сөздердің мағынасының тарылуы, тіпті қолданыстан шығып қалуы, терминдердің енуі, жаңаша, мәндес тіркестердің пайда болуы да осы баспа сөздер жарияланатын шығарма түрлерінде, түрлі тақырыптық мақалаларда көрініс беріп отырады.

Түйін сөздер: баспасөз тілі, тіл, қазақ тілі, Публицистік стиль.

Баспасөз тілі – тіл ғылымының зерттеу нысанының бірі. Тілдің жазбаша өмір сүруі үшін қызмет атақаратын басты құралымыз баспасөз тілі болып табылады. Ал баспасөз тілінің тілдамыту қызметіне келер болсақ, заманауи ақпарат ғасырының «мүмкіндіктер көзін» пайдалана білудің бірден бір жолы – географиялық шегараны болдырмайтын, дүниенің төрт бұрышынан да қазақ тілін үйренуге жол ашатын, кез келген адам үшін тәулік бойы қолжетімді қазақ тілінің виртуалды мектебін құру. Қазіргі ақпараттар қарқыны аса жылдам дамыған ғасырда ерекше басымдыққа ие болып отырған интернет-сайттар арқылы тілді оқып-үйренудің шексіз мүмкіндігін көрсету – мемлекеттік тілдің қарыштап дамуына зор үлес қосатынына сенім мол. Одан бөлек тілдік қолданыстардың дұрыс жеткізілуі де баспасөз тілімен тығыз байланысты.

Публицистік стиль бұқаралық ақпарат құралы (БАҚ) арқылы жүзеге асатындықтан, тыңдарманы мен оқырманының бейнелі сөз қолданысына, шешендікке, сөйлеу әдебіне, тіпті жағымды/жағымсыз ой қалдыруға ықпалын тигізеді. Жаңа сөздердің енуі, сөз мағынасының кеңеюі, кейбір сөздердің мағынасының тарылуы, тіпті қолданыстан шығып қалуы, терминдердің енуі, жаңаша, мәндес тіркестердің пайда болуы – бәрі осы публицистік стиль арқылы танылады [2, 15]. Демек қазір ғылым мен техниканың дамуына байланысты қолданысқа енген сөздердің барлығы публицистік стиль, телеарна тілі, мерзімді баспасөз бен радионың әсерінен көп қолданылатын болды.

Бұқаралық ақпарат құралы арқылы шетел сөздері көп енуі арқылы бір жағынан тілдің лексикалық қоры байығанымен, екінші жағынан тілдің төл сөздері қолданыстан шығып, орнына жаңа сөздер еніп жатыр.

Шетел сөздерінің тілімізге ену, сіңісуі үш кезеңді басынан өткізді.

Бірінші кезең – шеттілдік сөздің тілімізге еніп, оның сөйлеушілер арасында белсенді қолданылуы;

Екінші кезең – шеттілдік сөздерді біртіндеп игерілу үдерісі;

Үшінші кезең – тілімізге әбден бейімделіп, толық лексика-семантикалық сипатты иеленген, белгілі формасы бар шет тіл сөздері [3, 10].

Аталған шет тілден енген сөздер қазіргі баспасөзде жиі қолданылады, оның себебі ғылым мен техниканың дамуымен жаңа атаулардың пайда болуынан туындайды.

Баспасөз тілі арқылы тіл дамуы ондағы қолданылатын сөздердің тартымдылығы мен қолданысына байланысты болады. Сондықтан мектепте тіл оқытуда, үйретуде тек оқулық мәтіндерін ғана емес, газет тілі арқылы да сөз қорын толықтыру, тіл дамыту жұмысын жүргізу маңызды орын алады. Ал тілді оқытуда, дамытуда белгілі бір әдіс қолданылатыны да белгілі.

Газет тілі арқылы тіл дамытуда мұғалім (оқытушы) алдымен бес дағдының бірін – оқылым дағдысын – жиі қолданған тиімді болып табылады. Оқылым дағдысын оқушы зейінін, ынтасын арттырудың бірден бір әдісі ретінде қолдану тіл дамытудағы сапалы нәтиже береді. Оқылым дағдысы тек бір сарынды болмайтыны да ескерткіміз келеді. Ол іштей танымдық оқылым, зерделік оқылым, ізденімдік оқылым, көрсетімдік оқылым түріне жіктеледі.

Танымдық оқылым – тіл үйренушінің кез келген қызықты, танымдық мәні бар мақала, кітап, пікір, газет-журнал т.б. материалды оқып-түсінуі. Танымдық оқуда арнайы ізденушілік, деректі зерттеу мақсаты болу-болмауы міндетті емес. Бұл оқылым түрі белгілі бір ақпаратты зерттеуден гөрі өмірлік таным үшін, хабардар болу үшін жүргізіледі. Танымдық оқылымда шығарманың, мәтіннің тұтас мазмұны есте қалмайды, соның ішінен автор өзінің қабілеті мен қажетіне қарай ең маңыздысын ұғып пайдаланады [4, 25].

Мектеп қабырғасында шығарма тілін игерту оқылым түрлерімен жүзеге асырылады. Осы оқылым түрлерімен газет тілін игертуге болады. Ғалым А. Салқынбай әрбір оқырман мәтінді әрқалай қабылдағанмен, кез келген мәтіннің ортақ мазмұндық сипаты болатындығын көрсетіп, мәтін мәнінің «өзекмән» және «өздікмәні» болатынын айтады [5, 16].

Тіл игеру үшін мәтінмен жұмыс істеу барысында мәтіндегі «өзекмән» мен «өздікмәнді» пайымдап, аңғаруы маңызды. Оқырман әрбір мақаладан мәтіннің өзегін, тақырыбының ашылғанын, мазмұнын көруі керек.

Газет тілді мәтін үш түрлі болады: әңгімелеу мәтіні, сипаттау мәтіні, пайымдау мәтіні. Газет материалын көрнекілік ретінде пайдаланып, ауызша суреттеу жұмысын жүргізу-оқушының эстетикалық қабілетін дамытып, көркем сөйлеуге дағдыландырады. Мәнерлеп оқу оқушының бірнеше дағдыларын қалыптастырады. Атап айтқанда:

А) Оқушының дұрыс оқу дикциясын, дауыс мәнерін қалыптастыру;

Ә) Әр сөздің айтылуын, жазылуын және сөздердің нендей бөлшектерден құралғанын біліп, оларды дұрыс атауға дағдыландырады, сауаттылықты көтереді;

Б) Логикалық екпіндерді дұрыс қоя білуін, дауыс ырғағының мәнерлілігін дамытады;

В) тілдік фактілерді талдау процесінде жай сөйлем, құрмалас сөйлем, бірыңғай және айқындауыш мүшелер мен оқшау сөздердің контексте айтылу ерекшелігін аңғартады.

Мәнерлеп оқуға дағдыландыруда көрнекті, атақты артистер мен ақындардың текст, өлең оқуларын үлгі етіп ұсынамыз. Қазақ тіліндегі тіл ұстарту жұмыстарының негізгі мақсаты – дұрыс, сауатты жазуға, оқушының ауызша және жазбаша ойын, грамматикасын және стилистикасы жағынан дұрыс сөйлем құрап, жүйелі сөйлеуге үйрету. Мұғалім оқушының ауызша және жазбаша тілін дұрыс дамытуда грамматикалық ережелерді жақсы білуге, тыныс белгілерін дұрыс қоюға үйретіп, көркем әдебиетті көп оқуға бағыт беріп, оның үлгісін көрсетіп отыруы тиіс.

Газет тілі оқушының сөз байлығын молайтып қана қоймайды. Тіл дамытуды грамматика сабақтарымен байланыстыруға болады. Мектеп оқушыларының тілін дамытуды газет тілі арқылы орфоэпия мен орфографияны морфологияның сөз таптарын, синтаксистің сөйлем мүшелерін, сөйлем құрылысын, тыныс белгілерді, т.б. оқытумен тығыз байланыстыруға әбден болады. Солар ғана емес, қалайда тіл дамыту әрекетінің нәтижесінде оқушы, ана тілінің сөз байлығын толық игеруге, тілдің фонетикалық және сөзжасам жүйесін жақсы меңгеруге, морфологиялық, синтаксистік тәсілдерді жақсы біліп, оларды практикалық тіл жұмсау дағдысында ұтымды, дұрыс пайдалана білуге міндетті. Баспасөз беттеріндегі мақал-мәтелдерді пайдалана отырып, оқушы тілін дамытуда, көркем сөйлеуге шығармашылыққа баулуда үлкен әсері бар. Мақал-мәтелге оқушыны төменгі сыныптан жаттықтыру керек, сонда олар мақалды есте ұстап, жаттап алатындай болады. Байқап қарасаңыз, бір мақалдың өзіне грамматикалық талдау жасасауға да, сөздік жұмысын жүргізуге де болады. Мақалдардың синтаксистік құрылымы да күрделі. Сан есім мен сын есімдердің, есімшелердің заттанып келуі де жиі кездеседі. Сондықтан да мақалды жиі қолдану оқушының теориялық білімін тиянақтауға, ойын тұжырымдауға, жинақтылыққа тапқырлыққа үйретеді [6, 14].

Сонымен қатар мектеп оқушыларына газет мақаласына мынадай тапсырмалардың түрлерін ұсынуға болады:

- Мақалада берілген мәселе бойынша талқылауға сұрақтар дайындау;
- Газет мақалаларымен танысу және олардың түсініктерін тексеру (true or false);
- Газет мақалаларын информациялау және мақала бойынша сұрақтарға жауап беру;
- Мәтіннен сөз тіркестердің баламасын іздеу;
- Мақала бойынша әңгіме құру, интервью алу және рөлдік ойындар;
- Қысқаша аннотация құру;
- Шығарма жазу.

Қорыта айтқанда, мәтін арқылы оқытудың ерекшелігі сөз етілгенде тек көркем әдебиет қана емес, баспасөз материалдарының тілі де үлкен рөл атқарады. Соған сәйкес, баспасөз тілі арқылы оқытуда мәтінге тоқталмай, мәтін арқылы оқыту, тіл дамытуға тоқталмай кете алмаймыз. Ал қазіргі жаңартылған мектеп бағдарламасында баспасөз деректерінің көп кездесуі оқырманды сол арқылы қазақ тілін оқитын, қазақ тілінде ақпарат тарататын баспаларды оқытудың бір көзі деп айтсақ болады. Сол арқылы қазақ тілінде сауатты білім алып, мәтіннің мән-мағынасына үңіле алатын толқынды тәрбиелеуге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дисс. авторефераты, - Алматы, 2007
- 2 Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл. – 320 бет.
- 3 Беляева С.А. Английские слова в русском языке XVI-XX вв., – Владивосток, 1984. – 180с.
- 4 Құлмағамбетов Б., Исанова А., Исинғарина М., Көккөзова М., Құрманғалиева Р., Айтжанова П. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. - Алматы: «Білім» баспасы, 2000. – 144 б.
- 5 Салқынбай А.Б. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. - Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 241 б.
- 6 Буламбаева Р.А. Тіл дамыту жұмыстары арқылы шығармашылыққа баулу. Алдаспан №9-10, 2011 ж.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДАҒЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІ МЕН ҒЫЛЫМЫ

Б.Ж. Таңатаров

Магистрант, Қорқыт Ата атындағы ҚМУ, Қызылорда қ.

Қазақстан Республикасы егеменді, тәуелсіз мемлекет атанып, еңсесін биік көтеріп, бар-жоғымызды түгендеп жатқан ұлттық өрлеуіміздің қазіргі беделді белесінде біз уақыт, тарих, ел мен жер, аға ұрпақ алдындағы парызымыз бен қарызымызды өтеуге зор мән беріп отырмыз. Бұл бұрыннан жалғасып келе жатқан ізгілікті із, ұлағатты салт-дәстүр, ғибратты ата жолы.

Біздің өткеніміздің бір сарасы кешегі күні Одақтың құрамында болған, ал бүгінде өз алдына жеке-дара отау тігіп, дербес даму жолына түскен бауырлас халықтардың тыныс-тіршілігімен тығыз байланысты. Енді өз еріктерімен Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына біріккен осы егемен елдердің ежелден ортақ тағдырын, уақыт пен уақиғалардың сабақтастығын, ұрпақтардың үндестігін ешкім де жоққа шығара алмайды.

Әсіресе, біздің баршамыз үшін фашистік Германиямен 1941-1945 жылдары болған сұрапыл соғыс орасан зор қайғы-қасірет әкелді. Ұлан – байтақ аймағымыз тұтастай майдан даласына айналды. Басынан бақайшағына дейін қаруланып, жасанып келіп, тіршілік атаулыны тажалдай жалмаған қаскөй жаумен айқасқан адамдарымыздың бүкіл күш-қуаты мен мүмкіндігін сарқа жұмылдыруға тура келді. Ел басына күн туған қатерлі шақта миллиондаған ержүрек ерлеріміз бостандығымыз бен тәуелсіздігімізді жанқиярлықпен қорғады. Аштық пен азапты, зорлық пен қорлықты, зұлымдық пен жыртқыштықты қисапсыз бастан өткерсе де қаһарман халықтарымыз әлемнің тең жартысын тізе бүктірген айбатты да қайратты дұшпанды тек өзара тығыз топтасу, ынтымақ пен бірлік, төзімділік пен қайсарлық таныту және достықтың арқасында ғана күйрете жеңіп шықты. Ұлы жеңіске қазақстандықтар қосқан қомақты үлесте біздің Сыр елінің де лайықты сыбағасының бар екендігін орынды мақтан тұтамыз [1].

Ұлы Отан соғысындағы жеңіске Қазақстанның мәдени қызметкерлері де үлкен үлес қосты. Ғылым және өнер адамдарының шығармашылық еңбегі майдандағы кеңестік әскерлердің ерлігімен, жұмысшылар мен колхозшылардың тылдағы даңқты істерімен қатар Ұлы Отан соғысының ерлік тарихына өзіндік жарқын із қалдырды. Бұл кезеңдегі әдебиеттің негізгі тақырыбы – патриотизм және Отанды қорғау. Жамбыл Жабаевтың «Ленинградтық өрендерім», Ә. Тәжібаевтың «Ленинград» өлеңдері, З. Шашкин, Қ. Аманжолов, Ә. Сәрсенбаевтың шығармалары көпке белгілі болды. Бірқатар жазушылар мен ақындар қолына қару алып, Отан қорғауға соғысқа аттанды. А.Жұмағалиев, Б. Бұлқышев, В.Чугунов соғыста ерлікпен қаза тапты. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ 90-ға жуық ақындар мен жазушылар майданға кетті. Олар майдандас жауынгерлерге батырлықтың үлгісін көрсетіп, оларды өздерінің шығармашылығымен жауға қарсы соғысқа рухтандырды. Олардың қатарында Д. Снегин, Д.Әбілев, Ж.Саин, Қ.Әбдіқадыровтар болды. Соғыс жылдары дарынды жастар Ж.Молдағалиев, Ә.Нүрпейісов, С.Мәуленов, Б.Момышұлы әдебиетке жауынгерлік рух, шығармашылық серпін берді. Кеңес халқының моральдық-саяси бірлігін күшейту ісіне Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин, С. Мұқанов, М.Әуезов сынды қазақ көркем проза шеберлері аянбай еңбек етті.

Қазақстан өнер шеберлерінің бригадалары майданға аттанды, осындай 11 бригада майданда болып 870 концерт қойды. Госпитальдарда, шақыру пункттерінде, әскери бөлімшелерде, шекаралық заставаларда 15 мыңнан астам концерт берді. Жалпы концерттік ұйымдар 36,5 мың концерт қойып, оларды 9 миллионнан астам көрермендер тамашалады. Алматыда Орталық біріккен киностудия «Екі жауынгер», «Майдан», «Ол Отанын қорғайды», «Күт мені» және басқа да миллиондаған адамдардың азаматтық қалыптасуына, оларды патриотизмге тәрбиелеуге үлкен ықпал жасаған, адамдарды жеңіске үміттендірген ғажайып кинолар түсірді.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан мәдениеті мен ғылымының тарихнамада зерттелуі қарастырылды. Соғыс жылдарындағы мәдениет тарихының зерттелу жағдайы сарапталды. Соғыс уақыты жағдайындағы жұмысқа сай халыққа білім беруді қайта құру, жалпы білім алу туралы Заңды орындау үшін күштер мен ресурстарды жұмылдыру бойынша партиялық және қоғамдық ұйымдардың қызметі, оқушы жастар арасындағы тәрбие және саяси жұмыс тақырыбы А. Сембаевтың, Н.М. Итбаевтың, М.К. Қозыбаевтың,

М.П. Лайгердің еңбектерінде көрініс тапты. Соғыс жылдарындағы Қазақстанның көркемөнер интеллигенциясының тарихының жекеленген жақтары С.А. Куандыкованың диссертациясында, соғыс жылдарындағы Қазақстан мәдениеті тарихының мәселелері А.К. Бисенбаевтың диссертациясында қарастырылды. Біздің ойымызша, соғыс кезеңіндегі мәдениет тарихының қазақстандық тарихнамасы үшін өзекті болып Р.Б. Сулейменовтың соғыстың қатаң сынағы жылдарындағы республиканың мәдениетінің жағдайын кешенді арнайы зерттеу қажеттігі туралы айтқан пікірі қала береді. Соғыс кезеңіндегі Қазақстан мәдениетінің дамуы Жеңіске жетуге шақырған патриоттық насихатқа негізделгенімен, сонымен қатар, өзінің баяу болса да, бірақ өнімді қозғалысын жалғастырды.

Болашақта Қазақстанның көпұлтты интеллигенциясының майдан қажетіне республиканы жұмылдыру міндеттерін идеологиялық және насихаттық қамтамасыз етудегі үлесін, республиканың әлеуметтік-экономикалық және мәдени келбетіне эвакуацияланған шығармашылық интеллигенция, ғылыми және мәдени мекемелердің ықпалы, тыл еңбеккерлері мен майдандағы жауынгерлердің патриоттық санасын қалыптастыруда Отан қорғаушылардың ұлттық және тарихи бейнелерінің мағынасы мен ролі, соғыс жылдарындағы жалпы білім беретін мектептердің тарихы мәселелеріне барынша көп көңіл бөліп, кешенді зерттеу қажет.

Қазақ халқының музыкалық мәдениетінде үлкен жетістіктерге қол жеткізілді. Қазақстан композиторлары 300-ден астам музыкалық шығармалар: опералар, симфониялар, әскери-патриоттық әндер жазды. Соғыс жылдарында опера өнері дами түсті. 1942 жылы Е. Брусиловскийдің «Гвардия, алға!», 1944 жылы А. Жұбанов пен Л. Хамидидің «Абай» опералары қойылды. Соғыстан кейінгі жылдарда Е. Брусиловский мен М. Төлебаевтың «Амангелді», А. Жұбанов пен Л. Хамидидің «Төлеген Тоқтаров», М. Төлебаевтың «Біржан - Сара» опералары жазылды. 1949 жылы осы операның авторларына және негізгі партиясын орындаушыларға КСРО Мемлекеттік сыйлықтары тапсырылды.

1940 жылы «Көктем» атты алғашқы қазақ балеті қойылды. Соғыс жылдарында Қазақ музыкалық театрының балетіне Г. Березова жетекшілік етіп, сахнада әлемге әйгілі артистер өнер көрсетті. 1942 жылы маусымда Галина Уланова Алматыда алғаш рет театр сахнасына шықты.

Республикада жаңа театрлар ашыла бастады. 1937 жылы Қызылордада Корей музыка-драмалық театры, ал 1944 жылы Алматыда Балалар мен жасөспірімдер театры ұйымдастырылды. 1937 жылы Қазақ театры академиялық театрға айналды, бірқатар актерлер республиканың халық және еңбек сіңірген артистері атақтарын алды. Облыстық және көркемөнерпаздар театрларының саны артты. Ш. Айманов, С. Қожамқұлов, Е. Өмірзақов, К. Қармысов, Х. Бекеева сияқты актерлер елге танылды, Ы. Ноғайбаев, Н. Жантөрин және т. б. актерлік өнер жолын бастады.

Атап отырған кезеңде гуманитарлық ғылымдардың жағдайы өте қиын болды. Соғыс басталсымен осы салаларда жұмыс істейтін ғылыми орталықтар, құнды құжаттар мекемелерін шығыс аймақтарға ауыстыру жұмыстары жүргізілді. Мысалы, КСРО Ғылым академиясының тарих институты – Ташкент пен Алматыда, Мәскеу университеті – Ашхабадта, Киев және Харьков университеттері Қызылорда қалаларында орналасты [18; 119]. Кеңес тарихшылары халықтың патриоттық сезімін нығайту үшін әскери-тарихи, үгіт-насихат жұмысын жүргізді. Сонымен қатар КСРО халықтарының әр тарихи кезеңдерде басқыншыларға қарсы жүргізген күресі зерттеушілердің басты тақырыбына айналды. Осы бағытта жұмыс істегендердің ішінде атақты тарихшылар Б.Д. Греков, С.В. Бахрушин, Е.В. Тарле, И.Н. Минц, В.М. Хвостов, Н.Л. Рубинштейн және тағы басқалар болды. Бірқатар еңбектер 1700–1721 жж. Солтүстік, 1756–1762 жж., 1812 ж. Отан соғыстарына, 1918–1920 жж. шетел интервенциясына арналды. Белгілі тарихи қайраткерлер Александр Невский, IV Иван, I Петр; қолбасшылар А. Суворов, М. Кутузов, Б. Хмельницкий және тағы басқалар туралы көптеген еңбектер пайда болды. 1941 ж. аяғында Ұлы Отан соғысы туралы материалдар жинайтын арнайы комиссия құрылып, оның жұмысын Ғылым академиясы басқаратын болды.

Осы кездегі ірі ғылыми еңбектердің ішінде одақтас республикалардың тарихшылары бірігіп жазған көптомдық «Дипломатия тарихы» деген кітапты атау керек.

Эвакуацияда болған атақты тарихшылар С.В. Бахрушин, С.Б. Готье және А.М. Панкратова Өзбекстан мен Қазақстанның тарихын жазуға қатысты [18, 131]. Сонымен қатар жаңа ғылыми орталықтар және басылымдар пайда болды, мысалы, 1944 ж. КСРО Ғылым академиясында Өнер тарихының институты ашылып, осы жылы «Тарих және философия» сериясы шыға бастады [18, 131]. Гуманитарлық ғылымдардың осы кездегі ерекшелігін атағанда, басты үрдісті байқауға болады, мәселен, филологтар, экономистер, философтар және заңгерлер өздерінің көптеген еңбектерін әскери-патриоттық тәрбиеге және соғыс тақырыптарына арнаған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Советские Вооруженные Силы 1918–1988 гг. М., 1987.
2. Поляков Л.Е., Цена войны М., 1985.
3. Кривошеев Г.Ф., Россия и СССР в войнах XX века, статистическое исследование, М, «ОЛМА-ПРЕСС», 2001.
4. ҚООМ 2681 қор, 2 тізбе, 2542 іс.
5. Жакупова М., Тыловые эвакогоспитали Казахстана и Республик Средней Азии (САВО) Алматы, 2005.
6. Перечень № 28 частей и учреждений медицинской службы Советской армий, со сроками вхождения их в состав действующей армий в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Приложение к директиве Генерального штаба от 28 апреля 1961 г. № 2083. М. 1961.
7. Боздақтар, Қызылорда облысы, II-том, Алматы, 1995, 456 бет. 8. Боздақтар, Қызылорда облысы, III-том, Алматы, 1956, 512 бет.
8. Правда. – 1941. – 23 қырк.
9. Кольцов А.В. Ученые Ленинграда в годы блокады (1941–1945). – М.-Л.: Наука, 1962. – С.
10. Начальный период войны / Под ред. С.П.Иванова. – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, – С. 272.
11. История Великой Отечественной войны Советского Союза. – 1941–1945: В 6 т. / Под ред. П.Н.Поспелова, В.А.Антонова, И.В.Баграмяна и др. – Т. 2. – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1962. – 649 с.
12. Адамбеков Б.К. XX ғасырдағы Ресей империясы, Кеңес мемлекеті және ТМД тарихы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. – 201 б.
13. История СССР. Эпоха социализма / Под ред. С.А.Сераева. – М.: Просвещение, 1977. – 559 с.
14. Берхин И.Б. История СССР. Советский период: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. шк., 1987. – 703 с.
15. Верт Н. История Советского государства / Под ред. А.П.Фоменко. – М.: Прогресс-Академия, 1995. – С.
16. Сб. документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. – Вып. Эпоха социализма (1941– 1945 гг.) / Под ред. В.З.Дробижева. – М.: Высш. шк., 1981. – С. 220.

ҒТАМР 13.11.27

ЗАМАНАУИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ДАҒДАРЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЫҚПАЛЫ

Д.Т. Белгібаев

Оқытушы, Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.

Мақалада әлемдік мәдени дағдарыстың қазіргі ахуалы, технология дамуының негізінде пайда болған заманауи құндылықтар ерекшелігі және қазіргі күндегі толеранттылық мәселелері қамтылған. Сонымен қатар мәдени дағдарысты қалыптастыратын негізгі себептері жалпыадамзаттық өркениет құндылықтарының маңыздылығы айтылады.

Түйін сөздер: Толеранттылық, жаһандану, либерализм, Мультимәдениет, Плурализм, идеология, этнос, демократия.

Солтүстік пен Оңтүстік, Шығыс пен Батыс, Еуропалық және Азиялық, құрылықтық пен теңіздік, таулық пен жазықтықтық, отырықшылық және көшпенді, қала мен дала деп әртүрлі дихотомиялармен жіктелетін кез келген мәдениет әлемге өзіне ғана тән ерекше құндылықтық өзегімен және әлемдік тарих толқынына тарихи жинақталған тәжірибесімен енеді. Осы өзегі арқылы бұл мәдениеттің бүтіндігі, қайталанбас реңкі қамтамасыз етіледі.

Бүгінгі әлемдік мәдениет жағдайында қазіргі дүниеге белгілі бір құндылықтар жүйесін негізінде Батыс таңып отырғандығын атап өткен жөн. Бастапқыда Батыс өз тарихындағы жоғарғы мәдениетті қалыптастырды. Алайда ол тарихи Батыс құрдымға кетіп, оның құндылықтары көбінесе құлдырауға ұшырады.

Оның қандай себептері болуы мүмкін?

1) Тарихи қалжырау. О. Шпенглер мен Л. Гумилевтер өз еңбектерінде кез келген мәдениет алғашқы толық энергиямен соңғы мәреліктегі пассионарлық энергияның сарқылуына дейінгі даму сатысынан

өтетіндігін көрсеткен болатын. Көбінесе соңғы ғасырдағы Батыстың тынымсыз белсенді өршеленуі – фашизм түрінде және әлемдегі және жергілікті жерлердегі соғысқа ерік беруі осыдан туындайды.

2) Техника мен технологияларды жаңартудың соңына түсуге айналған белсенділік құрдымға соқтырып, соның ішінде – роботтандыру құбылысына және ойлауды бір қалыпқа түсіруге, адамның рухани жан-дүниесін жоюға әкелді.

3) Батыстың дарашылдық нұсқаулары біртіндеп қоғамдық байлықтың өсуімен таңқаларлық дәрежеде жайылып, ендігі жерде әрқайсысы бай және еркін болуға ұмтылуда. Жауыздық үлгі тұтылып, әсемдіктің орнын көріксіздік тіптен жексұрындық жайлады.

Қазіргі кезде ұсынылып отырған батыстық құндылықтардың маңыздысының бірі – толеранттылық болып табылады. Толеранттылық немесе төзімділік термині латын тіліндегі *tolerantia* – төзім (ағылшынша – *tolerance*, немісше – *toleranz*, французша – *tolerance*) мағынасын береді. Оның мәні қандай да бір нәрсені хош көрушілікті, басқа адамға өз ой еркі мен іс-әрекетін іске асыруға мүмкіндік беруді білдіреді. Біріккен Ұлттар Ұйымы осыдан он жыл бұрын 1995 жылды бекерден бекер төзімсіздікті адамзат өмір сүруінің қатері ретінде белгілей отырып, толеранттылық жылы деп жариялаған жоқ. Төзімсіздік адамның құқықтары мен еркіндіктерімен, қоғамды демократиялық ұйымдастыру принциптерімен сәйкес келмейді және мәдениеттер мен адамдар арасындағы айырмашылықты мойындамайды, оған қысым жасайды, жалпыадамзаттық дамудың қайнар көзі қызметін атқаратын алуан түрліліктің қарсыласы болып келеді [2].

Төзімділік еуропалық мультимәдениеттілік үлгісінің негізі элементі ретінде белгілі болатын. 2000-жылдардың ортасына дейін бұл Еуропа елдерінің доминантты саясаты болып келді. Ол белгілі бір елде және жалпы әлемде мәдени айырмашылықтардың сақталуына бағытталған. Оның саяси ырықтандырудан (либерализмнен) негізгі айырмашылығы – этностық және мәдени топтар болып табылатын ұжымдық субъектілердің құқықтарын мойындауында. Бұл құқықтар этностық және мәдени бірлестіктердің ағартушылық қызмет жүргізуіне, өздерінің білім бағдарламасы болуына, мектеп салуына, кітапхана ашуына, табынушылық мәнге ие нысандар салуға және сайлау кезінде біріккен саяси ұстанымын білдіруге құқық береді.

Мультимәдениеттің бір түрі ретінде американдық «бір қазанда қайнату» тұжырымдамасы белгілі. Ол бойынша американдық этностардың бір-бірімен араласып, сіңісуі нәтижесінде жаңа бір ұлттық құрылымның қалыптасуы ұғынылады. Канадада әр түрлі мәдениеттерге бір мозаиканың құраушы бөліктері ретінде қарастыру үлгісі қолданылады.

Дегенмен, батыс елдеріндегі мультимәдениет саясаты бұрмалауға ұшырағаны баршаға мәлім болып отыр. Бұл әсіресе 2005-жылы Парижде және 2011-жылы Лондонда болған оқиғалардан кейін анық байқалды. Толеранттық сана мен толеранттық қатынас мәдениетін орнықтырудағы әлемдік қауымдастықтың әрекетін қалай түсінуге болады? Халықаралық қауымдастықтың қабылдаған толеранттылық ұстындарын барлық ел бірдей қабылдай ма? Толеранттылық идеологиясының астарында бір біріне қарама қайшы саяси және экономикалық мүдделер жатқан жоқ па? Осы орайда халықаралық тұрақтылыққа қайшы келетін тұжырымдамаларды жойып, оларды толерантты концепциялармен алмастыру туралы Даллестің жоспары еске түседі. Бұл жоспардың мақсаты АҚШ-ң әлемдік үстемдікке ие болып, қалған қауымдастықтарды өзінің бағынышты жағдайына көніп, төзімді болуына мәжбүрлеу екені белгілі. Бұл жағдайдан төзімділермен төзімді болып, төзімсіздермен төзімсіз болу тәсілі келіп шығады [1].

Дағдарыс пен тығырыққа әкелетін мәселенің екінші жағы мынамен сипатталады. Батыстағы төзімді-плюралистік нұсқаулар: әркімнің басқалардың тұғырнамасына ұқсамайтын өзінің идеялық тұғырнамасы бар, алайда олармен пікір таластырмайды. Бірақ бұл жақсы ма, қалыпты ма? Осыған байланысты Н.А. Бердяев: «Ештеңеге сенбейтіндерге, ақиқатқа немқұрайлы қарайтындарға төзімді болу жеңіл» – деп жазған болатын (қараңыз: [6]). Тіптен, Ақиқатқа мұндай «бойкүйез төзімділік» сонымен қатар адамдарға деген енжарлық болып есептеледі. Плюрализм мен төзімділік мүдделі нұсқаулар ретінде бүркемеленгенімен, адамдар бірлігін шартты, немқұрайлы, таза сырттай қолдайтын идеологиялық тұрғыдан орныққан өзімшілдік ұстанымы [6, с. 33] болып шығады.

Толеранттылықтың тағы бір келеңсіз астары – басқа адамдар мен дүниетанымдарға жасанды енжарлық (және жасанды кішіпейілділік). Және ол сырттай амалсыздығына байланысты ұзаққа бара алмайды. Өзіміздің өзімшіл мақсаттарымызды шындап қозғайтын болсақ, төзімділігіміздің өзі әртүрлі экстремизм, лаңкестікке қарсы көзсіз төзімсіздікке айналар еді. Өзірше әркім «өз ақиқатымен», дұрысында әркім өз «пікірімен» қалып отырған жағдайда біздің мүдделеріміз үнемі қозғалып отырады. Дегенмен бірін-бірі жоққа шығаратын құндылықтар мен дүниетанымдарға бөлінген әлемде, төзімділік бейбіт қатар өмір сүрудің алғышарты болып табылады.

Екінші бір батыстық құндылық – плюрализм құндылығына қатысты айтар болсақ. Сөздіктерге сәйкес, плюрализм (латынша *pluralis* – көпшілік) – бірнеше немесе көптеген (біреу немесе екеумен сипатталатын монизм және дуализммен салыстырғанда) өзара тәуелсіз және бір-біріне теңгерілмейтін болмыс бастаулары мен түрлерінің, білім негіздері мен формаларының, жүріс-тұрыс үлгілерінің және т.б. болуы мен қатар өмір сүруін мойындайтын және қуаттайтын ұстаным. Хр. Вольф енгізді деп есептелетін плюрализм термині бастапқыда философияда, дәлірек айтқанда бастапқыда метафизикада, кейінірек онтология мен гносеологияда, ғылым методологиясында пайда болса, қазіргі уақытта мәдени плюрализм, діни плюрализм, саяси плюрализм және т.б. сөз тіркестерінде кеңінен қолданылады. Монистік идеология үстемдік еткен тоталитаризм құрсауынан босап шыққан Қазақстан тәрізді елдер

үшін плюрализм мәдениеттердің озбыр экспансиясы емес, тең өзара сұхбаты барысында жүзеге асырылуы тиіс, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның және демократиялық тәртіптердің шарты болып саналатын, бүгінгі көпөрісті әлемде қолданылатын үрдіс [5].

Өзін сақтап қалудың табиғи-түйсіктік өзімшілігі, жеке адамдар мен адамдар топтарының үйреншікті, ең ұнамды дейтіндерін сақтап қалуға ұмтылушылық әрқашан қауіпті және алауыздық, үйлесімсіздік және араздық жағдайларын туғызады. Әлемде бір ғана ақиқатқа, бір ғана дұрыс дүниеге көзқарасқа талпынатын дін оқулары мен философиялық ілімдер көптеп саналады. Осындай жекелеген түсініктердің көптігі дүниетанымдық әр алуандылықты туғызады [1].

Плюрализмді «космополиттікпен» шатастыруға болмайды, өйткені өзінің дұрыс мағынасындағы бұл идея ұлттық төлтумалықтан, ұлттық мәдениет пен дәстүрлерден бас тартуға және өзіндік ұлттық мүдделерді қадірлемеуге шақырмақ түгілі, керісінше, оларды мойындайды, қолдайды және қорғайды. Плюрализм хошкөрушілік, толеранттылық, дінаралық және мәдениетаралық сұхбат идеяларының іске асырылуына қолайлы жағдай туғызады. Біздің қазақы дәстүрлі дүниетанымымыз да әдетте батыстық түбірге ие деп есептелетін адамның негізгі құқықтары мен еркіндіктері, тұлға мен тұлға еркіндігіне деген құрмет, демократия, кәсіпкерлік еркіндігі, «адам мен барлық жаратылысқа деген құрмет», толеранттылық пен сұхбат тәрізді іргелі, негізқұраушы құндылықтарға қайшы келмек түгілі, керісінше, оларды идеалды түрде насихаттап жариялайды және жалғыз дұрыс өмір сүру тәртібі ретінде көреді. Біздің Қазақстанда осы саясат жүргізіледі және елімізде синагог та, шіркеу де, мешіт те қатар орналасуы дәстүрлі ислами дүниетанымға еш қарсы келмейді. Оның үстіне, бұл ортағасырлық ислам өркениетінде де солай болған. Араб дәл Еуропадағы халифатында да, Алтын Ордада да әртүрлі дін мен мәдениет өкілдері қалаларда қатар өміп сүрді және дәл ортағасырлық Еуропадағы тәрізді нәсіліне, дініне және пікіріне қарай құдалаушылық, дін (сенім) мен ғылым арасында қақтығыс болған жоқ.

Мемлекет пен қоғам этностық және идеологиялық айырмашылықтарға дискриминацияның (кемсітушіліктің) сылтауы ретінде емес, мәдени мозаика ретінде қатынас жасауы тиіс. Дәстүрлі дүниетанымда әр алуандылық пен плюрализм Жаратушының хикметімен болатын табиғи құбылыстар ретінде ұғынылады. Бір сөзбен айтқанда, плюрализм тұлғаны құрметтейтін қоғамдарды, яғни азаматтық құрамдасы мықты қоғамдарды құру мұқтаждығын барынша өтейді. Ал бұл идея өзінің гүлденген кезеңінде мейлінше көпөрісті (плюралистік) болған ислам өркениеті мен ислам әлеміне таңсық емес. Оған қоса, хошкөрушілік, толеранттылық және сұхбат идеялары өзінің бастауын Ислам қайнаркөздерінен (Құран мен Суннадан) алады. Айқын айтылған илаһи ақиқаттар діндарларды хошкөрушілікке, сұхбатқа, ұстамдылық пен өзара түсіністікке жетелейді [4]. Алайда қазіргі уақытта репрессиялық режимдердің болуы, мұсылмандар арасында діни және зайырлы білімнің төмендігі, сондай-ақ азаматтық қоғамның дамымағандығы салдарынан көптеген мұсылман елдері мен қоғамдары бұл мәселеде артта қалып отыр.

Жойқын жаһандануды бастан өткізіп жатқан қазіргі әлемде адамдар бірін бірі тануы тиіс және бұрынғы қатығыстар мен қырқыстар өзара көмекке орын босатуы тиіс. Демек, жалпыадамзаттық өркениет құндылықтарының маңыздылығы айдан анық болып, жаһанданудың барлық елдерді бір біріне бағынышты етіп қойған біздің заманымызда адамзат өз мәселелерін тек плюрализмге негізделген өзара сұхбат пен ашықтық арқылы ғана шеше алады. Оның үстіне, дінаралық диалог осы күнге дейін датталып келген исламның жарқын бет-бейнесін өз мәніне сай басқаларға жеткізудің жалғыз жолы болып табылады [5].

Батыстық өркениеттік құндылықтардың дағдарысы біздің елімізде де ескеріліп, оған қарсы тұрудың жолдары да іздестірілуде. «Қазақстан-2050» Стратегиясының аясында Президент Әкімшілігінің бастамасымен Зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудың Тақырыптық жоспары аясында ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану институтында «Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтары мен мұраттары» бағдарламасының ауқымында «Өркениеттік құндылықтар дағдарысының іргелі себептері мен көріністері: сын-қатерлер, Қазақстанға ықпалы, жеңу мүмкіндіктері» атты ғылыми-зерттеу жобасы орындалды.

Дәстүрлі құндылықтардың тірегі қарапайым халық. Ол үшін басты маңызды бағыттардың бірі тарихты, мәдени мұраның сақталуы мен қолдау жайында болуы тиіс. Мұнымен халықтың мәдени және шығармашылық әлеуетіне ерекше назар аудару керектігі анықталады. Мәдени жетістіктері сақтап көбейтетін халықтың шығармашыл бөлігі білім алуға, тәрбиеленуге ғана емес материалдық қамқорлықты да, және сондай-ақ шығармашыл өзіндік санасын жаңартуға, өзінің адамгершілігін сезінуге, ел мен қоғам өміріндегі өзінің орнын сезінуді қажет етеді. Бұл жерде бір жағынан тәуекелге бел байлап, бұл адамдардың сынауға, тіптен жоққа шығаруына мүмкіндік туғызатын шығармашылығына еркіндік беру, ал екінші жағынан шығармашылықтың дәстүрлі құндылықтарға негізделген барлық онды жақтарын қолдау болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Философия жизни / dic.akademic.ru
- 2 Ценностная теория культуры В. Виндельбандта и Г. Риккерта / Полищук В.И. Культурология: Учебное пособие. – М., Гадарика, 1998
- 3 Ғабитов Т.Х. Қазақ философиясының ерекшеліктері // әл-Фараби. №1 (9). 76-84-бб.
- 4 Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы: Мәдениеттану оқу құралы. – Алматы: Қазақ Ун-ті, 1998.
- 5 Бек У. Что такое глобализация? М., 2001.
- 6 Рожков С. Процесс глобализации и инациональные экономики. М., 2000.

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

**ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ
ДЕЛО И БЕЗОПАСНОСТЬ**

LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND SECURITY

ВОПРОСЫ ДВОЙНОЙ ФОРМЫ ВИНЫ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ РК И СОВОКУПНОСТЬ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

К.У. Байжанова

К.ю.н., ассоциированный профессор, Председатель Палаты юридических консультантов

«Юридические консультанты НКО», г. Алматы

Б.Р. Рыскулбекова, Ж.М. Нурмаханова

Магистры, старшие преподаватели, НАО «КазНАУ», г. Алматы

В данной статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы двойной формы вины и совокупность уголовных правонарушений. Необходимость рассмотрения вопроса об отграничении уголовных правонарушений с двойной формой вины от идеальной совокупности обуславливается тем, что между указанными институтами уголовного права действительно много сходного. Это сходство создает значительные сложности при квалификации деяний, хотя и носит чисто внешний характер. Кроме того, именно внешнее сходство уголовных правонарушений, совершенных с двойной формой вины и идеальной совокупности уголовных правонарушений, дает основание некоторым авторам отрицать понятие «двойной» формы вины в уголовном праве. Именно поэтому данная тема является одной из актуальных.

Ключевые слова: преступление, наказание, причинная связь, квалификации деяния, двойная форма вины, совокупность уголовных правонарушений.

Необходимость рассмотрения вопроса об отграничении уголовных правонарушений с двойной формой вины от идеальной совокупности обуславливается тем, что между указанными институтами уголовного права действительно много сходного. Это сходство создает значительные сложности при квалификации деяний, хотя и носит чисто внешний характер. Кроме того, именно внешнее сходство уголовных правонарушений, совершенных с двойной формой вины и идеальной совокупности уголовных правонарушений, дает основание некоторым авторам отрицать понятие «двойной» формы вины в уголовном праве.

Идеальная совокупность отдельными авторами рассматривается как разновидность единого сложного преступления, признаки которого не учтены законодателем в одной норме. Таким образом, идеальной совокупности отводится роль юридической конструкции, служебная роль которой – обеспечить полноту юридической оценки совершенного деяния, показать, какие нормы уголовного права одновременно нарушены. Российский ученый-юрист В.В. Шмелев приходит к выводу о том, что одно преступление может, в конечном счете, квалифицироваться по двум и более статьям УК.

С подобного рода высказываниями, на наш взгляд, согласиться нельзя, поскольку и уголовный закон и наука уголовного права неразрывно связывают понятие единичного преступления с совершением общественно опасного деяния, которое предусмотрено одной статьей УК.

В.В. Шмелев приводит следующую позицию: «Преступление – это деяние. Одно деяние – одно преступление. Одно действие – одно деяние. Соответственно идеальная совокупность – одно единое преступление».

Более верным, полагаем, будет несколько иной подход. Причинная связь между одним преступным действием, прямым и дополнительным последствиями позволяет рассматривать содеянное как одно деяние с осложненной объективной и субъективной сторонами. В случае, если дополнительное последствие предусмотрено составом сложного деликта в качестве квалифицирующего преступного результата, то присутствует одно деяние и одно уголовное правонарушение. Если же дополнительное последствие является элементом объективной стороны другого состава уголовного правонарушения, то по существу одно деяние содержит признаки двух составов уголовных правонарушений и соответственно необходимо говорить о множественности уголовных правонарушений. Таким образом, идеальная совокупность уголовных правонарушений представляет собой не единое уголовное правонарушение, а единое деяние, признаки которого в полном объеме не учтены законодателем.

Представляется, что составы уголовных правонарушений с двойной формой вины лишь весьма условно можно назвать учтенной законодательной совокупностью, постольку в пределах

одного сложного состава объединены два других. Механизм же их связи, взаимодействия между собой в корне отличен от характера связи, складывающейся при идеальной совокупности уголовных правонарушений.

Итак, согласно действующему уголовному законодательству (ч.1 ст. 13 УК РК) под совокупностью преступлений следует понимать согласно УК: «Совокупностью уголовных правонарушений признается совершение двух или более деяний, предусмотренных различными статьями или частями статьи настоящего Кодекса, ни за одно из которых лицо не было осуждено или не было освобождено от уголовной ответственности по основаниям, установленным законом. При совокупности уголовных правонарушений лицо несет уголовную ответственность за каждое совершенное деяние по соответствующей статье или части статьи настоящего Кодекса, если признаки этих деяний не охватываются нормой одной статьи или части статьи настоящего Кодекса, предусматривающей более строгое наказание».

Одним из видов совокупности уголовных правонарушений является идеальная совокупность, имеющая место в тех случаях, когда лицо одним деянием совершает сразу два или более преступления, квалифицируемых по различным статьям (или частям, пунктом одной статьи) уголовного закона. Этот вид совокупности уголовных правонарушений прямо предусмотрен ч.2 ст. 13 УК РК.

Значение и сущность вопроса об отграничении уголовных правонарушений с двойной формой вины от идеальной совокупности с точки зрения законодательной техники конструирования составов составных уголовных правонарушений заключается в необходимости определения объективных оснований объединения в одном составе двух внешне самостоятельных уголовных правонарушений.

Решение законодателя объединить в один состав два внешне самостоятельных преступления назвать произвольным нельзя. В его основе лежат объективные предпосылки, которые не только позволяют, но, более того, делают необходимым создание сложного состава на базе двух самостоятельных общественно опасных деяний. Эти предпосылки, а точнее, основания, можно выявить путем сопоставления понятий «идеальная совокупность уголовных правонарушений» и «составное уголовное правонарушение».

Как уже отмечалось, идеальная совокупность уголовных правонарушений имеет место в том случае, когда в результате одного действия лицо совершает два или более разнородных уголовных правонарушений. Например, лицо, склоняющее несовершеннолетних к вступлению в банду, одновременно совершает два уголовных правонарушения, одно из которых предусмотрено ст.268 УК РК (бандитизм), а другое – ст.132 УК РК (вовлечение несовершеннолетних в совершение уголовных правонарушений).

Следовательно, идеальная совокупность предполагает одновременно совершение одним действием двух умышленных (равно неосторожных) или умышленного и неосторожного уголовного правонарушения. В приведенном примере налицо совокупность двух умышленных уголовных правонарушений.

Примером идеальной совокупности умышленного и неосторожного уголовного правонарушения может служить причинение одним выстрелом смерти одному и тяжкого вреда здоровью другому лицу, находящемуся рядом, если причинение вреда его здоровью не охватывалось умыслом виновного.

Характерной особенностью идеальной совокупности уголовных правонарушений является то обстоятельство, что уголовные правонарушения, образующие совокупность, хотя и вызваны совершением одного действия, тем не менее не находятся в причинной зависимости между собой. Каждое из этих преступлений причинно обусловлено совершением одного и того же действия, но совершение любого из них ни в коей мере не является причиной наступления другого.

Отсутствие причинной зависимости между уголовными правонарушениями, образующими идеальную совокупность, является одним из существенных объективных оснований для отграничения идеальной совокупности уголовных правонарушений от уголовных правонарушений с двойной формой вины (составного преступления).

В уголовных правонарушениях с двойной формой вины, напротив, предполагается наличие жесткой причинной зависимости между выполнением виновным действий, содержащих признаки основного состава и наступлением дополнительных производных последствий. Последствия могут быть вменены в вину лицу лишь в случае, если они явились порождением основного состава. Именно то обстоятельство, что второе преступное деяние, а точнее тяжкий результат, представляет собой ничто иное, как дополнительное (производное) последствие основного состава уголовного правонарушения, является основанием для объединения в одном составе двух,

казалось бы, самостоятельных уголовных правонарушений. Иначе говоря, первое общественно опасное деяние, представляющее собой «действие» в составном преступлении, выступает причиной дополнительного результата (следствия), предусмотренного законом в качестве отягчающего обстоятельства составного уголовного правонарушения. Например, наступление смерти потерпевшего в случае умышленного причинения тяжкого вреда здоровью (ч.3 ст. 106 УК РК), наступление смерти потерпевшей при производстве незаконного аборта (ч.5 ст. 319 УК РК) и т.п. является следствием совершения преступлений, предусмотренных ч.1 ст. 106 УК РК, ч. 1 или ч.2 ст. 319 УК РК. В этих случаях дополнительное последствие причинно обусловлено совершением основного преступного деяния, а не действия как такового, направленного на достижение основной преступной цели.

Так, если в процессе умышленного уничтожения чужого имущества лицо допускало либо *желало* наступления смерти потерпевшего, то действия виновного образуют совокупность уголовных правонарушений, предусмотренных ст.99 УК РК и соответствующей частью ст. 202 УК РК (умышленное уничтожение или повреждение чужого имущества). Если же лицо, совершая, к примеру, поджог дома своего соседа, с которым находился в неприязненных отношениях (намереваясь разрушить дом и желая причинить тем самым лишь имущественный ущерб потерпевшему), не предвидело возможности наступления смерти кого-либо из находившихся в доме (на что должен указывать тот факт, что перед тем, как совершить поджог, виновный предпринял все необходимые меры для того, чтобы в доме никого не оказалось), его действия следует квалифицировать только по п.1) ч.3 ст. 202 УК РК (умышленное уничтожение или повреждение чужого имущества, повлекшее по неосторожности смерть человека). Фактически здесь выполнено два самостоятельных состава уголовного правонарушения, ответственность за которые предусмотрена соответственно ст. 104 (причинение смерти по неосторожности) и ч.1 ст. 202 УК РК (умышленное уничтожение или повреждение чужого имущества). Очевидно, при отсутствии в действующем уголовном законодательстве нормы, подобной п.1) ч.3 ст. 202 УК РК (умышленное уничтожение или повреждение чужого имущества, повлекшее по неосторожности смерть потерпевшего), содеянное было бы квалифицировано по совокупности преступлений. Однако такое решение не может быть признано точным, поскольку оно не отражало бы в этом случае той взаимной связи, которая имела место между гибелью человека и уничтожением его имущества (дома). Если несколько изменить рассматриваемую ситуацию и предположить, что дом потерпевшего остался цел, а он погиб от отравления скопившимся газом, то тогда (так как состав ч.1 ст. 202 УК РК материальный) поведение виновного должно получить совсем иную правовую окраску, а именно должно быть квалифицировано по совокупности ст.ст. 104 и 22 – ч. 1 ст. 202 УК РК. Цепь причинности на уровне преступного последствия основного состава здесь будет прервана. Смерть потерпевшего уже не является следствием того, что виновный довел свой умысел до конца, разрушив строение, а лишь результат начальных действий по его осуществлению. Отравление – результат действий субъекта, не опосредованный уничтожением дома, а самостоятельный, напрямую производный от них.

Следует еще раз подчеркнуть, что последовательное причинение вреда характерно для уголовных правонарушений с двойной формой вины. Такая последовательность обусловлена закономерностями причинно-следственной связи, где выполнение виновным действий, образующих признаки основного состава, является необходимым условием дополнительного вредного результата. Если основной состав уголовных правонарушений по своей конструкции является формальным, тогда при анализе объективной стороны можно вычленив одно действие и одно последствие, как, например, при незаконном производстве аборта, повлекшем по неосторожности смерть потерпевшей (ч.4 ст. 319 УК РК), изнасиловании (ч.3 ст. 120 УК РК) и т.п. Соответственно этому будет и один отрезок причинно-следственной связи. При материальном составе должны быть обнаружены два последствия, одно из которых последствие основного состава, другое – производное. В таких случаях, в отличие от идеальной совокупности, причиной наступления производного последствия является не само действие виновного как таковое, а наступивший от него общественно вредный результат (последствие основного состава).

Таким образом, составное уголовное правонарушение представляет собой единую и неразрывную причинную цепь, звенья которой являются относительно самостоятельными преступными к деянию. Именно эта объективная причинная зависимость между двумя преступными деяниями, входящими в содержание составных уголовных правонарушений, на наш взгляд, обуславливает его единство и не позволяет рассматривать такие деяния в качестве совокупности самостоятельных уголовных правонарушений. При таком положении уже не представляется возможным говорить об идеальной совокупности уголовных правонарушений, поскольку дополнительное более тяжкое последствие неразрывно связано с основным уголовным

правонарушением, как следствие с причиной, что обуславливает нерасчлененность всего деяния как единого акта человеческого поведения. По нашему мнению, благодаря этому обстоятельству не только возможно, но и необходимо, законодательно обоснованно создание сложных составов уголовных правонарушений или иначе, составов уголовных правонарушений с двойной формой вины. Отказ от создания подобных составов привел бы к таким негативным последствиям, как, во-первых, нарушение логической структуры сложных деяний: они были бы искусственно расчленены на две части (два состава), во-вторых, квалификация таких деяний как совокупность умышленного неквалифицированного и неосторожного уголовных правонарушений не отражало бы реальной степени содеянного. В связи с этим, представляется совершенно необходимым, оправданным связи с этим, представляется совершенно необходимым, оправданным как с теоретической, так и с практической точек зрения сохранение в действующем уголовном законодательстве Республики Казахстан составов составных уголовных правонарушений, предполагающих двойную форму вины, и конструирование таких составов в будущем.

Таким образом, первое условие, необходимое для отграничения совокупности уголовных правонарушений от единого составного деяния, состоит в том, что в составном уголовном правонарушении составляющие его преступные деяния находятся в причинной связи между собой, в то время как при совокупности уголовных правонарушений они существуют независимо друг от друга даже тогда, когда обусловлены совершением одного действия.

Одно из обстоятельств, которое также должно учитываться при решении данного вопроса, заключается в том, что и основное преступное деяние, и тяжкое последствие, наступление которого причинно обусловлено совершением этого деяния, предусмотрены законом в качестве элементов единого составного уголовного правонарушения. Рассмотрим тот же пример с незаконным производством аборта, повлекшим по неосторожности смерть потерпевшей. Часть 4 ст. 117 УК РК, содержащая описание этого уголовного правонарушения, в качестве его элементов называет незаконное производство аборта и наступление смерти потерпевшей либо причинение тяжкого вреда ее здоровью. Если бы в диспозиции статьи отсутствовало указание на один из этих элементов, то это исключало бы квалификацию деяния по одной статье, даже если бы между основным деянием и тяжким последствием (смертью потерпевшей) была причинная зависимость.

И, наконец, при квалификации деяния как составного уголовного правонарушения необходимо учитывать и то обстоятельство, что психическое отношение лица к квалифицирующему последствию в составном уголовном правонарушении всегда выражено в форме неосторожности, в противном случае, деяние выходит за пределы составного уголовного правонарушения и квалифицируется по направленности умысла.

Литература

- 1 Уголовный Кодекс РК, Алматы, 2020 г.
- 2 Джекебаев У.С., Рахимов Т.Г., Судакова Р.Н. Мотивация преступления и уголовная ответственность. Алма-Ата, 1987.
- 3 Сергиевский В., Рахметов С. Квалификация преступлений. Алматы, 1999.
- 4 Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. М., 1958. С.68.
- 5 Шмелев В.В. Уголовная ответственность при совершении преступлений. Автореф. дис... канд.юр.наук. - М.. 1992.

ГТАМР 10.77.51

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ТОПТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҒЫНА ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМА

Р.А. Орсаяева

Заң ғ.к., PhD-доктор, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ.

Қылмыстық құқық бұзушылық пен қылмыстық теріс қылықтың шегінен асқаны сонша, бүгінгі күні біз емес, статистика «сөйлейтін» деңгейге жеттік. Статистиканы «сөйлетпей», қылмыстық құқық бұзушылық жағдайын зерделемей, жалпы қылмыстылық деңгейін саралай алмайтынымыз

белгілі. Сондықтан, біз қарастырып отырған жасөспірімдердің қылмыстық құқық бұзушылығы жайлы мәселе өзектілігімен ерекшеленеді.

Мақалада кәмелетке жасы толмағандардың топтық қылмыстық құқық бұзушылықтарына қылмыстық-құқықтық сипаттама беріліп, олардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының ерекшеліктері мен алдын-алу жолдары қарастырылған.

Түйін сөздер: жасөспірім, топтық қылмыстық құқық бұзушылық, ескерту, алдын-алу, тиімділік.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында (02.09. 2019) «... елімізде ауыр қылмыстардың саны азаймай тұр...» деп еліміздегі жалпы қылмыстардың жай-күйін анықтап бергені белгілі.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауының қайсысын алып қарасақ та, олардың барлығы дерлік халықтың жағдайын жақсартуға, әлеуметтік, экономикалық салалар мен жас ұрпақтың болашағына арналғанын көреміз.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында (31.01.2017) бес басымдылыққа баса көңіл бөлгені белгілі. «Төртінші басымдықтың – адами капитал сапасын жақсартуға» арналғаны көңілге қуаныш ұялатады.

Елбасы «Ең алдымен, білім беру жүйесінің рөлі өзгеруге тиіс. Біздің міндетіміз – білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет...» деп көрсете келе, «...үш тілді оқуға кезең-кезеңмен көшу мәселесі...» жайлы да баса көрсетті.

Қарап отырсақ, «оқимын», «білемін» деген жеткіншектерге мемлекет тарапынан істеліп жатқан, істелер істердің ауқымдығын көріп, талпынса болды, оларға жол ашық екеніне көз жеткіземіз, тек ниет, мақсат, міндет болса болғаны.

Жалпы кәмелетке жасы толмағандар балалар қылмыстық құқық бұзушылықтарының жағдайын, салалығын түсіну үшін ең алдымен олардың жас шамасын анықтау басты орын алады. Яғни жеткіншектер қылмыстық құқық бұзушылығының түсінігі жас мөлшерімен тығыз байланысты (14-тен 18 жасқа дейінгілер). Осы орайда жасы толмағандар қылмыстық құқық бұзушылығының өсуіне 10-13 жастағы жасөспірімдер де құқық бұзушылығымен өз үлесін қосып отырғанын айта кетсек артық емес.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, жасы толмағандар қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы түсінік 14 пен 18 жас аралығындағылардың жас тобымен тығыз байланысты. Осы жас аралығындағы (14-18) кәмелетке жасы толмағандар қылмыстық құқық бұзушылықтарының өсуіне әсер етушілік – 10-13 жас аралығындағы жасөспірімдер тарапынан орын алып отырғанын өмірлік тәжірибе дәлелдеп отыр. Сондықтан да, бұл мәселені құқық бұзушылық, қылмыстық құқық бұзушылықпен күрес шараларын ұйымдастырған кезде есепке алып отырған абзал.

Қазақстан Республикасының белгілі криминолог-ғалымдары (Ө.С. Жекебаев, Е.І. Қайыржанов) назарынан кәмелетке жасы толмаған балалар қолымен іске асқан қылмыстық құқық бұзушылықтарға қоса, олардың топ болып қатысуымен іске асқан қылмыстық әрекеттері де тыс қалмағанын олардың ғылыми зерттеу жұмыстары дәлелдегендей.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 27 бабына сәйкес, екі немесе одан да көп адамдардың қасақана қылмыстық құқық бұзушылық жасауға қасақана бірлесе қатысуы қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу деп танылады [1].

Қылмыстық құқық теоретиктері соттық тәжірибеге үн қата отырып, қылмысқа қатысу формалары, қылмысқа қатысушылардың түрлері оларға жүктелетін қылмыстық жауаптылық, қылмысқа қатысқан үшін жаза тағайындау қағидаларын терең зерттеп, мұқият көңіл аударуда.

Белгілі ғалым, профессор Ө.С. Жекебаевтың пікірінше, қылмыстық топты криминологиялық тұрғыдан қарасақ, «ол қылмыс істеу мен басқа да қылмыстық құқық бұзушылыққа бағытталып, өз құрамындағы мүшелеріне кері әсерін тигізуімен сипатталатын кішкене ғана тұйық топ» [5].

Одан әрі профессор Ө.С. Жекебаев қылмыстық топты бөліп алып көрсетеді, яғни қылмысқа қатысушылар қылмыстық мақсат жағынан бірімен-бірі байланысты болса да, олардың әрқайсысы қылмысқа қатысушылардың көмегінсіз-ақ, қылмыстық нәтижеге жете алды. Ондай топта «кету», «бас тарту», «қате» сияқты ұғымдарды сезіну өте төмен деңгейде болғандықтан, қылмысқа қатысушылардың қайсысы болса да зиянын тигізбей, қылмыстық топтың қызметін тоқтата алмайды. Бұндай топтардағы мүшелердің бір-бірімен қарым-қатынасы тұрақтылығымен ерекшеленбейді, сондықтан қылмыстық топ қылмыстық нәтижеге жеткен соң тарап кетеді. «Бастаушы» болып қылмысқа қатысушылардың бірі кездейсоқ тұлға болғандықтан, социологияда оны ситуациялық лидер [4] деп атайды.

Көптеген тәжірибе көрсеткендей, жасөспірімдердің қылмыстық құқық бұзушылығы үнемі топтық сипат алатындығы белгілі. Олардың жастары арасындағы айырмашылық, психологиялық және басқа да жеке бастарының ерекшеліктері біріккен топтың қимылын, іс-әрекетін көрсетеді.

Топтық сипат алатын кәмелетке жасы толмағандардың қылмыстық тобының алған бағыты-пайдакүнемдік, бас пайдасын ойлаушылық екені айтпаса да түсінікті. Содан болар, бас пайдасын көздегендіктен, олар қоғамға қарсы жат әрекетті көздеп, өздеріне ғана пайдалы, талап-тілектерін қанағаттандыра алатын ұрлық, тонау, қарақшылық сияқты қылмыстық құқық бұзушылықтың ауыр түрлеріне барады.

Жалпы, қылмыстық топтың құрылуы жай құрылудан басталып, күрделі құрылыммен аяқталады. Жай құрылым-кездейсоқ кездескендерден құрылып, кездейсоқтық сипат алса, күрделі құрылым – алдын ала келісілген, ұйымдасқан топ болуы мүмкін.

Сондықтан да, олардың қылмыстық қызметі нәтижелі болып, қылмыстық топтың істеген әрбір қылмыстық құқық бұзушылығынан кейін қоғамдық қауіп күшейе түсері айдан анық.

Қылмыстық топтың кез келген мүшесі істеген қылмыстық құқық бұзушылығынан кейін өзіне-өзі сенімі артып, келісіп жасалатын қылмыстық құқық бұзушылыққа нық сеніммен баратындықтан, олар көбінесе, ауыр қылмыстық әрекеттер істеуге ниеттенеді. Соның нәтижесінде олардың қылмыстық «тәжірибесі» тез жетіліп, істелген әрекеттері арқылы тигізер зиянның өсіре түседі.

Кәмелетке жасы толмағандардың қылмыстық тобы бірнеше адамнан құралатындықтан, 2-3 адамнан құралған топ аз топ, 4 немесе одан да көп адамнан құралса, орташа топ деуге болады. Аралас топқа атынан көрініп тұрғандай, жас жағынан ересектер адамдар да кіруі мүмкін.

Мәселен, 2016 жылы Шығыс Қазақстан облысы бойынша кәмелетке толмағандар қолымен жасалған қылмыстық құқық бұзушылық 576 рет орын алса, соның 196-ы Өскемен қаласына тиесілі екенін көрсетті. 2017 жылы бұл көрсеткіш 702-ге жеткендігімен алаңдатып, Өскемен қаласы бойынша 185 қылмыстық құқық бұзушылықтың орын алғанын дәлеледеді. Осы қылмыстық құқық бұзушылықтардың ішінде 35 қылмыстық әрекеттің кәмелетке толмағандардың 2-3-тен бірігіп, топ болып қылмыстық құқық бұзушылыққа барғанын паш етті.

Жалпы екі немесе оданда да көп кәмелетке жасы толмағандардың қатысуымен жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар үнемі қоғамға жоғары қауіп төндіретіні белгілі. Топ құрамындағылардың біріне-бірі қолдау көрсетуі-қылмыс жасауға тез шешім қабылдауын нығайтып, күш пен мүмкіндіктерін күшейте түседі. Бұл – заңмен қорғалатын кез келген нәрсеге үлкен зиян келтіру қауіпін туғызады.

Топқа біріккен жасы толмағандарға көбінесе, тұрақсыздық басым, десек те, олар аз уақыт болса да, құрамын сақтап, «уыстарына» түскендерді жібермеудің амалын қарастырады, тек нәтижеге жеткенде ғана тарап кетуі мүмкін. Дегенмен де, олардың ішінде ұзақ уақыт бойы «қызметін» жалғастыра беретін тұрақтылары да кездеседі.

Ресейлік ғалым Н.И. Гуковская кәмелетке жасы толмағандар қылмыстық құқық бұзушылығының себептерін ашуға ниеттенген еңбегінде топтық қылмыстың жасөспірімдердің өмірінде үлкен орын алғанын айта кетіп, сотталған ересектердің басым көпшілігінің жасөспірім кезінде қылмыстық топ құрамында болғанын ашып көрсеткен. Ғалымның зерттеулері көрсеткендей, 40 % ересек қылмысқа қатысушылар 20 жаста немесе одан да жасы үлкен болғанын көрсеткен.

Қылмыстық құқық ғылымы жасы толмағандардың қылмыстық топқа тарту тәсілінің қызметіне баса назар аударып, аралас қылмыс құрамын шектеу, жаза мен жауапкершілікті жеке дараландыру мәселесін қояды. Тек бұл жерде қылмыстық топтың ерекшеліктерін еске сақтаған абзал.

Ересектердің кәмелетке жасы толмағандарды өздерінің қылмыстық топ құрамына тартуы көп болмаса да, кездесетіні өмір шындығы. Соңғы кезде, 10-13 жас аралығындағы жасөспірімдердің топ құрамына кіріп, олардың еліктеушілік танытуы, саның көбейе түсуі алаңдатарлық нәрсе.

Қылмыстық топта жас ерекшеліктерінің үлкен орын алатынын мәлімдеген ғылымдар (Н.С. Лейкина, М.М. Бабаев, Н.Ф. Кузнецов, Г.И. Шинкова, Г.М. Мудюгина, В.Н. Кудрявцев) бұл орайда ересектер ықпалының зор екенін мәлімдей келіп, алдын – алу шараларын қарастыруды алдыға қояды.

Жасөспірімдерге ересек балалардың ықпалы зор екенін жоғарыда айтып кеттік. Ересектер топ құрамын құрған 18 жастағылар – 33 %, 19 жастағылар – 28 % болған болса, олардың өздерін 10-13 жасында дәл өздері сияқты ересектер өз қатарына қосып, қылмыстық әрекетке пайдаланған екен [6] .

Бір көңіл аударарлық жайт, қоғамға жат қылмыстық әрекет жасаған балалардың көпшілігі оқуға ынтасының жоқтығымен, немқұрайлығымен ерекшелінген. Көбісі мектепке бір барып, бір

бармаса, енді бірінің мектептен кетіп қалуы не болмаса барса да, өз-өзімен жекеше күй кешуі анықталған. Ал, қоғамдық пайдалы іспен айналысу деген олардың ойына кіріп те шықпаған.

Жалпы топтық қылмыстың, адам өміріне болсын, қоғамға болсын қауіптілігінің зор екені айтпаса да түсінікті. Топтық қылмыстың қоғамға қауіптілігі олардың қолымен іске асқан қылмыстың сипатымен ерекшеленіп, үш көрсеткіш негізінен бағаланады, ол: қылмыстық топтың істеген қылмысының саны, қылмыстық топтың өмір сүруінің ұзақтығы, топ құрамына кіретін адамдар шаралардың тиімділігіне қоса, нәтижесін көрсетсе керек.

Қылмыстық топтың әрекетін зерттеген зерттеулер қылмыстық топтың тек бірден ғана қылмыстық құқық бұзушылық жасап, одан кейін өз әрекетін тоқтатқанын көрсеткен.

Жалпы қылмыстық топтың өмір сүруінің ұзақтығын зерттеп, зерделеген белгілі ғалымдар (И.И. Карпец, С.С. Остроумов) 75 % қылмыстық топ бір-екі күннен өмір сүрсе, 9 % топтың екі айдан астам тұрақтылығын сақтағанның тілге тиек еткен. Оған «Қырғызстандағы екі айдан астам өз күшін сақтаған 21 % топтың қылмыстық әрекеті дәлел болатынын» атап көрсеткен [8, 9].

Ресейлік ғалым Н.Н. Мидлер қылмыстық топтың қатыгездік әрекеті осы тұрақты топтармен жүзеге асатынын айта келіп, олардың алдын алмаса, болашақта ересектер тобының санын толықтыратынын атап өткен [10].

Заң ғылымдарының докторы, профессор Е.І. Қайыржановтың пікірінше, «қылмыстық топтың құрамын анықтау барысында, 34 % топтың екі адамнан, 32 % топ құрамы үш адамды құрағаны анықталған. Ал, топ құрамына кірген 34 % – 3 адам, 9 % – 5 адам санын құрап, өз әсерлерін маңайындағыларға тигізуімен қатар, қылмыстық топқа жаңа балаларды тартумен ерекшеленген» [7].

Заң ғылымдарының докторы, профессор Ө.С. Жекебаев топ құрамына кірген кәмелетке жасы толмағандардың жас мөлшері әр жас өкілдерінен тұратынын айқындап берген [6].

Сонымен қылмыстық топ құрамы ауытқушылық танытып, бірде біркелкі жас өкілдерін топтастырса, бірде әр жастағы балалар аумағын қамтып, өзгертіп отыратындығымен белгілі болды.

Біздің зерттеулердің дәлелдеп бергеніндей, көптеген жағдайлар жасөспірімдердің қылмыстық тобы кездейсоқ құрылса, кейде тұрақсыздығымен ерекшеленеді. Кездейсоқ құрылған топтардың қоғамға қауіптілігінен гөрі тұрақты қылмыстық топтың айналасына қауіптілігі басым болғандықтан, ол олармен профилактикалық жұмыстың үздіксіз жүргізілуін қажет етеді.

Кездейсоқ құрылған топтар көбінесе, жасы толмағандардың бос уақытының көптігінен құрылып, «уақыт өткізушілер» құрамын толықтырған. Мұндай топтар 10-15 адамның құрылып, екі жұма, бір ай, кейде ғана 2-3 ай «өмір сүрген».

Топтық қылмыстылық ерекшеліктерінің бірі-бір қылмыс істегеннен кейін басым көпшілігінің өмір сүруін тоқтататындығы. Сондықтан да, мұндай топтардың жай қылмысқа қатысулары формасында болатынын тағы да еске сала кеткен артық емес.

Белгілі ғалым К.Бегалиев қараусыз, қадағалаусыз қалған балалар қылмысына тоқтала келіп, жеке жүріп істеген жасөспірімнің әрекетінің зардабынан, топ болып істеген жасөспірімдер қылмыстық құқық бұзушылығының зардабы басымырақ болатынын дәлеледеген [4].

Жалпы қылмыстық топтың мақсаты-қылмыстық топқа бірігіп, қылмыстық әрекет жасау.

Өмірлік тәжірибе көрсеткендей, көп уақытқа дейін тұрақтылығын сақтаған қылмыстық топтар ұсталып, жазаға тартылмаса, олар өздерінің жазаланбайтындықтарына сенімділікпен қарап, сенімі нығая түсетіндіктен, ұйымдасқан сипатқа ие болады. Сөйтіп, олардың істеген қылмыстық құқық бұзушылықтарының саны өсе түсіп, ауыр қылмыстық әрекет жасауға ниеттенеді. Тұрақсыз топтарға тез тарап кету тән болса, тұрақты топ керісінше, өздерінің қылмыстық топ лидерлерімен немесе оның орынбасарымен басқарылып, олар өздерінің ұйымдастырушы не болмаса қылмыстық құқық бұзушылыққа басшылық жасаушы ретінде көрінеді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 28-бабы 3-тармағы бойынша, «қылмыстық құқық бұзушылық жасауды ұйымдастырған немесе оның орындалуына басшылық еткен адам, сол сияқты қылмыстық топты құрған не оған басшылық еткен адам ұйымдастырушы деп танылады» [1].

Белгілі криминолог-ғалым Ө.С. Жекебаевтың ғылыми тұжырымы бойынша, жасөспірімдер қылмыстық топта лидерін тағайындамайды, ол топтың өсу, қалыптасу кезеңінде стихиялы түрде бөлініп шығады. Яғни, лидер болу үшін белгілі бір қасиеттерімен ерекшеленуі қажет. Лидерлікке көбінесе 20-22 жасар жастар алынып, олар өздерінің қылмыстық тәжірибесінің біршамалығымен, өмірге көзқарасының өзгешелігімен, шешімділігімен, өжеттілігімен, белсенділігімен көзге түседі [5]. Барлық топтағылар оның идеяларына бағынып, оның айтқанын істейтіндіктен, лидер топтағы тәртіпті белгілеп, «жаза» мөлшерін тағайындайды немесе жанжалды шешеді.

Сонымен қатар, лидер топ арасындағы байланысты ұстап, жаңа хабарлар болса құлаққағыс жасап, үнемі топ, мүшелерінің көңіл-күйін, өзара қарым-қатынасын бақылап отырады. Десек те, лидердің топқа қаншалықты пайдалы екені көріне бастағаннан-ақ, қылмыстық топ арасында «үкімет» үшін күрес басталып, ол жанжал, келіспеушілік туғызатындықтан, бұл-көбінесе ол топтың ыдырауына алып келеді. Тағы бір айта кететін жайт, лидердің басқару ерекшелігіне жасы толмағандар тобының тұрақтылығы көп әсер етеді. Мәселен, топ басында бірбеткей лидер тұратын болса, топтың ұйымдасқанын көрсетеді.

Қылмыстық топ арасында жанжалдың болуы – болып тұратын құбылыс. Оған басты себеп-топ мүшелерінің арасында теңдіктің жоқтығынан болса керек.

Қатардағы мүше бала өз пікірімен санаспайтын лидердің үнемі берген бұйрығынан шаршауы мүмкін, содан барып, наразылықтан жанжал шығуы да ықтимал. Жанжал кейде бөліске түскен зат үшін де болуы мүмкін.

Топтық қылмыстық күннің қай мезгілінде болсын бірден ұйымдастырылып, бірден әрекетке көшуі таңқаларлық нәрсе емес. Десек те, өшпенділік, қатыгездікпен істелген топтық қылмыс көбінесе, кешкі мезгілде болады. Жасөспірімдердің топтық қылмыстық құқық бұзушылықтары орын алған жерді тексеру барысында табылатын шырынның бос шынылары, тәттінің қалдықтары соны айғақтай түседі. Ұрлық істеуге барған жасөспірімдерге тән белгі ретінде – олардың ұрлық істеген жерінде ыдыстарды сындыруын, тауарлар мен азық – түлікті шашуды айтсақ та жеткілікті. Жас ерекшеліктеріне қарай, олар өз талап-тілектерін қанағаттандыру мақсатына ең бағалы заттарды, ұялы телефон, ноутбук сияқты тауарларды алып етуді бірінші кезекке қояды.

Оған қоса соңғы кезде олардың есірткі шегуге әуестігі де жиі кездесуде. Бұл – жасөспірімдердің ересектерден көргенін істеуге талпынуынан болуы да мүмкін.

Жасөспірімдердің тонау, қарақшылық кезінде аяусыздық танытып, зиян келтіріп, денеге жарақат салуы қоғамға төнер қауіпті күшейте түскендей. Көптеген топтың қылмыстық ниеті-ашу, кек, өзінің маңайындағыларға «күшті» ретінде өзін көрсету. Сөйтіп, өзін қоршаған ортада танылып, өзіне назар аударту.

Біз белгілі ғалымдардың баға жетпес құнды зерттеулерін тілге тиек ете отырып, топтық қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушы жасөспірімдердің қылмыстық іс-әрекетін зерттеу арқылы, олардың қоғамға жат қауіпті әрекетін қарастыра отырып, көздеген ниеті мен мақсатына тоқталып, сараладық.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 2-тарауы «Отбасына және кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарға» арналып, 132 – бабы кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға тарту үшін жауаптылық белгілегені белгілі. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 132 – бабының 3- тармағы «... күш қолданып немесе күш оны қолдану қатерін төндіріп жасаған іс-әрекеттерді...», 4-тармағы «... кәмелетке толмаған адамды ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасауға тартуға байланысты іс-әрекеттерді...» саралаған.

Біздің пікірімізше, 5 – тармағында қарастырылған «...он жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазалау» жеңіл жаза сияқты, сондықтан, бас бостандығынан айыру мерзімін «өмір бойына бас бостандығынан айыруға» ауыстырса, дұрыс болған болар еді. Олай деуге басты себеп, Қазақстан мемлекеті өзінің жарқын болашағын бүгінгі бала ертеңгі жастармен байланыстырғанын ескерсек, болашақта санасы таза, ойы тұнық ұрпақтың өсіп жетілуі үшін оларды қылмыстық құқық бұзушылыққа итермелейтін, еліктіретін, тура жолдан тайдырып, өмір тәлкегіне ұшырататын жат қылыққа жаны жақын адамдардан алшақ ұстау керек сияқты. Болашақта жалпы қылмыстылықтың санын толықтыратын осы жеткіншектер болатын болғандықтан, олардың қолымен істелген қоғамға жат іс-әрекетке тойтарыс беру – баршаның ісі болмақ. Осы орайда, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «болашақ тізгіні бүгінгі жасөспірімдермен тікелей байланысты» деген сөзін айтпасақ болмайды.

Бүгінгі күн тұрғысынан қарасақ, жасөспірімдер қылмыстық құқық бұзушылығы күн тәртібінен түспейтін өзекті мәселеге айналып, істеліп жатқан ауқымды істерге істелер істер шеруін қосады десек, қателеспейміз. Жасөспірімдер қылмыстық құқық бұзушылығы болашақта ересектер қылмыстық құқық бұзушылығының орнын толықтырмас үшін олармен үздіксіз жұмыс жүргізу – өмір талабы.

Сондықтан, біздің пікірімізше, мектептерде аптасына бір рет қана өтетін «Құқық негіздері» пәнінің ауқымын кеңейтсек, құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті жетілдіру саласы бойынша қосымша сабақтар жүргізу үрдісін қалыптастырсақ, құқық бұзушылықты жойып жібермесек те, азайтуға үлес қосарымыз сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (қолданыстағы редакциясы 01.01.2015).
- 2 Послание Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана: «Новый Казахстан в новом мире» от 28 февраля 2007 г.// Казахстанская правда. – 2007. – 1 марта.
- 3 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә Назарбаевтың «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы.- 2014 жыл 11 қараша.
- 4 Бегалиев К. Предупреждение безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних.- Алма-Ата, 1980.- С.35
- 5 Жекебаев У. С. О социально-психологических аспектах преступного поведения.- Алма-Ата, 1971.- С.27.
- 6 Жекебаев У.С и др. Соучастие в преступлений. - Алма-Ата, 1981.- с.31.
- 7 Кайржанов Е.И. Назначения по делам несовершеннолетних. - В.сб.: Вопросы борьбы с преступностью. -Алма-Ата, 1988.- С.20.
8. Карпец И.И. Наказания: социальные, правовые и криминогенные проблемы. - М., 1981.- С.23
- 9 Остроумов С.С. Некоторые вопросы изучения правонарушений среди несовершеннолетних. - В.сб.: Изучение, предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних. - М, 1990. - С. 18.
- 10 Мидлер Н.Н. Характеристика групповых правонарушений младших подростков.- В кн.: Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. -М., 1980, № 6.
- 11 Нурпейсова К.Б. Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық кодексіндегі соны өзгерістер.- Қайнар: 2014, 24 қыркүйек. Кіру бағыты: (<http://kzl.sud.kz>).

ГРНТИ 10.07.21

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ О СУЩНОСТИ ПРИНЦИПОВ ПРАВА

К.У. Байжанова

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Председатель Палаты юридических консультантов
«Юридические консультанты НКО», г. Алматы*

Ж.М. Нурмаханова, Б.Р. Рыскулбекова

Магистры, старшие преподаватели, НАО «КазНАУ», г. Алматы

Принципы права являются не только ориентиром в формировании и применении права, но и оказывают прямое и косвенное воздействие на общественные отношения, являющиеся предметом правового регулирования. Причем наука не придумывает принципы права, а формулирует их исходя из содержания самого права, всех его структурных элементов. В юридической литературе существуют самые различные подходы к пониманию принципов права как правовой категории. С нашей точки зрения, принципы права – это основные идеи, отражающие закономерности и связи развития общественных отношений, нормативно закрепленные в позитивном праве, направляющие правовое регулирование и определяющие сущность и социальное назначение права.

Ключевые слова: равенство, презумпция невиновности, регулятивность, аксиоматичность, ненарушаемость, универсальность, системность и нормативность.

В данной статье подробно анализируется сущность принципов права. В общенаучном плане сущность показывает внутреннее содержание предмета, выражающееся в единстве всех его многообразных свойств и отношений. Поэтому сущность принципов права, в-первую очередь, можно выявить через их свойства. Среди свойств, присущих принципам права можно выделить следующие: регулятивность, аксиоматичность, ненарушаемость, универсальность, системность и нормативность.

Под системы принципов права мы понимаем интеграцию однотипных по своей сущности принципов права в структурно упорядоченное единство, обладающее относительной самостоятельностью, стабильностью, автономностью функционирования и взаимодействием с внешней средой в целях урегулирования соответствующих общественных отношений. Межотраслевые принципы права состоят между собой в определенной взаимосвязи, обусловленной различными факторами объективного порядка. Значение каждого принципа обуславливается не только собственным содержанием, но и функционированием всей системы принципов права.

Система принципов права предполагает их взаимосвязь, взаимообусловленность, согласованность содержания и форм реализации.

Исследование принципов не может ограничиваться формально-юридическими вопросами. Нормы права – это лишь одна из абстрактных форм его бытия, к которым принадлежит и правосознание. Конкретным проявлением права, главным свидетельством его существования выступают не они, а правоотношения. Поэтому, не отрицая значимости воплощения принципов в содержании юридических норм и их законодательной фиксации, нельзя оставить без внимания их связей с правосознанием и правоотношениями.

Генетическая характеристика принципов права заключается в рассмотрении детерминированности их содержания объективными социальными закономерностями. Согласно материалистическому пониманию отправных начал они являются отражением важнейших сторон практической деятельности субъектов общественных отношений. «Не природа и общество сообразуются с принципами, а наоборот, принципы верны лишь постольку, поскольку они соответствуют природе и истории» [1]. Основополагающие идеи права выступают не произвольными конструкциями человеческого разума, а особой формой выражения объективных социальных закономерностей. Фиксируя в своем содержании необходимые и существенные связи, имеющиеся в обществе и в праве, они позволяют установить такой порядок общественных отношений, который в наибольшей степени способствует их упрочению и развитию.

В принципах права отображаются социальные закономерности двух видов: распространяющие свое действие на общество в целом и свойственные только праву как особому регулятору человеческого поведения. Первые отражаются в содержании руководящих положений, получивших название общесоциальных (социально-политических) принципов [2]. В них сконцентрированы существенные черты общественных отношений, являющихся предметом правового воздействия. Важнейшей особенностью этих отношений является то, что существовать и нормально развиваться они могут лишь в правовой форме (например, отношения собственности и политической власти). Общесоциальными началами современного права выступают принципы разделения властей, защиты собственности, демократизма, гуманизма и др. В них выражаются экономические, политические, нравственные устои существующего общественного строя.

Социальные закономерности, присущие только праву, преломляются в содержании другой группы принципов, именуемых специально-юридическими [3]. Они выражают особенности правового регулирования, показывают его отличие от иных социальных регуляторов, а потому могут быть определены как принципы правового регулирования. К ним относятся принципы свободы, справедливости, юридического равенства, ответственности за вину, единства юридических прав и обязанностей, законности, единства объективного и субъективного права, государственной гарантированности. Общесоциальные и специально-юридические начала права могут действовать эффективно лишь во взаимодействии друг с другом, так как только в этом случае происходит надлежащее согласование существенных свойств объекта регулирования и его регулятора.

Гносеологический аспект исследования принципов обусловлен их идеологичностью, детерминированностью не только объективными социальными закономерностями, но и абстрагирующей деятельностью сознания человека, творческой активностью его разума. Содержание руководящих положений напрямую зависит от способности юридического мышления проникнуть в сущность общественных процессов, выявить здесь главное, необходимое, основное. Полученные результаты формулируются в виде фундаментальных правовых понятий, которыми и становятся в гносеологическом плане юридические принципы. Безусловно, необходимые и существенные стороны и связи социальной действительности в определенной степени отражаются и конкретными нормами права. В противном случае последние утратили бы способность положительно воздействовать на общественные отношения. Однако в отличие от принципов существенное представлено в них в неразрывном единстве с несущественным, главное – с второстепенным, необходимое – со случайным. К тому же конкретные юридические нормы по воле законодателя могут являться сознательным искажением объективных социальных закономерностей, как это произошло, например, со свободой труда в бывшем советском законодательстве, нивелированной установлением обязанности трудиться, обеспеченной мерами административного и уголовного принуждения. Специфика же основополагающих идей права как гносеологических феноменов проявляется именно в том, что они наиболее правильно, адекватно, без умышленных искажений выражают необходимое и существенное в социальной действительности в соответствии с достигнутым в обществе на данный момент уровнем ее познания.

Другой отличительной чертой руководящих положений в гносеологическом плане по сравнению с конкретными юридическими нормами выступает значительно большая их

зависимость от состояния правовых знаний. Они возникают лишь на определенном этапе правогенеза, непосредственно связанном с появлением развитого юридического мышления, в то время как конкретные нормы права возникали и во многих случаях продолжают и сегодня зарождаться стихийно, в ходе повседневной практической деятельности людей. Исторически принципы права появились значительно позже иных его норм, первоначально существовавших в виде юридических обычаев и не содержащих теоретических обобщений социальных процессов на уровне их сущности. «От фактического к нормативному – вот процесс, вот линия развития, в рамках которых формируется право и результатом которых являются нормы» [4]. Вследствие этого для обычая как для нормативности, формировавшейся стихийно, норма служит характеристикой фактического положения вещей, а не является абстрактным эталоном поведения. Типизацией и абстрагированием отличался позднейший период правогенеза, примером чего может служить уголовное право, где вначале сформировалась особенная часть и лишь после этого и много позднее общая часть, включавшая в себя его принципы.

Переход от казуальной к абстрактной форме правового регулирования вызывается не только развитием человеческого мышления, но и движением, изменением общественных отношений. Они достигают такой ступени прогресса, на которой возникает объективная потребность в их упорядочении на основе фундаментальных руководящих положений, поскольку стихийный процесс возникновения юридических норм уже не позволяет достичь необходимого правового воздействия – оно малоэффективно, связано с дополнительными, зачастую излишними затратами сил и средств. Принципы права позволяют придать правовому регулированию научность и значительно повысить его результативность. Обладая высшей степенью абстрактности по сравнению с конкретными юридическими нормами, они способствуют юридическому закреплению не только того, что уже сложилось в социальных отношениях, но и направляют правовое регулирование «вперед», дают государству возможность сознательно и планомерно воздействовать на деятельность людей. Поэтому отправные начала, являясь закономерным результатом социального прогресса, в силу их гносеологических особенностей становятся атрибутом лишь достаточно развитых правовых систем.

Гносеологический аспект руководящих положений нельзя абсолютизировать, отождествляя их с понятиями науки, элементами теории. Познавательный момент подчинен в них главной функции – регулятивной, в связи с чем они обладают рядом внелогических особенностей, обусловленных общеобязательностью и иными свойствами права, фиксацией в юридических предписаниях и воплощением в правоотношениях. Рассмотрение данной стороны принципов позволяет дать их онтологическую характеристику, предусматривающую выявление основных форм их бытия.

Как отмечалось, общепринятой является точка зрения, согласно которой основополагающие идеи становятся принципами права с момента их закрепления в нормативно-правовом акте. С ней нельзя полностью согласиться. Она не охватывает все способы официального юридического признания отправных начал (в правовых системах, входящих в англо-саксонскую правовую семью, первоначально принципы права были сформулированы и закреплены посредством судебных прецедентов, в международном праве распространена их фиксация в международных договорах). Провозглашение нормативно-правового акта в качестве единственного источника принципов не согласуется и с реалиями российской правовой системы.

В соответствии с Конституцией общепризнанные принципы международного права являются составной частью правовой системы Республики Казахстан, принципами права. Общепризнанность же отправных начал международного права не означает их обязательного закрепления в международных договорах и иных формальных источниках юридических норм. Она проявляется не только в нормотворческой деятельности государств, но и во всеобщности и постоянстве их фактической практики, прежде всего в устойчивой практике судов и иных юрисдикционных органов. Кроме того, законодательная, в том числе и конституционная, фиксация руководящего положения еще не означает его окончательного перехода из сферы правосознания в практическую плоскость. Если оно масштабно игнорируется субъектами, к которым обращено, то принципом права в полной мере назвать его еще нельзя, поскольку отсутствует элемент его общего признания в качестве такового в правоотношениях.

Принимая во внимание указанные обстоятельства, можно сделать вывод о том, что принципами права являются не только те, которые закреплены в законодательстве и иных источниках правовых норм, но и основополагающие идеи правосознания, получившие общее признание в деятельности органов правосудия, иных субъектов внутригосударственного и международного права несмотря на отсутствие их формальной фиксации в объективном праве.

Функциональный аспект характеристики отправных начал раскрывает их практическое предназначение. Можно констатировать наличие у них двух функций: внутренней и внешней.

Внутренняя состоит в воздействии на систему юридических норм, обеспечивающем ее непротиворечивость и согласованность. Все нормативные предписания должны логически вытекать из содержания принципов и точно им соответствовать. Это позволяет осуществлять правовое регулирование на единых началах и обеспечить его максимальную эффективность. Реализуя внутреннюю функцию, руководящие положения обслуживают нормативный массив, и их воздействие на общественные отношения происходит опосредованно – через определяемые ими конкретные юридические нормы.

Внешняя функция принципов права заключается в непосредственном регулировании поведения субъектов общественных отношений. Причем она не ограничивается только рамками правоприменения при пробелах в законодательстве или при противоречии отправным началам его конкретных норм. Непосредственное регулятивное воздействие проявляется и тогда, когда у субъектов имеется возможность реализовать требования принципов, не прибегая к правоприменению.

Подводя итог, сформулируем основные выводы:

В генетическом аспекте принципы права характеризуются смешанной социально-юридической природой и являются результатом отражения как общесоциальных, так и специфических его закономерностей.

В гносеологическом плане они выступают особыми юридическими понятиями, адекватно выражающими сущность права в соответствии с достигнутым уровнем ее познания.

С онтологической позиции принципами права являются основополагающие идеи, закрепленные в различных формальных источниках его норм, а также хотя и не имеющие такого закрепления, но получившие общее признание в устойчивой юридической практике, в правоотношениях.

В функциональном аспекте принципы права выступают, с одной стороны, исходными началами правового регулирования, обеспечивающими согласованность и эффективность системы юридических норм, а с другой – непосредственными регуляторами поведения участников общественных отношений при ее пробельности и противоречивости. На основании изложенного можно предложить и следующее общее определение: принципы права – это закрепленные в различных его источниках или выраженные в устойчивой юридической практике общепризнанные основополагающие идеи, адекватно отражающие уровень познания общесоциальных и специфических закономерностей права и служащие для создания внутренне согласованной и эффективной системы юридических норм, а также для непосредственного регулирования общественных отношений при ее пробельности и противоречивости.

Литература

- 1 Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования. - М.: Статут, 1999. - 710 с.
- 2 Алексеев С.С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность. - М.: НОРМА, 2001.-162 с.
- 3 Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). 2-е изд. - М.: Аванта+, 2001. - 560 с.
- 4 Нерсисянц В.С. Философия права. - М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. - 647 с.

FTAMP 10.85.41

ТРАСОЛОГИЯ ОБЪЕКТИЛЕРІНІҢ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

М. Насилбеков

Магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

В работе рассмотрены понятие и виды следов и их криминалистическое значение, обнаружение, фиксация и исследование следов на месте происшествия, экспертное исследование

следов, включающее вопросы подготовки и назначения трасологической экспертизы и возможности идентификационного исследования следов.

Ключевые слова: трасология, следы, осмотр, обнаружение, фиксация, исследование, идентификация.

Трасология – бұл іздер туралы криминалистикалық ілім. Криминалистикада екі із түсінігі бар. Кең мағынада, бұл қылмыстың кез келген салдары: қылмыс орнындағы жағдайдың өзгеруі, басқа заттардың жоғалып кетуі, олардың қасиеттері мен сапаларының өзгеруі және т.б. Трасология аясында зерттелетін іздер оларды қалдырған заттардың сыртқы белгілерін көрсететіндігімен ерекшеленеді.

«Трасология» термині оның зерттеу нысаны іздер екенін білдіреді (француз тілінен аударғанда «ла трассе» – із). Уақыт өте келе аттың транскрипциясы өзгерді: «трассеология» – «трассеология» – «трасология».

Әрбір қылмыстық акт қоршаған ортаға өзгеріс әкеледі. Қылмыстық әрекеттің көрінісі із болып табылады. Трасология негізінен іздер – оларды қалдырған объектінің белгілерін бейнелейтін көріністерді зерттейді: қол ізі, ұрлық белгісі, доңғалақ ізі немесе қылмыс механизмі: қан іздері, түйіндер Қалыптасу жағына байланысты іздерді келесідей топтарға жүйелеуге болады: статикалық және динамикалық; көлемді және беткі қабатты; локальды және перифериялық.

Статикалық іздер дегеніміз – із қалдырушы объектінің әрбір бөлігінің (нүктесінің) із қабылдаушы объектіде дәлме-дәл бейнеленуі нәтижесінде пайда болатын іздер. Мұндай іздер қозғалыста болған объектінің тоқтауы кезінде пайда болады. Із пайда болған кезде объектілер салыстырмалы түрде (тыныштық) қимылсыз (статика) күйде болады. Мысалы: адамның тұрған кездегі аяқ киімінің ізі, қолдың папиллярлы өрнектері бар ізінің қалуы, есікте бұзу құралының басылып-жаншылған ізі.

Динамикалық іздер дегеніміз – із қалдырушы объект нүктелерінің із қабылдаушы объект бетінде сырғу-жылжу нәтижесінде пайда болған іздер. Объектінің дөңес жерлері ойыс іздерін, ал ойыс жерлері томпақ (жұмыр) іздерін қалдырады. Динамикалық іздерге кесілген, шабылған, үйкелген және т.б. іздер жатады.

Көлемді іздер дегеніміз – із қалдырушы объектінің із қабылдаушы жұмсақ объектіде шұңқыр түрінде қалуы, яғни қабылдаушы объектінің деформацияға түсу (өз қалпын өзгерту) нәтижесінде пайда болған іздер. Мұндай іздерде ұзындығы, енімен қатар үшінші өлшем – тереңдігі көрсетіледі. Сондықтан осы іздерді зерттеу арқылы мәліметтерді көлемдірек түрде алуға болады. Мысалы: лайлы жерде қалған көлік құралының протекторларының іздері және т.б.

Беткі қабатты іздер дегеніміз – тығыздығы жағынан шамамен бірдей (немесе із қабылдаушы объектінің тығыздығы көбірек) объектілердің бір-бірімен қатынасқа түсу нәтижесінде пайда болған іздер. Бұл іздер көлемді емес, беткі қабатты болып табылады. Мысалы: қол саусақтарының шыны бетіндегі майлы іздері, протектордың асфальтта қалған іздері, бояу жағылған еден бетіндегі аяқ киімнің іздері.

Беткі қабатты іздердің өзі екі топқа бөлінеді: қабатсыздану (отслоение) және қабатталу (наслоение) іздері. Қабатталу іздері – із қалдырушы объекті бөліктерінің із қабылдаушы объекті бетінде қалып қою нәтижесінде пайда болады. Байланысқа түскен объект беткі қабатта өз белгілерін қалған бөлшектері арқылы бейнелейді. Мысалы: қол саусақтарының майлы іздері, қанаған қолымен – есік, терезе бетін ұстау нәтижесінде қанға боялған іздердің қалуы және т.б. Қабатсыздану іздері – із қалдырушы объектінің із қабылдаушы объектінің беткі қабатынан бөліктерін өзімен алып кету нәтижесінде пайда болатын іздер. Мысалы: бояуы кеппеген еден бетінде аяқ киімнің қалған іздері және т.б.

Локальды іздер дегеніміз – объектілердің беткі қабатының байланысқа түсуі нәтижесінде пайда болған іздер. Мысалы: аяқ киім ізі (көлемді немесе беткі қабатты) мен жер (топырақ) бетінің байланысқа түсуі кезінде өзгеріске ұшырауынан пайда болады, бірақ іздің жан-жағындағы беткі қабат өзгеріске ұшырамайды.

Перифериялық іздер – керісінше байланысқа (контактіге) түсетін объект жиектерінің сыртындағы өзгерістердің нәтижесінде пайда болған іздер. Мысалы: сыртқы беті шаң болған аяқ киімнен таза еден бетінде қылмыскердің жүруі кезінде шаң аяқ киімнен сырғып түсіп, аяқ киім

жиектерінің сыртындағы табан конфигурациясын қайталайтын із еден бетінде қалуы арқылы пайда болады.

Көріну дәрежесіне байланысты іздер: көрінетін, әлсіз көрінетін (нашар) және көрінбейтін болып бөлінеді. Көрінетін іздер арнайы әдістерді қолданбай-ақ қарапайым көзге көрінеді. Әлсіз көрінетін іздер немесе көрінбейтін іздер – із қабылдайтын объектінің түсі тасаланып өзгеруі (қолайсыз жағдайлар) немесе түскен із көлемінің шағын көлемді (микро іздер, микро бөлшектер) болуы негізінде пайда болады.

Нашар көрінетін немесе көрінбейтін іздерді арнайы жарықтандыру әдістерін қолданып немесе іздің түсуі мүмкін беткі қабатқа әртүрлі заттармен механикалық немесе химиялық зерттеу арқылы тауып айқындауға болады. Іздерді табу, бекіту және алу әдіс-тәсілдер іздердің қай категорияға (яғни көлемді немесе беткі қабатты ма, көрінетін немесе көрінбейтін бе) жататындығына байланысты таңдап алынады. Оқиға болған жерде ізді іздеп таппас бұрын оның жағдайымен танысу керек. Ол үшін оқиға болған жердегі жекеленген заттардың жағдайы мен орналасуын анықтап зерттеу қажет; қылмыскердің келуі мен кетуі мүмкін жолдарын анықтау керек; қандай заттарды қолмен ұстағанын, орнын ауыстырғанын және т.б. мәселелерді шешу қажет. Осы мақсатта көзімен көрушілер мен жәбірленушілердің жауаптарын оқиға болған жерді шолып қарауының нәтижесінде қолданылады.

Іздерді табу, бекіту және алудың жалпы ережелері. Көптеген іздер, мысалы: аяқ киімнің көлемді немесе боялған іздері, бұзу құралдарының іздері, көлік құралдарының іздері жәй қарау кезінде анықталады. Ал ұсақ іздерді табу үшін әртүрлі үлкейткіш шынылар (лупалар) қолданылады. Егер із түсі бойынша қабылдау объектісінің түсімен бірдей болып бірлесіп жатса, оны айқындап табу үшін жарықфильтрлері, ультракүлгін жарықтандырғыштар қолданылады.

Табылған іздерді ең алдымен фотосуретке түсіреді. Ізді табылған объектімен бірге, содан соң іздің өзін жеке (детальды, масштабты) түсіріп алады. Түсірілімді масштабты фотосуретке түсіру ережесін қолдану арқылы жүзеге асырады. Бекіту әдісі ретінде ізді суретке салып алу әдісі қолданылады. Салынып алынған схемада маңызды белгілерді көрсетуге мүмкіндік береді. Оқиға болған жерді қарау хаттамасына тіркелетін жоспарда іздердің орналасуы көрсетіледі.

Іздерді бекітудің бірден-бір негізгі әдісі тергеу әрекетінің хаттамасында сипаттау болып табылады. Ең алдымен із табылған тұрғын-үй, ғимарат, ашық жерлер, заттар сипатталады, содан соң іздің бейнеленуіне, табылуына, сақталуына әсер ететін ізді тікелей қабылдаған объектілердің беткі қабатының қасиеті мен жағдайы көрсетіледі. Сонымен қатар, хаттамада объектіде іздердің орналасу жағдайы (бірнеше іздер болса, өзара орналасу жағдайын), іздердің белгілері: пішіні, өлшемі, детальдары сипатталады. Әсіресе, ерекше белгілеріне көңіл бөлінеді. Хаттамада ізді табу, бекіту және алу әдіс-тәсілдері мен құрал-жабдықтары көрсетіледі. Хаттаманың қорытынды бөлімінде қандай іздер алынғаны, олардың қалай буып-түйілгені және қайда жіберілгені сипатталынады. Ізді объектімен бірге алу мүмкін болмаған жағдайларда (үлкен қолайсыз болуына, ерекше құнды болуына байланысты) іздің көшірмесі, құймасы алынады.

Ізі бар объектілер немесе із көшірмелері буып-түйю орауыштары ізге тимейтіндей етіп орналастырылады. Әсіресе, қол саусақтарының іздері бар тез сынып қалатын заттарды (бөтелке, стакан және т.б.) мұқият буып-түйю қажет. Оралынған объектіге мөр қойылып, түсіндірме жазбалар жазылады. Онда: кім, қашан, қандай іс бойынша заттай дәлелдемелер алынғаны көрсетіледі.

Іздерді криминалистикалық тұрғыдан зерттеудің негіздерін криминалистер халықтық із кесуші дағдыларын жаратылыстану және техникалық ғылымдарымен біріктіру арқылы құрған болатын.

Іздің жалпы ұғымыны қылмыстарды тергеу саласында қазірге дейін өте кең түрдегі анықтамалар берілуде, мұнда із деп негізінен бақылау, тану, қарау, артынан еру, ізіне түсу және т.б. мақсаттарға негізделумен белгілі бір нысанды, қандай да бір құбылыстарды, оқиғаларды және т.б. анықтауға арналған кез келген заттар, өзгерістер түсініледі.

А.Кангер былайша тұжырымдайды: іздер дегеніміз – бұл сан-алуан түрлі табиғи құбылыстар. Г. Шняйкерт іздерді олардың криминалистикалық мағынасында барлық бақыланып отырған, қолдануға жарамды айғақтар деп белгілейді.

Біздің пікірімізше, ізге ең үздік анықтама берген польшалық криминалист Ян Сехн. «Криминалистикалық тұрғыдан алып қарағанда іздер дегеніміз, – дейді ол, – әрекет етудің тақырыбы болып табылатын оқиғалардан кейін байқалатын белгілер ретінде сол оқиғаларды ақиқатқа сәйкес барысын қалпына келтіру мен анықтауға негіз болып табылуы мүмкін объективті ақиқаттағы өзгерістер».

Заттық іздердің сипаты туралы көзқарастар ұзақ даму жолын өтті. Криминалистикадағы іздер туралы ілімнің негізін қалаушы деп әділетті түрде аталатын проф. И.Н. Якимов, көп жылдар бойы олардың кең ауқымдағы түсінігін ұстанатын. Ол із деп бейне-іздерді ғана емес, оқиға болған жерде, қоршаған орта мен қылмыстың оқиғасымен байланысты заттарда орын алып отыратын барлық материалдық өзгерістерді де санайды.

Трасология шеңберінде зерттелетін іздедің өзгешелігі сол олар соларды қалдырып кеткен нысандардың сыртқы белгілерін көрсетеді. Мысалы, саусақтың ізі терінің сыртқы құрылысын – папиллярлық өрнекті көрсетеді, ал автокөлік доңғалағының ізінде автопокрышканың протекторының бедерлі суреті қалады, аяқ-кимнің ізі табанның белгілерін көрсетеді. Осылайша, тар трасологиялық ұғыммен қарағанда із дегеніміз – бұл бір материалдық нысанның екіншісінде сыртқы көрінісінің бейнеленуі.

Қолдағы саусақ іздерінің криминалистикалық мағынасы папиллярлық өрнектермен емес, олардың қасиеттерімен белгіленеді. Үлкен практикалық материалды зерттеу және экспериментальдік зерттеулерді жүргізу арқылы папиллярлық өрнектердің бірқатар маңызды қасиеттерін анықтауға қол жеткізілді.

Сыртқы көрінісінде жақсы байқалатын папиллярлық өрнектің жекедаралығы тіпті жай қарағанның өзінде бір папиллярлық өрнекті екіншісінен айыруға мүмкіндік береді. Папиллярлық өрнек адамның іште болған кезінен бастап дамып, ол өлгенше өзгеріссіз болып қалады. Өрнектердің өзгермейтіндігі жоғарыда аталған адам терісінің құрылысындағы ерекшеліктерімен ғылыми тұрғыдан түсіндіріледі. Бұл қасиетті миллиондаған бақылаулармен және көптеген арнайы эксперименттермен расталып отыр. Саусақ іздерін қылмыскерлерді сәйкестендіру үшін қолданудың бір ғасырдан артық уақыттық практикасында папиллярлық өрнектің жалпы кескіні мен ұсақ бөлшектерінің өзгерген жағдайлары тіркелмеген. Адам өліп оның тері қабаты толықтай шіріп ыдырап кеткенше, егер папиллярлық сызықтар ешқандай елеулі өзгерістерге ұшырамаса, олар теріні тиісті түрде өңдеуден кейін тұлғаны сәйкестендіру мақсатына арнап пайдаланылуы мүмкін.

Материалдық заттардың сыртқы белгілері – бұл олардың тұтастай пішіні мен шамасы, сондай-ақ жекелеген элементтерінің пішімі, шамасы мен өзара орналасуы. Олар іздерде із түзілу механизмімен негізделген өзгертілген түрінде бейнеленеді. Бірқатар белгілері бойынша сол не өзге бір іздің пайда болу механизмін белгілуге болады, ол іздің мағынасы өз кезегінде қылмыстың жасалу әдісі мен уақытына қатысты болып келетін маңызды жағдайларды анықтауға мүмкіндік береді.

Ізден көрінетін белгілердің сапасы мен санына байланысты оларды ізді қалдырған затты белгілі бір топқа, текке, өзге топқа жатқызуға арнап немесе жекедара сәйкестендіруді жүзеге асыруға арнап пайдалануға болады, мұнысы қылмыскерді анықтау мен іздестіру үшін өте маңызды. Бұл мәселелерді шешу үшін бейнелеулерді – іздерді анықтау, тіркеу және зерттеудің тиісті құралдары мен әдістері қажет.

Іздердің ғылыми жіктемесі іздер туралы криминалистикалық ілімнің құрамдас бөлігі болып табылады. Ол құрылғанша із туралы ілімді аяқталған деп санауға болмайды.

Б.И. Шевченко кеңестік криминалистикалық әдебиетте із тудыратын нысандардың өзара әрекеттесу механизмі мен сипатынан туындайтын жіктемені ұсынды [1, 65 б.].

Ізді қабылдаушы нысанда пайда болатын өзгерістің сипатына қарай көлемді (батырып салынған) және беттік іздер болады. Көлемді немесе батырып салынған іздер – папиллярлық өрнектер адам қолындағы саусақтардың әртүрлі нысандарға механикалық әсер етуінің нәтижесінде пайда болады. Көлемді іздерді қабылдау үшін қабылдаушы нысан иілгіш болуы тиіс, былайша айтқанда, саусақпен қысқан кезде папиллярлық өрнектердің пішімін қабылдап, бұл жағдайда бүлініп қалмай және бұдан арғы уақытта қабылдаған пішімін сақтап қалуы тиіс. Ондай заттарға пластилин, кеппеген жаққыш, май, шоколад және т.б. болуы мүмкін.

Майысқаннан кейін ізді қабылдаушы нысанның беті тері бетінің папиллярлық валиктері мен әжімдеріне сәйкес бедерге ие болады. Метрологиялық факторлардың (температура, жауын) әсер етуімен қабылдаушы нысан затында (жаққыш және т.б.) өзгерістер, сонымен қатар іздердің нысандарындағы өзгерістер орын алады.

Өзгерістер өте баяу жүреді және батырылған іздердегі папиллярлық сызықтардың аздаған мөлшерде азаюы түрінде байқалады. Жаңбырлар көптеген жағдайларда көлемді іздерді жоймайды, тек ылғал көп болған жағдайда сазды топырақтарда қалған іздер бұзылып және жойылады.

Көлемді іздердегі өрнектердің салыну ерекшеліктеріне әрдайым басу күші үлкен әсерін тигізеді. Ақырын қысқан кезде із әдетте, қалмайды, қатты басқан кезде саусақ ізінің ортасында тұрған өрнек бүлінеді. Бұл жердегі папиллярлық сызықтар әжімдермен тұтасып кетеді.

Өрнектердің құрылыстық ерекшеліктерінің бейнеленуі қысудың бағытына байланысты болады. Егер саусақ із қабылдаушы нысанның бетіне қатысты жанама түрде қозғалған болса, онда терінің жекелеген бөліктерінің ығысуымен туындалған өрнектердің бүлінуі байқалатын болады.

Беттік іздер қолдың алақан жағындағы бетін әртүрлі салыстырмалы түрде қатты нысандарға (жиһазға, терезенің шынысына және т.б.) тигізген кезде пайда болады. Олар қолдағы тері-май түзілімдерімен қалыптасқан қатпарлану іздері ретінде, сондай-ақ қолда кездейсоқ түрде жүрген заттармен (бояу, қан, күйе, шаң-тозаң және т.б.), сондай-ақ қабылдаушы беттен қандай да бір заттарды қолмен сүртіп алған кезде (мысалы, шаң басқан беттен шаңның бөлшектерін сүртіп алудың нәтижесінде) пайда болатын қатпарлану іздері ретінде болуы мүмкін.

Алайда айта кететін бір нәрсе, папиллярлық өрнектердің беттік іздері олар пайда болғаннан кейін әртүрлі өзгерістерге ұшырап отырады. Сол себептен іздердің сақталу мерзімін білу бояуға арналған түрлі айқындаушы заттарды қолдана отырып, оларды дер кезінде алып және тіркеп қоюға және біратар жағдайларда олардың көнелігін, демек тергеліп отырған оқиғамен байланысын анықтауға мүмкіндік береді.

Іздердің көпшілігі механикалық өзгерістердің нәтижесінде пайда болады (құрал-саймандардың, көлік құралдарының, аяқ-киімнің іздері және т.б.). іздер жылу энергиясының әсерімен пайда болуы мүмкін, мысалы, қатып қалған әйнектегі саусақтың іздері, тотықтырғыш немесе қалпына келтіруші процестердің, із қабылдаушы беттің фотохимиялық немесе шіру өзгерістерінің әсері [2, 97 б.].

Осылайша, энергияның түріне қарай әсер ету іздері механикалық, термикалық және химиялық әсер етудің іздеріне бөлінеді. Із түзілу кезіндегі болатын әсер әдетте, із тудырушы нысанмен жанасқан бетте, б.а. жергілікті түрде бейнеленеді. Іздердің көпшілігі осылай пайда болады. Алайда, із қабылдаушы нысанның беті перифериялық өзгерістерге, б.а. жанасу өңірінен тыс түрдегі өзгерістерге түсетін жағдайлар да болуы мүмкін. Аяқ-киімнің ізі мысалы, табанның шеттерінен түсіп қалған шаң мен қардың есебінен түйісу ауқымынан тыс қалуы мүмкін.

Осылайша, әсер ету аймағы бойынша іздер жергілікті және перифериялық әсер ету іздеріне бөлінеді.

Із қабылдауы беттің бүліну дәрежесіне қарай іздер көлемді және беттік іздер деп, ал беттік іздер қатпар болып жабысу және қатпар болып алыну іздері деп бөлінеді. Із бірнеше әртүрлі бағыттағы күштердің әсерімен, із құраушы және із қабылдаушы нысанның жанасуы кезінде қалыптасады. Жанасу статикалық болуы мүмкін, бұл жағдайда із тудырушы нысан із қабылдаушы бетке нормаларға сәйкес әсер етеді, және серпінді болуы мүмкін, бұл жағдайда із тудырушы нысан із қабылдаушы беттің бойымен сырғып отырады. Статикалық жанасудың нәтижесінде статикалық іздер, мысалы, қолдың іздері, аяқтың іздері пайда болады, ал серпінді жанасу кезінде серпінді іздер, мысалы, кесу іздері пайда болады.

Осылайша, іздің пайда болуы кезінде өзара әрекеттесетін нысандардың бір-біріне қатысты қозғалуына қарай іздер статикалық және серпінді деп бөлінеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Шевченко Б.И. Теоретические основы трасологической идентификации в криминалистике. – М., 2005. – 233 с.
- 2 Жәкішев Е.Ғ., Исаев А.А. және авторлар ұжымы. Криминалистика: Оқулық. – Алматы: Жеті Жарғы, 2006. – 520 б.
- 3 Литвиненко Л.К. Основы трасологии. – М.: Юрид.лит., 1980. – 192 с.
- 4 Селиванов Н.А., Юрин Г.С., Викторов Е.Н. Обнаружение невидимых и маловидных следов. – М., 1975. – 212 с.
- 5 И.Н. Якимов «Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике» Москва, 2019 год. Издательство «Юристь».

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCE

КОЛЛОИДТЫ ХИМИЯ КУРСЫН ОҚЫТУДА САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ

Г.Т. Балықбаева

Х.г.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.

Р.Ш. Абылайхан

Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.

ЖОО-да коллоидты химияны оқыту үдерісінде заманауи сандық технологияларды пайдалануда әрбір білім алушының мүмкіндіктерін ескеріп және өзіндік әрекетке басымдылық бере отырып ұйымдастырылды. Сандық білім беру ресурстарын әзірлеу және пайдалану процесінде СБР түрлерін қолдану арқылы студенттердің шығармашылық белсенділігі артты. Студенттерге сандық оқыту ресурстары құралдарын тиімді пайдалану нәтижесінде білім сапасын арттыруға бағытталған педагогикалық жағдайлар анықталды. Студенттердің үнемі өзгеріп отыратын ақпарат массивтерімен жұмыс істеу дағдылары мен іскерліктерін меңгеру үшін сандық оқыту ресурстарын дәстүрлі оқыту құралдарымен дидактикалық тұрғыдан мақсатқа сай біріктіру арқылы жүргізілді.

Түйін сөздер: Сандық білім беру ресурстары, сандық оқыту ресурстары, интербелсенді әдіс

Қазіргі жағдайда педагогикалық білім беру сапасын қамтамасыз ету мәселелері, ЖОО-ның оқу үрдісінде сандық білім беру ресурстарын (СБР) пайдаланудың педагогикалық негіздері қарастырылады.

Қ.И. Курбаковтың пікірінше, дәстүрлі жаппай оқыту құралдарымен осы білім беру қажеттілігін шешу өте қиын. Оны жүзеге асыру үшін білім беру үдерісін жаңа, неғұрлым жоғары сапа деңгейіне жеткізуге мүмкіндік беретін жаңа әдіснамалық шешімдер, әдістер, құралдар талап етіледі.

Білім беру сапасының мәселесі қазіргі білім беру ғылымы мен саясатындағы басым проблемалардың бірі болып табылады, ол тұлғаны дамытуға, оны тез өзгертін жағдайларда өмірге дайындауға, жоғары адамгершілік талпыныстары бар және жоғары кәсіби еңбекке деген уәждері бар тұлғаны дамытуға бағытталған кешенді міндеттерді шешумен байланысты.

Сандық білім беру ресурстары (СБР) – сандық түрдегі деректер жиынтығы: Оқу процесінде пайдалану үшін қолданылатын және қазіргі заманғы білім берудің мақсаттары мен міндеттерін іске асыруға бағытталған графикалық, мәтіндік, сөйлеу, музыкалық, бейне, фото және басқа да ақпаратты қамтитын ақпараттық көздер.

СОР құру білім берудің барлық нысандары мен деңгейлерін ақпараттандырудың негізгі бағыттарының бірі ретінде айқындалған. СОР – бұл оқу және оқудан тыс қызметті оңтайландыруға және ықпалдастыруға ықпал ететін заманауи педагог қызметінің барлық бағыттарының маңызды құрамдас бөлігі. Білім беруді ақпараттандырудың заманауи кезеңінің үрдісі электрондық оқулықтар, энциклопедиялар, оқыту бағдарламалары, білім алушылардың білімін автоматтандырылған бақылау құралдары, тренажерлер, веб-квест, компьютерлік іскерлік ойындар, мультимедиа презентациялар, виртуалды зертханалар және т.б. [1].

Студенттердің білім сапасын арттыруға бағытталған бірінші педагогикалық шарт оқытушылар мен студенттердің үлкен және үнемі өзгеріп тұратын ақпарат массивтерімен жұмыс істеу дағдылары мен іскерліктерін меңгеруі болып табылады. Бұл шарт оқытушылар мен студенттерде өздерінің ақпараттық қажеттіліктері мен сұраныстарын сауатты тұжырымдау, мәліметтер массасынан сапалы ақпаратты ұтымды таңдау, ақпараттық өнімдер құру және өз болашақ қызметі саласында қолда бар СБР негізінде қызмет көрсету біліктерінің болуын көздейді [2]. Біздің пікірімізше, бұл шартты сақтау оқу процесін оңтайландыруға және деректерді ұсынудың, өңдеудің (студенттердің білімін, олардың үлгерімін және т.б.) жаңа тәсілдерін пайдалану есебінен білім сапасын арттыруға; келесі педагогикалық оқулықтар, виртуалды зертханалар және т.б. сияқты жаңа оқыту материалдары мен көрнекі құралдарды қолдануға кең мүмкіндіктер ашады. СБР қолдана отырып, студенттердің білім сапасын арттыруға бағытталған шарт ретінде СБР-ның дәстүрлі оқыту құралдарымен дидактикалық мақсатқа сай ықпалдасуының шарты және осы негізде тиімді дидактикалық жүйені құру болып табылады.

СБР бірнеше функцияларда қолданылуы мүмкін: кейбір қызмет тәсілдеріне оқыту, әсіресе

практикалық; даралау бақылау және өзін-өзі бақылау; құбылысты модельдеуге және шарттарға байланысты оның өзгерісін зерттеуге мүмкіндік беретін құрал ретінде. СБР-ны оқу процесіне енгізу оқытушыны оқу процесін ұйымдастыруда ретті жұмыстан босатып қана қоймай, сонымен қатар әртүрлі түрде ұсынылған бай анықтамалық және иллюстрациялық материал жасауға мүмкіндік береді: мәтін, графика, анимация, дыбыстық және бейне фрагменттер. Интерактивті компьютерлік бағдарламалар адам қызметінің барлық түрлерін белсендіреді: ойлау, сөйлеу, физикалық, перцептивті, бұл материалды меңгеру процесін тездетеді [3]. Компьютерлік тренажерлер практикалық дағдыларды меңгеруге ықпал етеді. Интерактивті тестілеу жүйелері білім сапасын талдайды. Осылайша, СБР-ны қолдану оқу процесін ұйымдастырудың дәстүрлі және компьютерлік формаларының ақылға қонымды үйлесімділігінің арқасында білім жүйесін беру және игеру сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізілетін оқытудың схемасын құруға мүмкіндік береді.

Пән ерекшеліктерін ескере отырып оқытудың ақпараттық технологияларын тиімді қолдану үшін бірінші кезекте тиісті бағдарламалық қамтамасыз ету тәсілдері қажет.

Коллоидты химияны оқыту практикасына жаңа ақпараттық технологияларды кеңінен енгізу жағдайында оқытуды технологияландыру пәнді жете түсінуге айтарлықтай дәрежеде ықпал етеді.

Классикалық дидактикадағы сияқты кез келген оқыту құралының функциялары үш функцияны қамтиды:

- Оқыту функциялары;
- Дамыту функциялары;
- Тәрбиелік функциялар.

Қазақстандық жоғары оқу орындарында енгізілген кредиттік оқыту жүйесінің басты ерекшелігі – студенттердің өзбетінше жұмысының рөлін күшейту және оны іске асыру. Дәстүрлі білім беру мен қазіргі кредиттік оқу жүйесін салыстырсақ – аудиториялық сағат көлемі қысқарып, аудиториядан тыс студенттің өздік жұмысына уақыт көп бөлінеді [5]. Сондықтан кез-келген оқу пәні бойынша дәстүрлі оқытуға қарағанда, кредиттік оқытудағы лекция сабағына берілетін уақыт бюджетінің екі есе азаюын көрсетеді. Аудиториялық сабақтың ішінде – лекцияға берілетін уақыттың аздығы бұрынғыдай, жоспарлы материалдарды толық кеңінен қамтуға мүмкіндік бермейді. Мұндай жағдай әсіресе «Химия» пәндері үшін өте күрделі ахуал қалыптастыруда. Мамандық квалификациясына сай жүргізілетін пәндер ішінде «Коллоидты химия» теорияларын студентке игертуде оқытушыға жүктелген уақыт аздық етеді. Оқу процесіндегі кредиттік технологияда топ ішіндегі әр студентпен жұмыс жасау және оны бағалау аудиториялық сағаттың шектеулігіне байланысты мүмкін емес [7].

Жоғары оқу орнында кезкелген пәнді игерту лекциядан басталады, демек студенттің әрі қарай оқу таным процесі осыған тәуелді болады. Сондықтан, лекция сабағы мазмұнын қайта құру үшін сындарлы әдіс-тәсілдерді табу қажет.

Сабақ беруде пән оқытушысының негізгі мақсаты – студентті ұшқыр ойлауға ынталандыру болып табылады. Студент білімін жетілдіруде, ойлау қабілетін әр түрлі іс-әрекеттерге бейімдеу және орындау нәтижесінде есте сақтау қабілетін қалыптастырады.

Интербелсенді оқу әдістерінің жан-жақтылығын ескере отырып, сабақ және тақырып ерекшелігіне сай түрлендіріп қолдану қажет [4].

Инновациялық технологияларды дамыту негізінен инновациялық көзқарасқа негізделеді. Ол өз кезегінде оқу/үйренудің негізін ойлау мен рефлексияға негізделген интербелсенді әдістерден құралады. Интербелсенді әдістер педагогикалық тәсілдердің өзгеруіне алып келіп, студенттердің өздік және өзіндік дамуына, олардың өз мүмкіншіліктерін бағалауға жетелейді [6].

Оқытуда оқытушының пәнге деген жауапкершілігін жоғарылата отырып, интербелсенді әдістер мен сандық білім беру технологияларын қолдану арқылы іскерлік ынтымақтастық қарым-қатынастар орнату, жағымды психологиялық орта құрастыру арқылы үйренушілердің білім алудағы ынтасын арттырады.

Дәстүрлі оқыту жүйесінде сөздік әдістер басым екенін атап өту қажет. Студенттердің химиялық ғылымның тұжырымдамаларын, ұғымдарын, заңдылықтарын және принциптерін формальды түрде үйренуі орын алады. Сондықтан, нәтижесінде студенттердің білім сапасын арттыру туралы болжам СОР пайдалану тәжірибелік-эксперименталдық жұмыстың негізіне алынды.

Зерттеу шеңберінде қорытынды эксперимент кезеңінде студенттер арасында сауалнама жүргізілді, ол мыналарды анықтауға мүмкіндік береді: ЖОО химия пәндерін оқыту барысындағы СОР функциялары; СОР пайдалану дәрежесі және тиімділігі; СОР енгізу қиындықтары; СОР көмегімен оқу қызметін ұйымдастырудың әртүрлі формаларына қатынасы; Химия пәндерін оқыту процесінде СОР қолданудың бағыттары мен перспективалық түрлері. Сауалнама нәтижелері педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің білім сапасын арттыруда СОР құралдарын пайдаланудың теориялық-әдістемелік және технологиялық аспектілерінің қажеттілігі мен

жеткіліксіз әзірленуі арасындағы объективті қайшылықтар орын алатыны анықталды.

«Коллоидты химия» курсы бойынша тәжірибелік сабақтар арнайы компьютерлік сыныпта өткізілді. Оқу процесі кезінде СБР-ны қолдану пәндік білімнің толықтығы, тереңдігі, икемділігі, саналы болуы сияқты білім сапасын арттыруға бағытталды.

Эксперименталды әдістеме бойынша СОР-ны пайдалана отырып, осы курсты зерттеу уақыты дәстүрлі зерделеумен салыстырғанда қысқарды. Бұл дәрістік материалды оңтайландырудың арқасында мүмкін болды, оның бір бөлігі электрондық оқулықтың ақпараттық модуліне ауыстырылды, сондай-ақ студенттердің білімін тестілеу бағдарламасымен автоматтандырылған бақылау қолданылды.

СБР-ны қолдану сабақтың барлық кезеңдерінде орынды: білімді өзектендіруде, білімді бақылау мен бағалауда, ептілік пен дағдыны бағалауда, үй тапсырмасын дайындағанда өте тиімді.

Сандық ресурстар коллекциясында көптеген мәдени-ағартушылық және танымдық материалдар бар:

- Білім алушының пәнді оқуға ыңғайлы қарқынмен және оның жеке ерекшеліктеріне байланысты материалды меңгерудің тандалған деңгейінде оқытуды ұйымдастыруға көмек көрсету;

- Білімалушыларды заманауи ақпараттық технологияларға баулу, ақпараттық технологияларды меңгеру және олармен тұрақты жұмыс істеу қажеттілігін қалыптастыру.

Студенттердің дербестік деңгейін тексеру қорытындысы бойынша эксперименталды топтарда айтарлықтай өсу байқалады. Эксперименталды топ студенттері тапсырманың мақсатын өз бетінше анықтайды, оқу іс-әрекеттерін, олардың дәйектілігін дұрыс таңдайды, үнемі бақылауды жүзеге асырады, бұл өзіндік қызметке деген қажеттіліктің қалыптасуын көрсетеді. Сауалнаманы талдау көрсеткендей, эксперименталды топ студенттерінің 94 % СОР-ды пайдалану пәнді оқуға кететін уақытты едәуір қысқартады деп санайды; 97 % СБР-ны пайдалана отырып сабақтар жүйелі түрде жүргізілгенін қалайды, өйткені осы ресурстардың арқасында зерттелетін тақырыптарда бағдарлану оңай, негізгі санаттар нақты есте қалады және олардың мазмұны тереңірек түсінуге мүмкіндік береді деп бағалайды.

Осылайша, педагогикалық ЖОО-ның оқу үрдісінде СБР-ны қолдану: мультимедиялық сүйемелдеумен студенттерге оқылатын дәрістік курс, электрондық оқулықты, видеодәрістерді, виртуальды зертханаларды, компьютерлік іскерлік ойындарды, веб-квестерді және т.б. қолдану, СБР-ны қолданудың анықталған және негізделген педагогикалық шарттарын ескере отырып қолданылатын бақылау және өзін-өзі бақылау тестерінің кешендері. студенттердің білімін арттыру құралдары студенттерге жеке-жеке, оқу материалын меңгерудің бір деңгейінен екіншісіне барынша жоғары қарқынмен көшуге мүмкіндік берді; тұрақты оқу уәждемесін қалыптастыруға, өзіндік ізденіс-шығармашылық қызметті ынталандыруға, өздігінен білім алу және өзін-өзі ұйымдастыру тетіктерін іске қосуға ықпал етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Еспенбетова Ш.О. Білім беруде интерактивті компьютерлік технологияларды қолдану болашақ маманды қалыптастырудың біртұтас тәсілі//»Жаратылыстану және жаратылыстану-ғылыми білім берудің өзекті мәселелері» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-практикалық конференция, 2019. - 233-235 б.

2 Берденкулова А.Ж., Шөкен Ж.С. Сабақта мультимедиялық технологияларды қолдану тиімділігі // III международная научно-практической конференции «Членство в ВТО: перспективы научных исследований и международного рынка технологий», в г. Аммане (Иордания) 2018. - 343-347 б.

3 Примбетова А.И. Жоғары оқу орындарында студенттердің экологиялық білімін арттыруда инновациялық технологияларды пайдаланудың педагогикалық аспектілері- Қазақстанның ғылымы мен өмірі- 2019-№1.-113-118 б.

4 Әлімов А.Қ. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы: «Жедел басу баспаханасы», 2009. – 328 б.

5 Нұрахметов Н.Н., Альдибекова Г.Н. Кредиттік оқыту жүйесіндегі дәрістің мәні және оның студенттің өздік жұмысына әсері – ҚазҰУ Хабаршысы. Химия сериясы. – 2007. –№ 1(45). – С. 482-486.

6 Әлімов А.Қ. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы: «Жедел басу баспаханасы», 2009. – 328 б.

7 Балықбаева Г.Т., Дәрмағамбет К.Х., Төлегенова Г.Ө. Интербелсенді оқыту әдістерін оқу процесінде қолдану – ҚазҰУ Хабаршысы. Химия сериясы. 2012. № 3 (67) 219-222 б.

ПРИМЕНЕНИЕ КОНФОРМНЫХ ОТОБРАЖЕНИЙ В МЕДИЦИНЕ

Я.А. Анисимова

Магистрант, Костанайский государственный университет имени А.Байтурсынова, г. Костанай

Статья посвящена вопросам применения конформного отображения. Автор раскрывает роль конформных отображений в медицине. Особое внимание уделяет и затрагивает области изучения такие как сосудистая система, головной мозг и толстая кишка. Конформное отображение применяется непосредственно для определения формы и геометрического анализа объектов различной природы. Так как построение алгоритма метода конечных форм очень важна в медицинской визуализации.

Ключевые слова: конформное отображение, конформная геометрия, медицина, параметризация, сохранение структуры, поток Риччи, кривые, гиперболический диск, кора головного мозга, кровеносная система, частные производные, анализ, риманова метрика, визуализация, толстая кишка.

С развитием технологий получения трехмерных геометрических данных, массивные трехмерные геометрические данные сегодня повсеместно распространены в нашем современном мире. Во многих областях медицины исследования визуализации могут помочь путем упрощения задачи, абстракции или снижению сложности. Как эти подходы, могут позволить улучшить рабочий процесс в медицинской используя более легкую коммуникацию посредством визуализации, важно поставить под сомнение их надежность и воспроизводимость. Поэтому в этой короткой статье мы исследуем, как конформное отображение, используется в медицинской визуализации, могут быть классифицированы по отношению к обрабатываемым данным и лежащим в их основе задачам. Это очень сложная задача для эффективной и точной обработки и анализа трехмерных геометрических данных.

Вычислительная конформная геометрия [1] – это развивающаяся междисциплинарная область, которая сочетает современную геометрию с информатикой и предлагает строгие и практические инструменты для решения масштабных задач по обработке геометрических данных. Концепции и методы конформной геометрии играют фундаментальную роль во многих областях техники и медицины.

Конформная геометрия изучает инварианты в группе конформных преобразований (отображение с сохранением углов). Конформная геометрия более гибкая, чем риманова геометрия, и более сложная, чем топология. Конформная геометрия способна объединить все формы в реальном мире в одну из трех канонических форм, сферу, плоскость или гиперболический диск; конформные геометрические алгоритмы преобразуют задачи трехмерной геометрической обработки в задачи 2D-обработки изображений; кроме того, все поверхности в реальной жизни имеют конформные структуры, поэтому конформные геометрические методы являются общими. Эти достоинства делают конформную геометрию мощным инструментом для реальных применений. Регистрация между наборами данных, а также статистическое сравнение.

Многие методы основаны на параметризации сетки, которая позволяет уменьшение поверхности от R^3 в R^2 . Это создает сложные структуры, а зачастую их легче понять людям и машинам. В следующем разделе будут рассмотрены конформные отображения в этой области (см. Таблица 1) и обсудим, как эти отображения помогают медицинской визуализации.

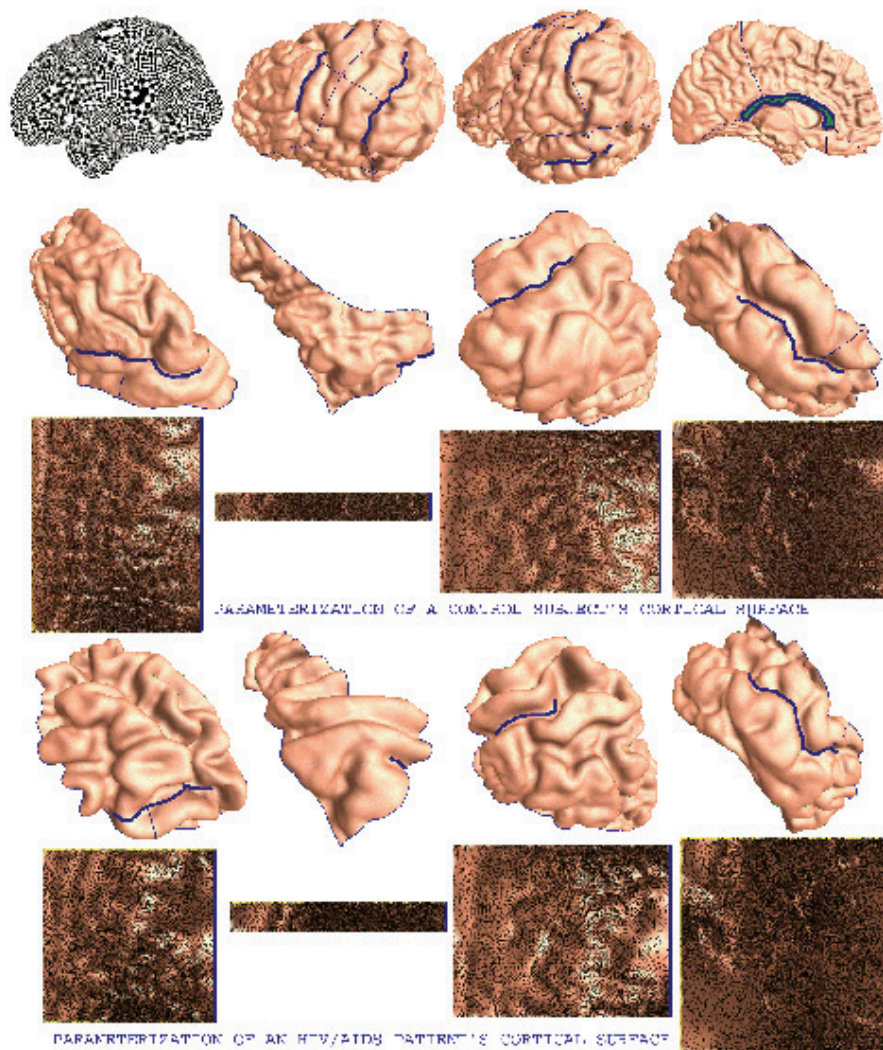
Таблица 1: Обсуждаемые методы классифицируются после их параметризации сетки с сохранением характеристик.

Название области	Тип метода
Сужение сосудистой системы	Квазиконформных, сохраняющих форму
Уплощение поверхности кары головного мозга	Конформное отображение
Заворот толстой кишки.	Конформное отображение

Конформное отображение между двумя наборами сеток сохраняет углы локально вокруг точки, но не обязательно кривизну или размеры рассматриваемого сегмента. Приложения, использующие

этот вид параметризации, обычно направлены на сохранение кривизны, а также углов, чтобы захватить изгиб лежащей в основе геометрии (см. Рисунок 1). Минимизация искажений, а также разрешение окклюзий направлены на то, чтобы сохранить общую форму существующих структур и особенностей. Такие методы, как сплющивание карты головного мозга и толстой кишки, используют это свойство для обнаружения структур, которые могут быть аномальными или проводить поверхностный анализ. Трубочатые структуры толстой кишки или сосудистые системы могут быть представлены на плоской карте, которая будет использоваться в качестве навигационной и локализационной поддержки для хирургов особенно когда структуры сложны.

Рисунок 1. Параметризация головного мозга.

Заворот толстой кишки. Для виртуальной колоноскопии используются развернутые методики, при которых кривизна вдоль поверхности дает информацию о возможных полипах, которые накапливаются на внутренней стенке толстой кишки и могут превратиться в рак. Сохранение структуры – это важно идентифицировать полип вручную или с помощью алгоритмов автоматического обнаружения [4].

Уплотнение поверхности карты головного мозга. Визуализация мозга – это еще одна область, где конформное отображение находит применение. Измерение асимметрии, деформации или нейронной активности очень сложных трехмерных структур в человеческом мозге является важной областью в медицинской визуализации. Сохранение угла позволяет проводить поверхностную регистрацию через объекты для сравнения кортикальных областей. Однако существенно различные карты, генерируемые между различными подходами, могут сделать сравнение довольно трудным, как показал Баласубраманиан и др. [5]

Алгоритм создает плоскую карту используя FEM (Метод конечных элементов) для решения эллиптического уравнения в частных производных второго порядка, чтобы найти функцию отображения, так как топология мозга напоминает сферу. Используя поток Риччи для

создания отображения без сингулярности. Анатомические ориентиры кривых используются для сопоставления поверхностей для исследования асимметрии, чтобы позволить обнаружить различия в кортикальной морфометрии.

Поток Риччи [2] является фундаментальным геометрическим инструментом для изучения геометрических структур и моделирования реальных физических явлений. Он был успешно применен в доказательстве гипотезы Пуанкаре, которая деформирует Риманову метрику пропорционально кривизне, так что кривизна развивается в соответствии с процессом диффузии тепла. Поток Риччи позволяет пользователям проектировать римановы метрики, используя предписанные гауссовы кривизны.

Сужение сосудистой системы. Уплотнение древовидных структур исследовано в работе Марино. Вычисляется карта, зависящая от точки зрения, которая является только квазиконформной, но и сохраняет форму, что позволяет легче распознавать трехмерные структуры в двумерной карте. Кроме того, помогает путем окклюзии свободно определить расположение различных кровеносных систем (см. Рисунок 2). Виртуальная бронхоскопия является хорошим примером, когда двумерные карты имеют преимущества с точки зрения навигации и локализации (см. Рисунок 3) [6].

Рисунок 2. МСКТ-3-D реконструкция сонных артерий. Стеноз левой внутренней артерии (стрелка).

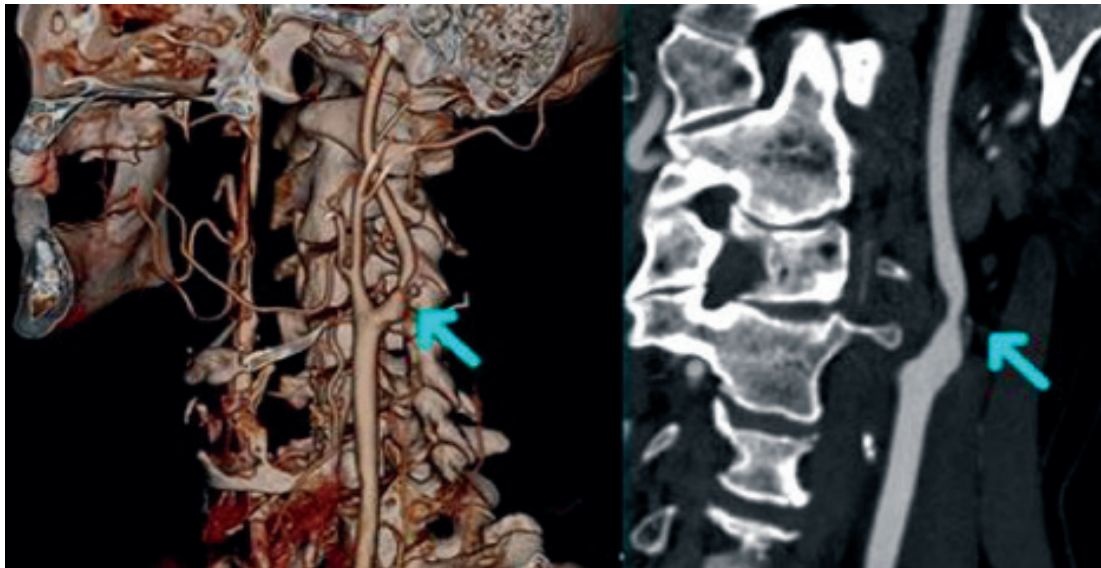

Рисунок 3. БронхМентор – Виртуальная бронхоскопия.

Поэтому Конформное отображение можно применять непосредственно для определения формы и геометрического анализа. Поток Риччи также может быть использован для вычисления общих отображений поверхности [3]. В последние годы теория потока Риччи была дискретизирована и применена для трехмерной регистрации человеческого лица и отслеживания деформируемой поверхности в компьютерном зрении; глобальной параметризации поверхности в компьютерной графике; конформного картирования мозга и виртуальной колоноскопии в медицинской визуализации; обнаружения гомотопии в вычислительной топологии; гарантированной транспортировки маршрутизации и балансировки нагрузки в беспроводной сенсорной сети и т.д. Применение современной геометрии в практических областях имеет фундаментальное значение. Как государственные ресурсы очень полезны, для широкого доступа к быстро развивающимся технологиям.

Литература

1. Gu DX, Zeng W, Luo F, Yau ST (2011) Numerical Computation of Surface Conformal Mappings. CMFT 11: 747-787.
2. Zeng W, Samaras D, Gu DX (2010) Ricci Flow for 3D Shape Analysis. IEEE T Pattern Anal 32: 662-677.
3. Zeng W, Lui ML, Luo F, Chan T, Yau ST, et al. (2012) Computing Quasiconformal Maps on Riemann Surfaces Using Discrete Curvature Flow. Numer Math 1-33.
4. Balasubramanian M., Polimeni J. R., Schwartz E. L.: Near-isometric flattening of brain surfaces. NeuroImage 51, 2 (2010), стр. 694–703.
5. Haker S., Angenent S., Tannenbaum A., Kikinis R. Non-distorting flattening for virtual colonoscopy. In Medical Image Computing and Computer-Assisted Intervention–MICCAI 2000 (2000), Springer, стр. 358–366.
6. Angenent S., Haker S., Tannenbaum A., Kikinis R. Conformal geometry and brain flattening. In Medical Image Computing and Computer-Assisted Intervention–MICCAI 1999 (1999), Springer, стр. 271–278.

GTAMP 31.23.99

БИОЫДЫРАЙТЫН ПОЛИМЕРЛЕР НЕГІЗІНДЕГІ НАНОКОМПОЗИТТЕРДІ БИОМЕДИЦИНАДА ПАЙДАЛАҢУ

Г.Б. Бурашев

PhD-докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Бұл шолуда биомедицинада биоыдырайтын полимерлер мен гидроксиапатитті қолдану және олардан нанокөмпозитті материал жасау бойынша ғылыми нәтижелер көрсетілген. Биологиялық ыдырайтын материалдардан жасалған нанокөмпозиттер нано деңгейде көптеген биологиялық интерфейстер мен құрылымдарға ие екені анықталды. Бұл көптеген биомедицинағы ғалымдардың нанокөмпозиттерді қолдануға, зерттеуге деген қызығушылығын арттырады. Нанокөмпозиттер түрлі құрылымдарға, оның ішінде органикалық-бейорганикалық және биоорганикалық наноматериалдарды биоыдырайтын полимерлік материалдар негізінде қарастырылады. Бұл нанокөмпозиттер жасуша инженериясы, медициналық имплантаттар немесе дәрі жеткізу сияқты қасиеттердің кең спектрін қосуға мүмкіндік береді, және тіпті осы қасиеттердің біріктіруге болатынын көрсетеді. Классикалық зерттеулердің басым бөлігі сүйектің регенерациясына бағытталған, бірақ соңғы нанотехнологиядағы жетістіктер олардың жұмсақ тіндерде пайдалануға мүмкіндік беріп отыр. Соңғы технологиялық жетістіктерге қарамастан, адам ағзасына енгізілетін нанобөлшектердің биологиялық үйлесімділігін пайдаланудың ұзақ мерзімді салдарын түсіну үшін қосымша зерттеулер қажет. Бұл мақалада біз биоыдырайтын нанокөмпозиттердің қазіргі заманғы негізгі түрлеріне шолу жасаймыз және олардың биомедицинада қолданылуын қарастырамыз.

Түйін сөздер: нанокөмпозит, биоыдырайтын полимер, гидроксиапатит, биомедицина, имплант.

Кіріспе

Биоыдырайтын полимерлер нанокомпозитті материалдар алу үшін өте жақсы кандидаттар болып табылады. Биоыдырайтын полимерлерден синтезделетін нанокомпозиттердің артықшылығы олардың ерекше механикалық қасиеттеріне, өлшемдердің жоғары арақатынасына және тығыздығының төмендігіне байланысты.

Бұл полимерлер синтетикалық (күрделі эфирлер, амидтер, уретандар) немесе табиғи (полисахаридтер мен ақуыздар) болуы мүмкін. Биоыдырайтын полимерлер биоматериалдар жасау үшін қолданылады. Биоматериал – бұл «тікелей емдеу үшін биологиялық жүйелермен өзара әрекеттесу үшін жасалған кез келген табиғи немесе синтетикалық зат». Биоыдырайтын полимерлерден биоматериал бұзылады, бөлінеді немесе сіңіріледі. Оларды жою немесе хирургиялық араласудың қажеті жоқ. Биоыдырайтын полимерлер «бүгінгі күннің материалдары» болып табылады. Бұл полимерлер қазіргі уақытта биомедицинада қолдану үшін айқын таңдау болып табылады (дәрі-дәрмектерді жеткізу, имплантаттар, медициналық құрылғылар және т.б.). Сонымен қатар, бұл полимерлер қазіргі уақытта үйде пайдалану үшін қолайлы материалдар болып табылады, өйткені олар экологиялық таза нанокомпозиттер [1]. Биоыдырайтын биоматериалдарды әзірлеу кезінде көптеген маңызды қасиеттерін ескеру қажет. Бұл материалдар тұрақты қабынуын тудырмауы тиіс; олардың функциясымен сәйкес келетін деградация уақыты болуы тиіс; оларды болжамды пайдалану үшін керекті механикалық қасиеттері болуы қажет; оңай шашырауы немесе бөлінуі мүмкін ыдыраудың уытты емес өнімдерін өндіру; әзірленген қолдану үшін тиісті өткізгіштікті және технологиялық мүмкіндіктерді қамтиды. Бұл қасиеттер айтарлықтай дәрежеде ыдыратылған полимерлі биоматериалдардың бірқатар қасиеттеріне материалдардың химиясы, молекулалық массаны, гидрофобты қасиеті, беттік зарядтары, судың адсорбциясы, эрозияның және механизміне байланысты. Полимерлі биоматериалдарды кеңінен пайдалану салдарынан нақты идеалды полимердің немесе полимерлі жүйесі жоқ, оның орнына зерттеушілерге материалдың биомедициналық функциясының қажетті ерекшеліктеріне сәйкес келуі үшін синтезделуі және жобалануы мүмкін материалдар кітапханасы жасалған.

Адам сүйектерінің 69 %-ы бейорганикалық және 22 %-ы коллаген секілді органикалық заттар құрайды. Бұл заттардың басым бөлігі гидроксипатит ($\text{Ca}_{10}(\text{PO}_4)_6(\text{OH})_2$) нанокристаллынан тұрады. Гидроксипатиттен тұратын нанокомпозиттердің иерархиялық архитектурасы өте жақсы механикалық қасиеттерді ие [2]. Осы себептерге байланысты гидроксипатит нанокристалы негізіндегі композициялық материалдар сүйекті алмастырғыштар болып табылатыны анықталған. Басқа зерттеулерде титан және тот баспайтын болат қорытпаларынан жасалған композитті материалдардың остеокондуктивтілігін арттыру үшін гидроксипатитпен қапталады. Соңғы жылдары полилактикалық қышқыл және поликапролактон сияқты биоыдырайтын полимерлер мен гидроксипатиттен тұратын нанокомпозиттерден жасалатын қаңқалар ретінде медицинада пайдалану дамуда. Сонымен қатар целлюлоза, әсіресе бактериялық целлюлоза сүйектерді қалпына келтіру құрылғыларында коллагенді ауыстыру материалы ретінде зерттеліп жатыр.

Биоыдырайтын материалдарға қажеттілік.

Биоактивті биоыдырайтын материалдарға деген қажеттілік биоматериалдарды дамытудың жаңа, жақсартылған және ыңғайлы стратегиясын әзірлеуді талап етіп отыр. Бұрын нейлон (қол жетімді материалдар арасында) тігуге арналған материал ретінде қолданылған полиамид болды. Бұл полимер жақсы цито үйлесімділік көрсеткенімен, ағзаға бірнеше ай енгізгеннен кейін де өзгеріссіз қалды. Нейлон сондай-ақ операциядан кейінгі асқынуларды көрсетті. Бұл қабыну қажетсіз тыртыққа және кейінгі қайта жою қажеттігіне әкелді. Осы кемшілікті ескере отырып, жаңа адам ағзасында немесе тігістерде ыдырайтын немесе сорылатын полимерлерді жасауды ынталандырды. Нортон Хиггинс алғаш рет полигликоль қышқылынан биоыдырайтын материалды синтездегені туралы хабарлады. Кейінірек бұл американдық Цианамид компаниясы полигликоль қышқылы негізінде биологиялық ыдырайтын тігістерді жасаған бірінші компания ретінде патенттелген. Полидиоксанон сияқты бірнеше басқа да биоыдырайтын күрделі полиэфирлер де қазіргі уақытта қолданылады. Полидиоксанон жоғары талқыланған полигликоль қышқылының кристалдылығынан туындаған сыну проблемасын жеңілдетеді. Бірнеше медициналық құрылғылар осы материалдардан жасалады және қазіргі уақытта денсаулық сақтау саласында қолданылады. Осы материалдардың кейбіреулері цито үйлесімділігі рұқсат етілген шегінде болса да, ағзаға бұзылған интеграцияны көрсетеді және имплантация кезінде фиброзды капсулалар түзеді [3-5]. Ағзаның табиғи иммундық жауабы имплантация орнында қабынуды тудырады және кейде осы имплантаттардың бас тартуына әкеледі. Бұл имплантаттар әдетте алифатикалық күрделі эфирлердің пайда болуы α -гидрокси қышқылдарына негізделген. Дегенмен, олардың төмен икемділігі елеулі кемшілік болып табылады. Бұл полимерлер әртүрлі үш өлшемді қаңқаларды өндіру үшін елеулі тұтастыққа ие болуы мүмкін, дегенмен олар ұлпаның

модулімен сәйкессіздік сияқты проблемалардан зардап шегеді. Нативті ұлпаның әдетте 1-ден 100 кПа-ға дейінгі диапазонда модульдер болады [6-7], және бұл эластомерлі полимерлер МПа диапазонында серпімділік модульдері болу үрдісі бар. Полимердің модулін төмендетудің қарапайым тәсілі оның полимерлеу дәрежесін модульдеу арқылы оның молекулалық массасын азайту болып табылады. Бұл модификация, алайда, ыдырау жылдамдығына қатты әсер етеді және қаңқаларды жасау үшін осы полимерлердің жарамдылығына қауіп төндіреді. Қайта құру қажеттілігі поликонденсацияның қарапайым әдістерімен алынуы мүмкіндігі полимерлерге өсіп келе жатқан қызығушылық тудырды. Жоғарыда сипатталған сызықты полимерлерде полимерлік тізбек басқа тізбектермен байланысты емес, ал тігілген полимерлердің жеке сыныбында полимердің негізгі тізбектері жүйенің тор құрылымына әкелетін басқа полимерлік тізбектермен байланысты. Тігу дәрежесі талапқа сәйкес ұлғайтылуы немесе азайтылуы мүмкін. Көлденең байланыстардың болуы полимердің құрылымдық тұтастығына және физикалық қасиеттеріне айтарлықтай бақылау жасауға болатынын көрсетеді.

Табиғи биодырайтын полимерлер.

Табиғи полимерлер жер бетінде тіршіліктің өмір сүруіне мүмкіндік береді. Олар ақуыздардан, пептидтерден және ферменттерден, РНҚ мен ДНҚ-дан тұрады, оларды тіршіліктің құрылыс блоктары деп атайды. Басқа табиғи полимерлерге жібек, кератин және шаш сияқты полисахаридтер мен полипептидтер жатады. Табиғи полимерлер қолайлы биоматериал болып табылады, өйткені олар табиғи дайын болатындықтан, полимерлердің синтезделу жолын зерттеудің қажеті жоқ, реактивті орталықтардың болуы конъюгация, тігілу және химиялық модификацияларға мүмкіндік береді. Табиғи полимерлер арзан және кейде биологиялық белсенділікті тудырады. Бұл биологиялық белсенділік көбіне қажетсіз, иммундық реакцияларды тудырады.

Коллаген. Коллаген адам ағзасында ең көп таралған ақуыз, сүйек және тері тіндерінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Коллаген молекулалық массасы (M_w) 300000 және тізбектің ұзындығы 300 нм құрайтын, қайталанатын тізбекті полимер болып табылады. Коллагеннің қайталанатындығы спиральді құрылымға және оның механикалық беріктілігіне жауапты [8]. Коллагеннің ағзада ферментативті деградацияға ұшырауына байланысты, коллагеннің механикалық және биологиялық қасиеттері биомедициналық қолдану мүмкіндігіне мұқият зерттелді. Коллагеннің деградациялық жылдамдығы полимерлік тізбектерде көлденең байланыстарды енгізу жолымен, сондай-ақ ферментативті алдын ала өңдеу жолымен бақылануы және өзгеруі мүмкін [9].

Коллаген биоматериал ретінде пайдалану кезінде биоүйлесімді, биодырайтын және остеокондуктивті болып табылады. Коллаген түтікшелер, парақтар, наноталшықты матрицалар, көбіктер, ұнтақтар және тұтқыр ерітінділер мен инъекцияға арналған дисперсиялар сияқты әр түрлі формаларға қайта өңделуі мүмкін [10]. Адам сүйегі – гидроксипатиттен және коллагеннен (негізінен) тұратын минералды-органикалық табиғи композит. Осылайша, кальций фосфаттары мен коллагендерді пайдалана отырып алынған композиттер сүйек тінін алмастыру және регенерациялау үшін ең биомиметикалық жүйе болып саналады. Кальций фосфатының бөлшектері коллаген ақуызымен араластыру кезінде клиникалық қолданыс үшін оңай түзілетін биоматериалдар береді [11-15]. Кальций фосфатының субстраттары мен имплантаттарындағы коллаген жабындары ерте адгезия мен жасушалардың пролиферациясын жеңілдетеді және күшейтеді. Бұл остеокондукцияның, остеоинтеграцияның және тірі ағзада имплантациясы кезінде осы материалдардың сүйегінің қалыптасуына қабілеттілігінің ұлғаюына әкеледі. Осы нақты артықшылықтар үшін бөлшектерді гельмен араластыру және ұнтақты сығу әдістерінің көмегімен құрамында кальций фосфаты мен коллаген бар композиттік материалдар әзірленді [16-19].

Хитозан. Хитозан-хитиннен алынатын табиғи биополимер. Бұл-глюкозамин мен N-ацетилглюкозаминнен тұратын сызықтық полисахарид. Хитозанның молекулалық массасы оның табиғаты мен өңдеу әдістеріне байланысты 300-ден 1000 кДа-ға дейін өзгеруі мүмкін. Хитозан әдетте рН 7-ден жоғары су ерітінділерінде ерімейтін болса да, рН 6 кем сұйылтылған қышқылдарда протонирленген еркін глюкозамин аминогруппасы материалдың еруіне ықпал етеді. Тірі ағза деградациясы негізінен лизоцим есебінен жүреді және ацетилденген қалдықтардың гидролизі арқылы реттеледі. Хитозанның ыдырау жылдамдығы полимердің кристалдылық және ацетилдеу деңгейіне байланысты. Хитозан полимерінің химиялық өзгеруі ыдырау мен ерігіштіктің жылдамдығына айтарлықтай әсер етуі мүмкін, ал қатты деацетилденген түрі тірі ағзада бірнеше ай жүретін баяу биодырау процессін көрсетеді [20].

Кремнезем ксерогелінен жасалған хитозанды мембраналар, оның регенерация қабілетіне қатысты, сүйекті бағытталған регенерациялауда қолдану үшін бағаланды. Хитозанды немесе құрамында кремнезем бар ксерогельді мембраналарды пайдалану кезінде тек таза хитозанды мембраналармен салыстырғанда жаңа сүйек түзілуінің айтарлықтай күшеюі байқалды [21]. Бұдан басқа, 3 аптадан кейін гистоморфометриялық талдау гибридті мембрананың көмегімен ақаудың

толық емделгенін көрсетті, ал ақаудың 57 %-ы жеке хитозан мембранасын пайдалана отырып жабылуы байқалды. Басқа зерттеулерде сүйектің морфогенетикалық ақуызының биоактивтілігіне бейімделу әсерін көру үшін әртүрлі сульфатты топтары бар сульфатталған хитозан зерттелді. Остеобластарды дифференциялау *in vitro* (экстрапоральды, тірі ағзадан тыс), ал эктопиялық сүйектің түзілуі синтетикалық сульфатталған хитозанның төмен дозасымен тірі организмде индуцирленді.

Синтетикалық биоыдырайтын полимерлер.

Қазіргі уақытта дәрі-дәрмектерді жеткізу жүйесі ретінде немесе тіндердің инженериясына арналған қаңқалар ретінде зерттелетін түрлі синтетикалық биоыдырайтын полимерлер бар [22-23]. Биологиялық ыдырайтын полимерлер негізінен материалдардың уақытша болуы талап етілетін жерде қолданылады және олар тіндерді регенерациялау үшін тігістер, қаңқалар, тін желімдері, гемостаттар және тіндердің адгезиясы үшін уақытша кедергілер ретінде, сондай-ақ дәрілерді жеткізу жүйелерінде қолданылады. Осы қолданудың әрқайсысы тиімді терапияны қамтамасыз ету үшін бірегей физикалық, химиялық, биологиялық және биомеханикалық қасиеттері бар материалдарды талап етеді. Демек, осы қолданулар үшін табиғи және синтетикалық ыдырайтын полимерлердің кең спектрі зерттелді.

Поли (α -гидроксикышқылдар) медициналық қолдануға арналған кең зерттелген биологиялық ыдырайтын полимерлердің бірі болып табылады. Олар (ROP) сақиналарының ашылуының полимеризациясымен, немесе мономерлерге байланысты поликонденсациясы арқылы синтезделді. Олар қолданыс аясына сәйкес жасалуы мүмкін. Полимерлердің бұл класы көлемді эрозияға ұшырауы мүмкін. Бұл категориядағы ең жиі қолданылатын полимерлер-поли (сүт қышқылы) (PLA), поли (гликоль қышқылы) (PGA) және олардың сополимерлері, поли (сүт-гликоль қышқылы). Бұл күрделі полиэфирлер мономерге ферментсіз гидролизденеді және метаболикалық жолдармен оңай сіңеді. Бастапқыда олар бақыланатын босату және тін инженериясында, сорғыш тігістер ретінде сипатталған. PGA биомедициналық қолдану үшін зерттелген алғашқы материалдардың бірі болды. PGA-ның жоғары кристалдылығы едәуір механикалық беріктігін және қарапайым еріткіштерде болмашы ерігіштігін көрсетеді [24]. PGA тін инженериясы мен дәрі-дәрмектерді жеткізетін түрлі биомедициналық қолданулар үшін зерттелген. PGA-ның қолданылуын шектейтін маңызды аспектілері бар, мысалы, деградацияның жоғары жылдамдығы, бұл қоршаған тіндердің жоғары қышқылдығына әкеледі, осылайша қабынуды тудырады [25-26]. Кристалдылықтың жоғары дәрежесі және жеткіліксіз ерігіштігі да дайындау кезінде елеулі кедергілер туғызады. Полилактондар. Поликапролактон (ПКЛ) - жартылай кристалды полимер. Кристалдылық оның молекулалық салмағына байланысты. Гидрофобтық және кристалдылық деградацияны баяулатады. Ол дәрі-дәрмекті жақсы өткізгіш және өз кезегінде, препараттарды тұрақты жеткізу үшін пайдалы. CarpronorR_ левоноргестрел препаратын ұзақ уақыт бойы жеткізу үшін қолданылатын ұрықтануға қарсы құрал болып табылады. Зерттеушілер осы полимерді PLLA, PDLLA, PLGA және т.б. сополимерлеу жолымен пайдалануды кеңейту үшін күш салып жатыр. Бұл сополимерлер дәрі-дәрмектерді жеткізу кезінде деградация кинетикасын күшейтуі тиіс. PCL композиттері дәрі жеткізумен салыстырғанда тін инженериясы мен медициналық имплантаттарда көп қолданылды. Зерттеу барысында жұмсақ және жоғары кеуекті қаңқасы бар электропішінделген наноталшық PCL 3D әзірленді. *In vivo* (тірі ағзада) зерттеулер бұл қаңқаның жасушадан тыс матрикс ретінде сүйек тотығуының физиологиялық эндохондральды процесі арқылы қалпына келтіру үшін әрекет ететінін көрсетті [27].

Поликарбонаттар. Поликарбонаттар гидроликалық тұрақты табиғаты бар сызықтық полимерлер болып табылады. *In vivo* (тірі ағзада) зерттеулері беттік эрозияның ферментативті гидролизінің салдарынан деградация әлдеқайда жылдам болатынын көрсетеді. Поли (триметиленкарбонат) – ең кең зерттелген поликарбонат. Ол өте жақсы икемділік пен баяу деградация кинетикасын көрсетеді, бірақ механикалық беріктігі нашар. 1,3-пропандиол және көмірқышқыл полимері оны биоүйлесімді, сондай-ақ дәрі-дәрмектерді жеткізу кезінде қолдануда мінсіз етеді [28]. Бұл полимердің төменгі механикалық беріктігі жұмсақ тіндерді регенерациялау үшін имплантаттарды дайындау кезінде пайдалы. Поликарбонаттардың гликолидті және циклдық лактонды сополимерлері тігістер ретінде және сүйектерді бекіту үшін пайдаланылады. Құрамында тирозин бар карбонаттар сияқты басқа поликарбонаттар тін инженериясында қолданылған. Этил эфиірінің поликарбонаттары сүйекті тіркеу үшін пайдаланылған [29]. Поликарбонаттың ыдырау жылдамдығы бүйірлік тізбектердің аспалы топтарымен өзгеруі мүмкін [30].

Целлюлоза нанокристалдары.

Целлюлоза өзінің жаңаруы мен таралуының арқасында перспективті биополимерлердің бірі болып табылады [31-33]. Целлюлоза мақта және балдырлар сияқты ағаш пен өсімдіктерден ғана емес, сондай-ақ оны өздері өндіретін бактериялар сияқты заттардан да алынуы мүмкін. Целлюлоза-жалпақ ленталы конформациясы бар сызықты тізбекті глюкозаның сақиналы

молекулаларынан құралған. Қайталанатын бірлік екі ангидроглюкоза сақинасынан тұрады ((C₆H₁₀O₅)_n; N = 10000-нан 15000-ға дейін, мұнда n бастапқы целлюлоза материалына байланысты), оттегі арқылы байланысқан, бір глюкозалы сақинамен және іргелес сақинамен (1-4 байланыс) және В 1-4 глюкозидті байланыс деп аталады [34]. Жоғары аспектілік қатынасына қосымша целлюлоза нанокристаллдары кристалдылықтың жоғары дәрежесіне ие (54-88 %), соның арқасында тамаша механикалық қасиеттерге ие. Оның Юнг модулі шамамен 145 ГПа құрайды, ал кристаллдың механикалық беріктігі 7500 МПа және бұзылғанға дейін 2 % созылуы бар. Тот баспайтын болат, цирконий диоксиді және т.б. сияқты берік материалдармен салыстырғанда целлюлоза нанокристаллдары қатты артта қалмайды және тығыздығы төмен және биологиялық ыдырау қабілеті сияқты артықшылықтарға ие болады [33]. Целлюлоза нанокристаллдарының құрылымында карбоксильді топтар бар, сондықтан оларды жеңіл функционалдауға болады.

Қорытынды.

Биологиялық ыдырайтын полимерлер, әрине, биомедициналық салада айтарлықтай әлеуетке ие. Бірнеше табысты қолданулар хирургиялық тігістер, жараларды тану, тінді регенерациялау, ферменттерді иммобилизациялау, дәрі-дәрмектерді жеткізу және гендерді жеткізу, криоконсервация, нанотехнология, медициналық имплантаттар мен құрылғылар, протездеу, косметика, санитария өнімдері, жабындар, желімдер және тағы басқалар. Биологиялық ыдырайтын полимерлер негізіндегі биоматериалдар негізінен механикалық серпімділіктен зардап шегеді, бірақ қазір олар осыған байланысты көптеген кемшіліктер жауабын табуда. Жаңа инновациялық синтетикалық биоыдырайтын полимерлер мен нанокөмірлер мәселені шешуге көмектесті. Соңғы бірнеше жыл ішінде биоыдырайтын полимерлерді зерттеулерде байқалатын парадигманың өзгеруі көрінуде. Олардың химиялық құрамы мен форманың жады бар сезімтал полимерлерді алу үшін дәлдік пен бақылау көбейді. Қазіргі уақытта биоыдырайтын полимерлер шамамен 2 жыл бойы баяу ыдырайды. Бұл ұзақ мерзім, бірақ ол медициналық имплантаттар мен құрылғылар, тіндердің үлкеюі және т.б. үшін олардың қолданылуын кеңейтеді. Алайда жаңа қолданулармен ұзақ әсер ету және осыған байланысты жаңа проблемалар пайда болады. Жалпы, биологиялық ыдырайтын полимерлер соңғы 20 жылда айтарлықтай жақсарды. Бұл полимерлерді пайдалану өсіп жатқанын және жиі жаңа полимерлер туралы хабарламалар пайда болуда екенін көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Moon R.J. et al. Cellulose nanomaterials review: structure, properties and nanocomposites // Chemical Society Reviews. – 2011. – Т. 40. – №. 7. – С. 3941-3994.
- 2 Ulery B.D., Nair L.S., Laurencin C.T. Biomedical applications of biodegradable polymers // Journal of polymer science Part B: polymer physics. – 2011. – Т. 49. – №. 12. – С. 832-864.
- 3 Weiner S., Wagner H.D. The material bone: structure-mechanical function relations //Annual review of materials science. – 1998. – Т. 28. – №. 1. – С. 271-298.
- 4 Dewitt G.G. Synthetic polymers and shaped articles therefrom : пат. 2212772 США. – 1940.
- 5 Jones K.S. Effects of biomaterial-induced inflammation on fibrosis and rejection //Seminars in immunology. – Academic Press, 2008. – Т. 20. – №. 2. – С. 130-136.
- 6 Gentile P. et al. An overview of poly (lactic-co-glycolic) acid (PLGA)-based biomaterials for bone tissue engineering //International journal of molecular sciences. – 2014. – Т. 15. – №. 3. – С. 3640-3659.
- 7 Levental I., Georges P.C., Janmey P.A. Soft biological materials and their impact on cell function //Soft Matter. – 2007. – Т. 3. – №. 3. – С. 299-306.
- 8 Altman G. H. et al. Silk-based biomaterials //Biomaterials. – 2003. – Т. 24. – №. 3. – С. 401-416.
- 9 Pachence J.M. Collagen: its place in the medical device industry //Med Device Diagn Ind. – 1987. – Т. 9. – С. 49-55.
- 10 Razak S.I.A., Sharif N., Rahman W. Biodegradable polymers and their bone applications: a review //Int. J. Basic Appl. Sci. – 2012. – Т. 12. – №. 1. – С. 31-49.
- 11 Wang Y. et al. Biomimetic formation of hydroxyapatite/collagen matrix composite //Advanced engineering materials. – 2006. – Т. 8. – №. 1-2. – С. 97-100.
- 12 Roveri N. et al. Biologically inspired growth of hydroxyapatite nanocrystals inside self-assembled collagen fibers //Materials Science and Engineering: C. – 2003. – Т. 23. – №. 3. – С. 441-446.

- 13 Kikuchi M. et al. Self-organization mechanism in a bone-like hydroxyapatite/collagen nanocomposite synthesized in vitro and its biological reaction in vivo //Biomaterials. – 2001. – T. 22. – №. 13. – C. 1705-1711.
- 14 Rhee S.H., Lee J.D., Tanaka J. Nucleation of hydroxyapatite crystal through chemical interaction with collagen //Journal of the American Ceramic Society. – 2000. – T. 83. – №. 11. – C. 2890-2892.
- 15 Hsu F.Y., Chueh S.C., Wang Y.J. Microspheres of hydroxyapatite/reconstituted collagen as supports for osteoblast cell growth //Biomaterials. – 1999. – T. 20. – №. 20. – C. 1931-1936.
- 16 Rodrigues C.V.M. et al. Characterization of a bovine collagen–hydroxyapatite composite scaffold for bone tissue engineering //Biomaterials. – 2003. – T. 24. – №. 27. – C. 4987-4997.
- 17 Schneiders W. et al. Effect of modification of hydroxyapatite/collagen composites with sodium citrate, phosphoserine, phosphoserine/RGD-peptide and calcium carbonate on bone remodelling //Bone. – 2007. – T. 40. – №. 4. – C. 1048-1059.
- 18 Marouf H.A., Quayle A.A., Sloan P. In vitro and in vivo studies with collagen/hydroxyapatite implants //International Journal of Oral & Maxillofacial Implants. – 1990. – T. 5. – №. 2.
- 19 Kumar M.N. V.R. A review of chitin and chitosan applications //Reactive and functional polymers. – 2000. – T. 46. – №. 1. – C. 1-27.
- 20 Shi C. et al. Therapeutic potential of chitosan and its derivatives in regenerative medicine //Journal of Surgical research. – 2006. – T. 133. – №. 2. – C. 185-192.
- 21 Lee E.J. et al. Silica xerogel-chitosan nano-hybrids for use as drug eluting bone replacement //Journal of Materials Science: Materials in Medicine. – 2010. – T. 21. – №. 1. – C. 207-214.
- 22 Zhou H. et al. Enhanced bioactivity of bone morphogenetic protein-2 with low dose of 2-N, 6-O-sulfated chitosan in vitro and in vivo //Biomaterials. – 2009. – T. 30. – №. 9. – C. 1715-1724.
- 23 Vainionpää S., Rokkanen P., Törmälä P. Surgical applications of biodegradable polymers in human tissues //Progress in polymer science. – 1989. – T. 14. – №. 5. – C. 679-716.
- 24 Domb A.J., Kumar N. (ed.). Biodegradable polymers in clinical use and clinical development. – John Wiley & Sons, 2011.
- 25 Gunatillake P., Mayadunne R., Adhikari R. Recent developments in biodegradable synthetic polymers //Biotechnology annual review. – 2006. – T. 12. – C. 301-347.
- 26 Pihlajamäki H. et al. Tissue response to polyglycolide, polydioxanone, polylevolactide, and metallic pins in cancellous bone: An experimental study on rabbits //Journal of Orthopaedic Research. – 2006. – T. 24. – №. 8. – C. 1597-1606.
- 27 Heller J. et al. Poly (ortho esters): synthesis, characterization, properties and uses //Advanced drug delivery reviews. – 2002. – T. 54. – №. 7. – C. 1015-1039.
- 28 Zhang Z., Grijpma D.W., Feijen J. Trimethylene carbonate-based polymers for controlled drug delivery applications //Journal of controlled release. – 2006. – T. 116. – №. 2. – C. e28-e29.
- 29 Tangpasuthadol V., Pendharkar S.M., and J. Kohn, *Biomaterials* **21**, 2371–2378, (2000), doi:[http://dx.doi.org/10.1016/S01429612\(00\)00104-6](http://dx.doi.org/10.1016/S01429612(00)00104-6).
- 30 Timbart L. et al. Low viscosity poly (trimethylene carbonate) for localized drug delivery: rheological properties and in vivo degradation //Macromolecular bioscience. – 2009. – T. 9. – №. 8. – C. 786-794.
- 31 Moon R.J. et al. Cellulose nanomaterials review: structure, properties and nanocomposites //Chemical Society Reviews. – 2011. – T. 40. – №. 7. – C. 3941-3994.
- 32 Postek M.T. et al. Development of the metrology and imaging of cellulose nanocrystals //Measurement Science and Technology. – 2010. – T. 22. – №. 2. – C. 024005.
- 33 Leung A.C.W. et al. Reinforced plastics and aerogels by nanocrystalline cellulose //Journal of nanoparticle research. – 2013. – T. 15. – №. 5. – C. 1636.
- 34 Azizi Samir M.A.S., Alloin F., Dufresne A. Review of recent research into cellulosic whiskers, their properties and their application in nanocomposite field //Biomacromolecules. – 2005. – T. 6. – №. 2. – C. 612-626.

ЗЕҢГЕ ҚАРСЫ ФЛУКОНАЗОЛ СУБСТАНЦИЯСЫН АЛУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН КЕМШІЛІКТЕР ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

А.О. Мукабылова

PhD-докторант, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды қ.

Д.П. Хрусталеv

Х.ғ.д., ассоц.проф., Қарағанды медицина университеті, Қарағанды қ.

Мақалада зеңге қарсы қолданылатын флуконазол дәрілік затын алу технологиясының салыстырмалы анализ мәліметтері келтірілген. Қолданылатын әдістердің кемшіліктері мен оларды жасыл химия әдісіне сай шешу жолдары көрсетілген. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы «Жасыл» экономиканы дамытуға бет алды. Микротолқынды белсендіруді қолдану химиялық реакцияларды жүргізудің ең энергиялық тиімді жолы болып табылады. Бастапқы заттарды және олардың негізінде зеңге қарсы препараттарды алудың әдістерін әзірлеу Қазақстан Республикасының жоғары ұтымды отандық өндірісінің бастамасы болады.

Түйін сөздер: зеңге қарсы препараттар, флуконазол, жасыл химия, микротолқынды белсендіру жағдайындағы органикалық синтез, микротолқынды синтез.

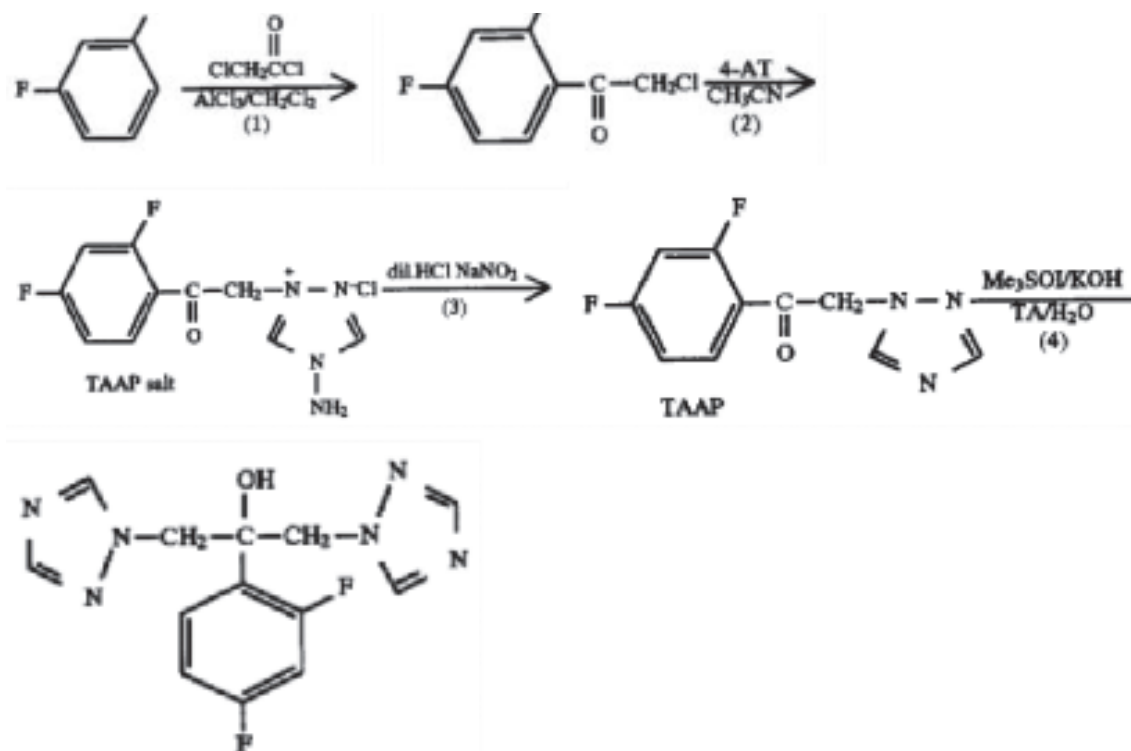
Зең инфекциялары – заманауи медицинадағы анағұрлым өзекті және соңына дейін шешілмеген мәселелердің бірі. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтеріне сәйкес, жер шары тұрғындарының тоқсан пайызы өмірлерінде аз дегенде бір рет зең ауруларымен ауырған.

Бұл инфекциялардың жиілігі экологиялық жағдайдың нашарлауымен, антибиотиктердің, цитостатиктердің, глюкокортикостероидтардың кеңінен қолданылуымен, иммуносупрессивті ем қабылдаушылардың, иммундық жүйесі бұзылған науқастар санының көбеюімен және т.б. байланысты. Өсіресе, кейінгі жылдары *Candida* тұқымының саңырауқұлақтарынан туындаған кандидоз инфекциясының таралуы күшейе түсті. Клиницисттер бұл патологияның тұрақты өсу тенденциясын, үрдістің жиі қайталануын атап өтеді, және мәселе әр түрлі жастағы халықтың денсаулығы мен еңбекке қабілеттілігіне әсер ететін медициналық-әлеуметтік сипатта екенін көрсетеді. Осыған байланысты, соңғы он жылдықта стоматология, офтальмология және оториноларингология сияқты медицинаның бірнеше салаларында шырышты қабығының кандидозын емдеу мен алдын-алуға қызығушылық әлсіреп қана қоймай, едәуір артты.

Ассортиментінің көптігіне және антимикотикалық препараттарды таңдау мүмкіндігіне қарамастан, кандидозды емдеу сұрақтары өзектілігін жоғалтпайды, және жаңа, неғұрлым тиімді фармакологиялық заттарды енгізуді, сондай-ақ олардың негізінде дәрілерді құруды талап етеді. Шырышты қабықтың кандидозын емдеуде қолданылатын қазіргі заманғы синтетикалық антимикотикалық агенттер тобында триазол қосылыстары басым. Олардың ішінде флуконазолдың алатын орны ерекше, оның биожетімділігі, өзектілігі және оны пайдалану мүмкіндігі әр түрлі кандидозды локализациялау үшін экспериментте және клиникалық тәжірибеде расталған. Шырышты қабықтың кандидозын емдеуде антимикотикалық қабылдаудың ауызша және парентеральді жолдары кеңінен қолданылады. Алайда, дәрілік заттың осы тобын жергілікті қолдану да орын алады. Бұл дәрілік формалардың бірқатар белгілі оң қасиеттері бар. Олар тікелей зақымдану аймағына енгізіледі, онда олар белсенді заттардың жоғары концентрациясын жасайды және минималды жанама әсерлері бар айтарлықтай терапиялық әсерге қол жеткізуге мүмкіндік береді, сонымен қатар қолдану үшін арнайы шарттарды қажет етпейді.

Қазақстан Республикасында отандық флуконазол субстанциясы өндірілмейді. Флуконазол субстанциясының отандық өндірісін әзірлеу және енгізу маңызды теориялық, қолданбалы және әлеуметтік тапсырмаларды шешуге мүмкіндік береді.

Патенттік және ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижелері флуконазолды синтездеудің қалыптасқан әдістері анағұрлым тиімді болғанымен, бірқатар кемшіліктері бар екенін көрсетеді (1-сурет).

Сурет 1. Флуконазол синтезі.

Біріншіден, әдістеменің көпшілігінде фармацевтикалық өндірісте адам денсаулығына зиянды әсері бар еріткіштер мен реагенттер (мысалы, алюминий хлориді) қолданылады.

Екіншіден, әдебиетте көрсетілетін әдістердің көбісі түпкі өнімнің өте аз мөлшерде шығуын нұсқайды (12-18 %).

Зеңге қарсы препараттардың көп кезеңдік синтезінің аталған кемшіліктерден басқа тағы бір кемшілігі бар. Әдебиеттерде жан-жақты сипатталатын классикалық жағдайларда кейбір аралық өнімдерді синтездеу ұзақ уақытқа созылады, 4 сағаттан 96 сағатқа дейін болуы мүмкін. Кейбір әдістемелерде мұндай кезең көп кездеседі. Дегенмен, бұл кемшіліктердің болуы бізге синтездің аталған әдістерін экологиялық қауіпсіз, экономикалық рентабельді әдістерге ауыстыруға жақсы мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы Президенті 2013 жылғы 30 мамырдағы № 577 Жарлығымен Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» өту концепциясына қол қойды. 2017 жылы Астана қаласында «Болашақ энергиясы» тақырыбында Халықаралық EXPO 2017 көрмесі өткізілді. Мұнда көрнекі әрі жарқын түрде адамзатты жақын арада энергияның жасыл көздеріне ғана емес, сонымен қатар пайдалы, соның ішінде фармацевтикалық заттарды өндірудің энергиялық тиімді, экологияға зиянсыз, экономикалық ұтымды әдістеріне көшу күтілуде екені көрсетілді.

Микротолқынды сәулелендіру арқылы қажетті заттар мен материалдарды алу туралы еңбек саны ашық баспа беттерінде ұлғайып келуде, бұл аталған әзірлемелердің жоғары ғылыми және коммерциялық әлеуетіне байланысты болып келеді. Зеңге қарсы флуконазол препаратын микротолқынды белсендіру жағдайында алу саласындағы жұмыстар әлемдік әдебиетте сипатталмаған. Қазақстан Республикасы аумағында микротолқынды белсендіру жағдайында синтездеу бойынша тек бір докторлық және үш кандидаттық диссертация қорғалды, ал флуконазол субстанциясын синтездеу жұмыстары осы уақытқа дейін жүргізілген жоқ.

Біз микротолқынды белсендіру жағдайында сұраныстағы зеңге қарсы препараттарды синтездеудің «жасыл» әдістерін әзірлеуді іске асыруды жоспарладық, бұл реакция ұзақтығын 500-1000 есе азайтуға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде электр энергиясының, судың, адам ресурстарының шығынын азайтып, аталған зеңге қарсы препараттардың қол жетімділігін арттыра түседі.

Біздің мақсатымыз зеңге қарсы фармацевтикалық препараттардың отандық өндірісін, жасыл технологиясын әзірлеу. Яғни, зеңге қарсы препараттардың шикізаттарын өндіруге қажет синтездің экономикалық рентабельді, жылу тиімді, экологиялық таза, «жасыл» әдісін әзірлеу. Сонымен қатар, микротолқынды белсендіруді қолдана отырып, синтездің көптеген ұзақ кезеңдерін 500-700 және көптеген есе қысқарту; қауіпті еріткіштерді экологиялық тазасына алмастыру немесе олардан мүлдем бас тарту; улы реагенттерді экологиялық тазасына ауыстыру жоспарлануда. Бұл кезде барлық технологиялық цикл «жасыл экономика» концепциясының принциптеріне сәйкес келуі керек.

Синтезді іске асыру барысында органикалық заттардың микротолқынды сәулелендіру жағдайындағы реакциялық қабілеті туралы жаңа білім алынады. Синтездеудің «жасыл» әдістері ҚР және ТМД елдері кәсіпорындарында бағдарлама барысында әзірленген технологияларды немесе оған ұқсас технологияларды енгізу кезеңінде сұранысқа ие болатыны сөзсіз.

Реакция кезеңдерінің жүру ұзақтығын бірнеше сағатқа дейін қысқарту үшін микротолқынды белсендіруді қолдану тиімділігі зерттелетін болады. Соңғы өнімдердің түзілуі мен тазалаудың тиімді, «жасыл» әдісі әзірленеді.

Синтездеудің «жасыл» әдістері тек қана экологиялық таза болып қана қоймай, сонымен бірге энергиялық тиімді, экономикалық ұтымды болады деп күтеміз, бұл аталған препараттардың өндірісін әлем нарығында бәсекеге қабілетті етуге жағдай жасайды.

Микротолқынды белсендіру жағдайында органикалық реакцияларды 100-10000 есе жылдамдату 1986 жылы ашылды, және тек қана 2000 жылдардың басында ғана барынша өнеркәсіптік қолданысқа тарады. Микротолқынды белсендірудің өтімді табиғаты реакцияны реакциялық массаның бар көлемі бойынша жүргізуге мүмкіндік жасайды, бұл материалдарды конвекциялық әдіске қарағанда мейлінше оңай алуға мүмкіндік береді.

Синтездеудің әзірленген әдістері өндіріс кезінде шығындарды айтарлықтай азайтып, препараттарды Қазақстан Республикасы аумағында да, бар әлемде де қолдануды коммерциялық қол жетімді етеді деп күтілуде.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Global aids update. UNAIDS 2016. Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (20 Avenue Appia 1211 Geneva 27. Switzerland)
- 2 UNAIDS, Review of data from People Living with HIV Stigma Index surveys conducted in more than 65 countries, 2016. (20 Avenue Appia 1211 Geneva 27. Switzerland)
- 3 Devender M., Warren A., Paul W. Synthesis routes to anti-HIV drugs. Tetrahedron 72 (2016) 3389-3420 p.
- 4 Hongwu G., Ashim K.M. Synthesis of Acyclovir, Ganciclovir and Their Prodrugs: A Review. Synthesis 2000, No. 3, 329–351.
- 5 Хрусталеv Д.П., Газалиев А.М. Микротолқынды белсендіру жағдайындағы азотқұрамды заттардың синтезі. Тарих, теория, эксперимент. Lambert Academic Publishing, Saarbrücken. Германия. 2011. 346 с.
- 6 Kappe C.O., Stadler A., Dallinger D. Microwaves in Organic and Medicinal Chemistry. Wiley-VCH Verlag & Co., Germany. 2012. -679 p.
- 7 Hoz A., Loupy A. Microwaves in Organic Synthesis. Wiley-VCH Verlag & Co. Germany. 2012. -1262 p.
- 8 Devender M., Sravanthi Ch., Paul W.. Semi-continuous multi-step synthesis of lamivudine. This journal is The Royal Society of Chemistry. Org. Biomol. Chem., 2017, 15, 3444–3454.
- 9 Caso M.F., D'Alonzo D., D'Errico D., Palumbo G. Highly Stereoselective Synthesis of Lamivudine (3TC) and Emtricitabine (FTC) by a Novel N-Glycosidation Procedure. Org. Lett., 2015, 17 (11), pp 2626–2629.
- 10 Rao V.R., Mukkanti K., Shankar R., Vekariya N.A., Method For Zidovudine An Anti-Retroviral Drug. RASAYAN J. Chem Vol. 6 | No.1 | 15-19 | January-March | 2013
- 11 Mónica A. Raviolo, Juan S. Trinchero-Hernández, Gabriela Turkb and Margarita C. Briñón. Synthesis and Antiretroviral Evaluation of Derivatives of Zidovudine. J. Braz. Chem. Soc., Vol. 20, No. 10, 1870-1877, 2009.
- 12 Пат. US 8097723 B2. Process For The Preparation Of Abacavir. Jorge Medrano Rupérez et all. Jan. 17, 2012.
- 13 Ameta S.C., Punjabi P.B., Ameta R., Ameta C.. Microwave-assisted organic synthesis a green chemical approach. Apple Academic Press. Germany. 2015. -400 p.
- 14 György Keglevich. Milestones in Microwave Chemistry. Springer Briefs in Green Chemistry for Sustainability. Springer International Publishing Switzerland 2016. -117 p.
- 15 Bogdal D. Microwave assisted Organic Synthesis: One Hundred Reaction Procedures.-UK.:Elsevier, 2005. -P. 1-5.
- 16 Хрусталеv Д.П., Газалиев А.М. Синтез азотсодержащих веществ в условиях микроволновой активации. История, теория, эксперимент // Lambert Academic Publishing, Saarbrücken. Германия. 2011. С. 346
- 17 Kappe C.O., Stadler A., Dallinger D. Microwaves in Organic and Medicinal Chemistry // Wiley-VCH Verlag & Co., Germany. 2012. P. 679.
- 18 Ameta S.C., Punjabi P.B., Ameta R., Ameta C.. Microwave-assisted organic synthesis a green chemical approach // Apple Academic Press. Germany. 2015. P. 400.
- 19 György Keglevich. Milestones in Microwave Chemistry // Springer Briefs in Green Chemistry for Sustainability. Springer International Publishing Switzerland 2016. -117 p.
- 20 Яковлев В.П. Рациональная антимикробная фармакотерапия – Бионика, 2003. С. 1004.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІН ДАМУДАҒЫ ШАРУА ҚОЖАЛЫҚТАРЫНЫҢ БҮГІНГІ АХУАЛЫН ЗЕРТТЕУ

Б.З. Жұмағалиева, А.М. Купенов

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қ.

Қалыптасқан экономика жағдайында ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыру мақсатында барлық деңгейде басқару мен экономикалық ынталандырудың барынша тиімді жолдары мен әдістерін іздестіру және қолдану қажеттілігі туындап отыр. Мақалада ауыл шаруашылық өндірісі тиімділігінің мәні мен құрылымына талдау жасай отырып оның үрдісі мен тиімділігін арттыру тетіктері қарастырылды.

Түйін сөздер: Ауыл шаруашылық өндірісі, аграрлық сектор, болжам, еңбек.

Ақтөбе облысындағы ауыл шаруашылығы өндірісін дамытудағы шаруа қожалықтарының бүгінгі ахуалын зерттеу. Ауыл шаруашылығындағы жалпы өнім көлемі 2012-2018 жылдары орташа 10,7 %-ға, оның ішінде өсімдік шаруашылығында – 13 %-ға, мал шаруашылығында – 7 %-ға артты. Ауыл шаруашылығы өндірісінің оңды динамикасы ауыл шаруашылығы дақылдарының түсімділігімен, мал басы мен мал өнімділігінің артуына және «Ауыл» мемлекеттік аграрлық азық-түлік бағдарламасын іске асыруға негізделген. 2012-2019 жылдары осы бағдарлама шеңберінде республикалық бюджеттен 6,5 млрд. теңге, жергілікті бюджеттен - 367,2 млн. теңге бөлінді және игерілді. Осы қаржылар есебінен фитосанитарлық және эпизоотикалық қолайлылық, тұқымдардың сапасын тексеру қамтамасыз етіліп, таңдаулы тұқымдардың, асыл тұқымды өнімдердің, минералды тыңайтқыштардың, гербицидтердің, суармалы су жеткізудің құны арзандатылды.

Жыл өткен сайын шаруа (фермер) қожалықтарының қатары көбейіп келеді. (кесте 2). Шаруа (фермер) қожалықтарының өсу қарқыны жоғары, аграрлық өндірістегі кәсіпкерлік қызметтің бұл нысанының көбеюі реформалау кезеңдерінен бастау алады. 1998 жылы Ақтөбе облысында 5071 шаруа қожалығы тіркелінсе, оның 1184 шаруашылығы әртүрлі себептермен қызметін жүргізбей тұрған. Ауыл шаруашылығындағы жалпы өнім көлемі 2012-2019 жылдары орташа 10,7 %-ға, оның ішінде өсімдік шаруашылығында - 13 %-ға, мал шаруашылығында – 7 %-ға артты. Ауыл шаруашылығы өндірісінің оңды динамикасы ауыл шаруашылығы дақылдарының түсімділігімен, мал басы мен мал өнімділігінің артуына және «Ауыл» мемлекеттік аграрлық азық-түлік бағдарламасын іске асыруға негізделген. 2012-2019 жылдары осы бағдарлама шеңберінде республикалық бюджеттен 6,5 млрд. теңге, жергілікті бюджеттен - 367,2 млн. теңге бөлінді және игерілді. Осы қаржылар есебінен фитосанитарлық және эпизоотикалық қолайлылық, тұқымдардың сапасын тексеру қамтамасыз етіліп, таңдаулы тұқымдардың, асыл тұқымды өнімдердің, минералды тыңайтқыштардың, гербицидтердің, суармалы су жеткізудің құны арзандатылды.

Көрсеткіштер	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.
Шаруашылықтардың жыл соңындағы саны:								
Қазақстан Республикасы	324	30785	62475	68153	76373	95460	111434	121722
Ақтөбе облысы	22	1711	3887	4351	5007	6223	7891	8009
Абсолюттік өсуі:								
Қазақстан Республикасы	-	30461	31690	5678	8220	19087	15974	10288
Ақтөбе облысы	-	1689	2176	464	656	1216	1668	118
Өсу қарқыны, есе:								
Қазақстан Республикасы	-	95,0	2,03	1,09	1,12	1,25	1,17	1,09
Ақтөбе облысы	-	77,8	2,27	1,12	1,15	1,24	1,27	1,01

Кесте 1. Шаруа қожалықтары дамуының динамикасы.

2019 жылдан бастап Агроөнеркәсіптік кешенді тұрақты дамыту концепциясын іске асыру басталды, оның шеңберінде ауыл шаруашылығы өндірісіне мемлекеттік қолдау көрсету жалғасуда.

Жыл басынан бері облыстың ауыл шаруашылығы тауар өндірушілеріне республикалық бюджеттен 2,7 млрд. теңге, облыстық бюджеттен 7 млн. теңгедей қаржы бөлінді.

Өсімдік шаруашылығында 2019 жылы 2018 жылмен салыстырғанда 273,4 мың тонна – дән, 20,5 мың тонна – картоп, 85,1 мың тонна – көкөніс, 37,7 мың тонна – бақша және 15 мың тонна – майлы дақылдар артық өндірілді. Мұны бәрі жер өңдеудің жаңа жағдайларға ауысуының, сондай-ақ отандық дән өндіру мектебін қайта жаңғыртудың нәтижелері болып табылады. Мал шаруашылығында 2018 жылмен салыстырғанда сүт -66,9 мың тоннаға, ет – 20,3 мың тоннаға, жүн – 2,0 мың тоннаға, жұмыртқа – 2,5 млн. данаға артық өндірілді.

Көрсеткіштердің тұрақты өсіміне асыл тұқымды мал шаруашылықтары мен малдарды қолдан ұрықтандыру орталықтары санын арттыру есебінен малдардың гендік қорларын жақсарту сертігін тигізуде. Облыста 204 қолдан ұрықтандыру пункттері мен 59 асыл тұқымды мал шаруашылықтары жұмыс істейді.

Шошқадан басқа барлық мал түрлерінің мал басы артуда. 5 жыл ішінде МІҚ 63,5 %-ға артты және 2019 жылдың басына 293 мың басты құрады, қой мен ешкі – 71,4 %-ға (1979 мың бас), жылқы – 38 % (73,5 мың бас), түйе – 34 % (4,3 мың бас), құс – 29 % (1375,2 мың бас).

Мал өнімдерін өндіру мен мал басының өсу динамикасы үстіміздегі жылы да сақталды.

	2019 ж. маусымы		2019 ж. қаңтар-маусымы 2018 ж. қаңтар-маусымына
	2019 ж. мамыры	2018 ж. желтоқсанына	
Ауыл шаруашылығы өнімдері	0,0	4,3	12,9
Өсімдік шаруашылығы өнімдері	0,9	6,9	15,5
Дәнді дақылдар	1,1	7,2	16,2
Картоп	0,2	10,0	25,8
Көкөніс	-0,2	5,9	7,7
Мал шаруашылығының өнімдері	-1,2	1,0	9,5
Мал мен құс	1,3	4,9	9,4
Сүт	-4,9	-1,6	9,5
Жұмыртқа	-8,7	-14,0	10,9

Кесте 2. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасының динамикасы.

Нарықтық экономикаға тән жағдайлардың бірі – бұл инфляция құбылысы. Соған байланысты 2018 жылдың бірінші тоқсанында ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасы 4,3 %-ға жоғарылады. Ағымдағы жылдың маусымында өсімдік шаруашылығы өнімдерінің бағасы 2017 жылдың желтоқсанымен салыстырғанда 6,9 %-ға , мал шаруашылығы өнімдерінің бағасы – 1 %-ға өсті. Бидай -7,6 %-ға, жүгері – 5,8 %-ға, арпа – 5,1 %-ға, күріш – 4,8 %-ға, сұлы – 2,6 %-ға, қарақұмық -1,8 %-ға, тары бағасының -1,3 %ға өсуінен дәнді дақылдарға баға өсімі – 7,2 % құрады.

Жеміс-көкөністерден бағасының ең жоғарғы өсімі қиярға – 31,2 % және қызанаққа – 25,2 %, қырыққабат – 8,3 %, қызылшаға – 5,1 %, сәбізге – 1,1 % тіркелген. Картопқа баға өсімі – 10 %, жидекке – 1,3 %, күнбағыс тұқымдарына – 1,2 % құраған.

Мал шаруашылығы өнімдерінен ағымдағы жылдың маусымында 2017 жылдың желтоқсанымен салыстырғанда мал еті – 4,9 %-ға , құс еті – 2,5 %-ға қымбаттады. Жұмыртқа бағасы – 14 %-ға, сүт бағасы – 1,6 %ға арзандады.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін өткізу бағасының индексі отандық ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілер өндірген және әртүрлі арналар бойынша ауыл шаруашылығы өнімдері бағасының өзгеруін сипаттайды. Байқау барлық меншік нысандарының ауыл шаруашылығы құрылымының іріктеу шеңбері бойынша жүргізіледі. Өткізу бағасына өсымша құн салығының есебінен тасымалдау, жабдықтау, өнімдерді тиеу және түсіру бойынша шығыстар кіреді.

Өнеркәсіптік қызығушылыққа Сарысу ауданындағы тұз кен орындары (қорлар – 10 млн. тонна) ие. Тұзды сумен тазарту жолымен йодпен байыту қажет етпейтін және ГОСТ талаптарына сәйкес келетін тамаққа қосатын тұзды алуға болады.

Өзінің бағыттылығы бойынша облыс индустриалды-аграрлы болып табылады. Облыстың экономикалық дамуы тұрақтылығымен және өсуге тұрақты тенденциясымен сипатталады.

Нарықтық қатынастардың қалыптасу жағдайында елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерін шешудің басты кілті экономиканың ауылшаруашылық азық-түлік секторын дамытуда болып табылады.

АӨК басты бағытының бірі – ауыл шаруашылық салаларында өңдеу өнеркәсібінің дамуында маңызды орын алатын, ауыл шаруашылығы өнімдері болып табылады. Көптеген жылдар бойы өнім өндірісінде тиімді менеджмент тетіктерін жете пайдаланбағандықтан аграрлық салада терең дағдарыс қалыптасқан еді. Одан шығудың бірден – бір жолы, сөзсіз, осы салада кешенді және жүйелі түрде экономикалық реформа жүргізу еді.

Соңғы жылдарда республиканың ауыл шаруашылығында тенденциялар байқалуда. Біріншіден, экономиканың көп түрлілігі тұрақты сипат алды. Барлық аймақтарда шаруа қожалықтары мен кооперативтік түрдегі кәсіпорындар, өндірістік кооперативтер, акционерлік қоғамдар арасында оңтайлы арақатынас қалыптасты.

Екіншіден, ауылдық жерде біртіндеп аграрлық қызмет көрсету, өнімді өңдеу және сату саласы қалыптасуда, ондағылар негізінен фермерлермен өзара тиімді экономикалық шартпен жұмыс атқаруда.

Үшіншіден, заңдылық – құқықтық база ауылдық жерде шаруашылық кәсіпті табысты атқаруға қолайлы жағдай жасауда. Адамдардың жер иелігіне, өнімді сататын базарларға еркін қолы жетуі жұмысқа ынталы фермерлер мен кәсіпорындар басшыларына ауыл шаруашылық өнімдерін өндіруді арттырып, табысты молайтуға мүмкіндік тудырады.

Ауыл шаруашылық салаларының рөлін, оның ұлттық табыстың жиынтық өнімінің жоғарылауынан көруге болады. Жалпы алғанда ауыл шаруашылық саласы екі ірі шаруашылықты біріктіреді. Ол шаруашылықтарға төмендегілер жатады:

- егін шаруашылығы;
- мал шаруашылығы.

Егін шаруашылығы – ауыл шаруашылығында егін шаруашылығының барлық бағытындағы қызметтерді (өндіру, жеткізу, тасымалдау) жүзеге асыратын АӨК маңызды бағытының бірі болып табылады. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығының бір саласы болып табылатын егін шаруашылығы суармалы жерлерде негізгі, ал тәлімі жерлер мен шөл және шөлейт аймақтарда қосымша сала болып табылады. Егін шаруашылығының негізгі өнімдері – дәнді дақылдар, жүгері, қант қызылшасы, көкөніс, картоп, жеміс, жүзім, техникалық және бақша дақылдары.

Мал шаруашылығы – ауыл шаруашылығында халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуге бағытталған өнім түрлерін өндіруді жүзеге асыратын маңызды салаларының бірі. Мал шаруашылығының негізгі бағыттарына – ет, сүт, жүн, жұмыртқа және қаракөл елтірісін өндіру және тағы басқа өнімдері жатады.

Қазіргі кезде азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін қолайлы даму жағдайы деп үй шаруашылығы секторында өндірістің өсуін және оның ұсақ тауарлы шаруашылыққа айналуын айтуға болады. Мұның өзі – еліміздің көпшілік аймағында халықтың өзін – өзі қамтамасыз етуді жақсарттады.

Ауыл шаруашылық кәсіпорындарын бір мезгілде жаппай ұсақтау егін және мал шаруашылығында қалыптасқан дәстүрлі технологиялық процесстерге елеулі нұқсан келтірді.

Ауыл шаруашылығын өндірушілерінің негізгі проблемасы – өз өнімін өткізетін нарықты табу. Оларға жерді қашан тыңайту қажет, қашан және нені ұрықтандыру керектігі туралы нұсқаулар беріп қажеті жоқ. Оларға потенциалды сатып алушылар қай жерде олардың қажеттіліктері мен төлеу жағдайлары қандай деген сияқты ақпараттар керек. Көптеген ауыл шаруашылығы өндірушілерінің басты проблемасы, олардың көзі жұмып жұмыс істеуінде, яғни өздері өсірген өнімді кейін қайда жіберерлерін білмеуінде болып келеді. Ауыл шаруашылығы өндірушілерінің сенімділігін және жұмыстарын алдын ала білулерін арттыру, олардың өнімді өткізуде перспективті нарықтарға шығуына көмек беру ауыл шаруашылық және азық – түлік департаментінің басты міндеті, міне осы.

Жедел деректер бойынша 2019 жылы ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің (қызметтерінің) нақты көлем индексі (НКИ) 88,3 % құрады. Төмендеу 2018 жылмен салыстырғанда өсімдік шаруашылығының өнім өндірісінің 22,7 %-ға азаюымен түсіндіріледі.

2018 жылмен салыстырғанда қалыптасқан нақты көлем индексіне ауыл шаруашылығының жалпы өнім (қызметтер) үлесінің 17,5 %-ды құрайтын астықты жалпы жинаудың азаюы едәуір дәрежеде ықпал етті.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін өткізу бағасының индексі отандық ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілер өндірген және әртүрлі арналар бойынша ауыл шаруашылығы өнімдері бағасының өзгеруін сипаттайды. Байқау барлық меншік нысандарының ауыл шаруашылығы құрылымының іріктеу шеңбері бойынша жүргізіледі.

2019 жылғы ауа-райының қолайсыз жағдайлары картопты (2018 жылмен салыстырғанда 7,3 %-ға кеміген), жеміс-жидектерді (тиісінше 6,2 %-ға), темекіні (61,6 %-ға) жинау көлемдеріне де теріс әсерін тигізді, бұл сондай-ақ сала өнімінің нақты көлем индексінің қалыптасуына ықпал тигізген.

Мал шаруашылығы саласында өнім өндірудің өсімі оң тенденциясын сақтауда, былайша ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің (қызметтерінің) үштен бір бөлігін құрайтын етті өндіру көлемі 3 %-ға өсті. Сондай-ақ 2018 жылдың деңгейімен салыстырғанда оң факторлардың қатарында сиыр сүтін және тауық жұмыртқасын өндірудің ұлғаюын атап өтуге болады.

Ауыл шаруашылығы жалпы өнімі (қызметтері) көлемінің кемуі республика өңірлерінің басым көпшілігінде, ең көбі – Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Қостанай облыстарында белгіленді.

	Ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің (қызметтерінің)		
	Барлығы	өсімдік шаруашылығы	мал шаруашылығы
Қазақстан Республикасы	88,3	77,3	102,9
Ақмола	60,7	46,8	99,9
Ақтөбе	95,7	83,6	105,4
Алматы	102,4	98,8	106,6
Атырау	99,7	94,4	101,6
Батыс Қазақстан	98,3	93,3	101,4
Ақтөбе	98,6	94,6	102,8
Қарағанды	93,0	85,7	98,1
Қостанай	81,1	66,7	100,9
Қызылорда	107,5	110,5	100,8
Маңғыстау	101,7	109,6	100,4
Оңтүстік Қазақстан	105,9	109,7	102,5
Павлодар	78,7	61,1	101,9
Солтүстік Қазақстан	76,7	67,7	105,3
Шығыс Қазақстан	96,1	87,8	103,3

Кесте 3. Ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің (қызметінің) 2019 жылға пайызбен.

Ауыл шаруашылығы өнімінің (қызметтерінің) нақты көлем индексінің төмен деңгейі Ақмола облысында 2019 жылмен салыстырғанда өңірдің жалпы өнім көлеміндегі үлесі 34,7 % құрайтын дәнді дақылдарды жалпы жинаудың 2 есе азаюы есебінен қалыптасқан. Сондай-ақ, НКИ-не етті өндіру көлемінің 4,5 %-ға (облыстың жалпы өнім көлеміндегі түрдің үлес салмағы – 24,6 %) азаюы ықпалын тигізді.

Солтүстік Қазақстан облысында өткен жылмен салыстырғанда дәнді дақылдар 33,6 %-ға (өңірдің жалпы өнім көлеміндегі түрдің үлес салмағы – 43,3 %), картоп – 41,8 %-ға (тиісінше, 7,3 %), көкөніс – 15,1 %-ға (3,3 %) аз жиналды.

Павлодар облысында ауыл шаруашылығы жалпы өнім көлемінің азаюы 2018 жылмен салыстырғанда дәнді дақылдарды жалпы жинаудың 71,9 %-ға (өңірдің жалпы өнім көлеміндегі түрдің үлес салмағы 2019 жылы 28,4 %-ға қарсы – 5,7 %), майлы дақылдарды 2 есе (ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлеміндегі үлесі – 2,8 %), картопты – 0,8 %-ға (тиісінше, 14 %) төмендеуімен түсіндіріледі.

Қостанай облысында НКИ-не дәнді дақылдардың – 38,1 %, картоптың – 2,5 % және көкөністердің – 2,8 % түсімін жинаудың азаюы едәуір ықпалын тигізді, ауыл шаруашылығы өнімін өндірудің облыстық көлеміндегі үлестері, тиісінше, 34,6 %, 4,1 %, және 1,6 %-ды құрады.

Қызылорда облысында НКИ-не өңірдің жалпы өнім құрылымындағы үлес салмағы 35 % құраған күрішті жалпы жинаудың 21,9 %-ға ұлғаюы оң ықпалын тигізді. Картопты – 2,3 %-ға (жалпы өнім құрылымындағы үлесі – 12,1 %), етті – 2,3 %-ға (тиісінше, 16,8 %), сүт өндіру – 1,1 %-ға (10,5 %) өсті.

Көкөністерді жалпы жинаудың 40,3 %-ға ұлғаюы Оңтүстік Қазақстан облысының НКИ негізгі ықпалын тигізді, өйткені осы өнім түрінің өңірдің өндірілген ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлеміндегі үлес салмағы 16,4 %-ды құрады. Етті өндіру 1,9 %-ға өсті (өңірдің жалпы өнім көлеміндегі түрдің үлес салмағы – 26,1 %).

Агроөнеркәсіп кешенін мемлекеттік реттеу шараларының ішінен міндетті болып әкімшілік әсер ету табылады. Бұл – негізінен өнім сапасы, өнім стандартизациясы, экологиялық қауіпсіздігі,

өнімді тұрақты және тиімді айырбастауды қамтамасыз ететін нарықтық инфрақұрылымды құру.

2019 жылдың 1 қаңтарындағы мәліметтер бойынша республикадағы әрекет етуші ауылшаруашылық құрылымдарының барлығы – 175636 бірлік, оның ішінде Мемлекеттік кәсіпорындар саны – 35 бірлік, шаруа (фермерлік) қожалықтарының саны – 170193 бірлік, тұрғындар шаруашылығы – 2248 мың бірлік болды. Осы мәліметтерді алдыңғы жылдармен салыстыра отырып келесі 8-кесте мәліметтерін талдап өтеміз.

Көрсеткіштер	2015ж.	2016ж.	2017ж.	2018ж.	2019ж.
Ауылшаруашылығы құрылымдарының барлығы	15148	15948	16080	16261	16734
Әрекет етуші ауылшаруашылық құрылымдарының – барлығы	12820	14313	14482	15090	15589
С. і: ауылшаруашылығы кәсіпорындары	171	190	206	188	245
Шаруа (фермерлік) қожалықтары	12649	14123	14276	14902	15344

Кесте 4. Шаруашылық жүргізудің барлық формаларының ауыл шаруашылығы құрылымдарының саны (Ақтобе облысы материалдары бойынша).

4-кесте мәліметтерінен көріп отырғанымыздай 2015 жылдан бастап 2019 жылға дейін Ауылшаруашылығы құрылымдарының барлығы барлық саны 1586 бірлікке немесе 110,5 %-ға (100-42,7) артқан, Ал, әрекет етуші ауылшаруашылық құрылымдарының барлық саны 2018 жылғы 12820 бірліктен 2017 жылы 15589 бірлікке, яғни оның саны бес жылда 2769 бірлікке немесе 121,6 %-ға артты. Шаруа (фермерлік) қожалықтарының саны 2016 жылмен салыстырғанда 2015 жылы 2695 бірлікке немесе 121,3 %-ға артты. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының саны да 74 бірлікке немесе 143,3 %-ға артты.

Ауыл шаруашылық санағының нәтижелері бойынша бұрын санаққа кірмей әкімшілік көздер мен ауылшаруашылық тіркелімдерден қалып кеткен ауылшаруашылық өндірушілері анықталды. Осының нәтижесінде санақ объектілерінің саны шаруа (фермерлік) қожалықтарының саны бойынша 4,0 %-ға, үй шаруашылығы бойынша – 7,4 %-ға, саяжай учаскелері бойынша 5,7 %-ға артты. 2015 жылдың 1 қаңтарындағы мәліметтер бойынша республикадағы әрекет етуші ауылшаруашылық құрылымдарының – барлығы 175636 бірлік, оның ішінде Мемлекеттік кәсіпорындар саны 35 бірлік, шаруа (фермерлік) қожалықтарының саны 170193 бірлік, тұрғындар шаруашылығы 2248 мың бірлік болды.

Республика халқының 47 пайызы ауылда тұрса, 30 пайызы ауылда жұмыс істейді. Ауыл шаруашылығымен айналысатын 201 890 агроқұрылым бар. Олардан басқа, ауылда шағын және орта бизнеспен айналысатын кәсіпкерлер, бюджет саласының мекемелері мен қызметкерлері қаншама.

Қазақстандағы 5,5 миллион гектар тыңайған жер бар, біз олардың 2,0-2,5 млн гектарын немесе 36 %-ын айналымға қосуды қарастырып отырмыз. Қазір пайдаланылып жатқан 19,8 млн гектар егіс алқабымен қосып есептегенде бұл жер пайдаланудың ең тиімді пайдалануға жағдай жасайды.

Қазақстанда 4,087 мың ауылшаруашылық кәсіпорындары 12,4 млн. га егістік жермен жұмыс атқарады; 169,5 мың шаруа (фермерлік) қожалықтары 8,4 млн. га жерде жұмыс атқарады; 1,6 млн. үй шаруашылықтары және 364,4 мың саяжай учаскелері 79,7 млн. га жерде жұмыс атқарады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстанда несие кооперативтерін құру қажеттілігі //Алаш аманаты атты аймақтық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Шымкент: Қ. А. Яссауи атындағы ХҚТУ ШИ. – 27-29 мамыр 2009 ж. – Алматы: ҮШ ҚИЯН, 2009. – 50-52 - бб.

2 Қазақстандағы аграрлық секторды реформалауды зерттеудегі шетелдік және отандық ғалымдардың тұжырымдамалары // Түркітаным атты аймақтық ғылыми-тәжірибиелік конференция еңбектері. – Шымкент. – 15-16 қараша 2009 ж. – Шымкент: М.Әуезов атын. ОҚМУ, 2009. – 147-149 бб.

3 Аграрлық реформалауды жүргізудің экономикалық механизмінің теориялық негіздері. «Алаш Орда 90-жыл» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: әл-Фараби ҚазҰУ. – 9 желтоқсан 2008 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 181-183 - бб.

НЕОБХОДИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНСТРУМЕНТОВ ПРОЕКТНОГО МЕНЕДЖМЕНТА ДЛЯ КОМПАНИЙ МАЛОГО БИЗНЕСА

И.К. Макишев, А.В. Тен

Магистранты, Международного Университета Информационных Технологий, г. Алматы

Данное исследование посвящено описанию применения проектного менеджмента в предприятиях малого бизнеса. Выделены основные направления и специфика управления проектами в предприятиях Казахстана. Так же, обозначены роль и значимость проектного управления в сфере предпринимательства. Для наглядного примера используется компания, предоставляющая услуги продвижения в интернете. Одним из путей преодоления наиболее актуальных проблем в предприятиях малого бизнеса предлагается использование методов проектного управления. Результаты, полученные в рамках исследования данной темы, будут полезны предприятиям малого бизнеса и послужат образцом при ведении проектов.

Ключевые слова: Управление проектами, малый бизнес, проектный менеджмент, методология проектов, реклама, маркетинг.

Процесс формирования и развития рыночных отношений в Республике Казахстан сопровождается нарастанием конкуренции между предприятиями всех уровней и масштабов, постоянным изменением внешней и внутренней маркетинговой среды, что требует улучшения предпринимательской и маркетинговой деятельности по созданию и потреблению товаров и услуг.

Поэтому интерес к маркетингу как к инструментарию для расширения рынка предпринимательства значительно увеличился. Маркетинг, согласно мировой практике, остается ключевым элементом любого бизнеса, инструментом развития современного рынка, который формирует атмосферу равновесности и устойчивых отношений между всеми участниками рынка.

В нынешнем мире любая компания, вне зависимости от рода деятельности и масштабов, должна иметь присутствие на цифровых информационных источниках. По данным министерства цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности, в Казахстане количество пользователей интернета в 2019 году составило 82,5%. Наряду с этим, с каждым годом растет количество зарегистрированных доменных имен под доменной зоной .KZ и .ҚАЗ. Впервые домен .KZ был официально зарегистрирован 19 сентября 1994 года. С тех пор, на конец 2019 года, официально зарегистрировано 149 029 доменов. Но так же нельзя утверждать, что каждый домен активен на данный момент и проводится работа по продвижению сайтов, но можно подчеркнуть динамику роста. Помимо этого, нельзя забывать, что существует множество иностранных сайтов и платформ, которые рекламируются в Казахстане.

Комиссия экспертов ОЮЛ «Центрально-Азиатская Рекламная Ассоциация» завершила работу по оценке рекламного рынка Казахстана за 5-летний период. Объем рынка с 2014 по 2018 года в пяти основных медиа сегментах, это телевизионная, радио, печатная, наружная и интернет-реклама составил порядка 50 млрд тенге с учетом НДС. Из них интернет реклама составляет 12 %.

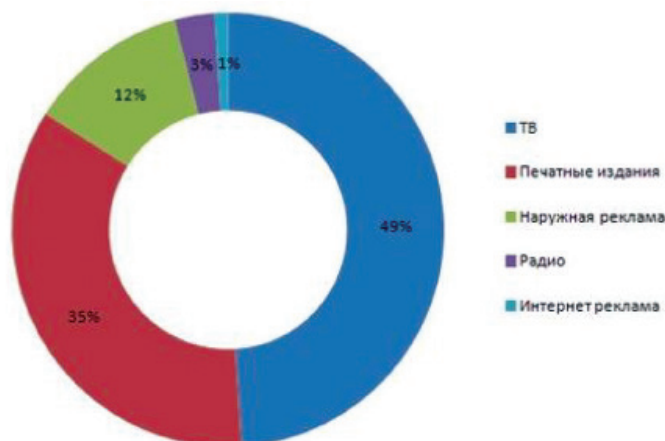

Рисунок 1. Денежные затраты на рекламу в РК
Источник: ОЮЛ «Центрально-Азиатская Рекламная Ассоциация»

Рекламные возможности социальных сетей, поисковых систем и других онлайн – площадок, при рациональном использовании, являются значимым инструментом для открытия новых рынков, увеличения доли рынка, повышения узнаваемости компании, бренда, товара или услуги.

Не каждая организация может позволить себе держать в штате грамотного диджитал маркетолога или разработчика сайта по ряду причин. В таких случаях компании “отдают” на аутсорсинг все маркетинговые активности.

Существует ряд фирм, предоставляющих подобные услуги. Список услуг очень обширен, начиная с создания профиля в социальной сети, заканчивая созданием интернет-магазина с приложением на мобильные платформы. Клиент, который обращается в такую компанию, в большинстве случаев не имеет никакого представления о принципе работы тех или иных рекламных инструментов. Однако, требует мгновенного результата в виде шквала релевантных заявок при минимальном рекламном бюджете. На фоне этого начинаются губительные для взаимовыгодного сотрудничества недопонимание, конфликты, недоверие и, в итоге, потеря клиента.

«70 % наших клиентов являются непостоянными, обслуживаются у нас около 1-3 месяцев, после чего уходят. Со своей стороны мы стараемся делать все возможное для его удержания, но, как правило, клиент винит нас во всех своих неудачах.

Например, заявки приходят с сайта, менеджеры не обрабатывают клиента должным образом, что ведет к потерянной продаже. В первую очередь сокращает бюджет на рекламу». – Эдуард Осипов, директор маркетинговой компании Hardworkers.

С непрофессиональной точки зрения может показаться, что данная ситуация неразрешима. То есть можно принять и оставить все как есть, ведь невозможно кардинально изменить бизнес-процессы клиента и подстроить их под поставщика маркетинговых услуг. Поэтому, для улучшения ситуации только сама рекламная кампания может построить грамотную проектную работу, тесно сотрудничая с клиентом, при этом используя общедоступные инструменты проектного менеджмента.

Проанализируем положение дел в среднестатистическом рекламном агентстве с точки зрения проектного управления. Для наглядного примера возьмем проект разработки вебсайта, настройки рекламы в поисковых системах и социальных сетях.

Главная задача проектной команды в маркетинговом агентстве состоит в том, чтобы предоставить клиенту максимальную ценность с маленьким бюджетом и в короткие сроки. Но на практике, в небольших компаниях вообще не используют никаких инструментов проектного менеджмента. “Управляют” своими проектами, сами того не осознавая, на интуитивном уровне.

«Ведем свои проекты исходя из прежнего опыта, примерно представляем, насколько он сложный и сколько на это понадобится времени. Бюджета на проект как такового нет, все идет в общую кассу со всех заказов, в конце месяца распределяем всю прибыль, выплачиваем зарплаты, налоги, коммунальные платежи» – Алияр Асет, ведущий специалист по контекстной рекламе.

В большей части случаев ситуация формируется следующим образом:

– Бюджет – не распределенный, работающий как своеобразная “общая касса”, из которой по мере нужды будут брать капитал. В небольших проектах нехватки бюджета практически не бывает, из – за высокой маржинальности, включенной в стоимость услуг. Себестоимость работ с материально – технической точки зрения очень мала, исчерпывается лишь зарплатой специалистов и коммунальными услугами.

– Сроки – без определенной даты, определяются исходя из предыдущего опыта. В большинстве случаев компании не укладываются в сроки. По факту проект будет готов ближе к оговоренной дате, однако из-за методологии управления проектами, очень близкой к каскадной модели или модели водопада, клиент получит готовый на 100% сайт. Ввиду того что заказчик видел только макет сайта и периодически отправлял контент для его заполнения, готовый к использованию рабочий сайт он увидит в первые, и скорее всего, захочет много чего изменить. Возможно даже изменять полностью. Тем самым, увеличится срок сдачи проекта. Это главная проблема каскадной, классической модели управления проектами.

– Планирование – в устной форме, возможно в виде записок или таблицы в Microsoft Excel.

– Отсутствие контроля качества, KPI.

– Отсутствие теста на удобство использования с точки зрения потребителя.

– Проекты в первую очередь подразумевают слаженную командную работу. Основой успеха любого проекта является организация работы команды, а также установление благоприятного климата внутри команды.

– На текущий момент команду среднестатистического небольшого рекламного агентства можно охарактеризовать следующими пунктами:

– Огромный объем работы одновременно над несколькими проектами, которые привлекают их внимание в разных направлениях, рискуя маркетинговым импульсом, фокусом, возможностями роста, обязательствами и многим другим.

– Нет понимания, какие именно разработки приводят к успешности проекта, а какие наоборот, губят его.

– Слишком много времени тратится на выполнение незначимых задач. Выполнение всех поставленных задач, безусловно, кажется важным. Но неправильное восприятие уровня приоритетности задач может привести к краху как в продукте проекта клиента, так и в отношениях внутри команды.

– Отсутствие персональной ответственности за успех проекта.

– Отсутствие постоянного контакта с клиентом.

– Недостаточное понимание бизнеса клиента, так как невозможно быть экспертом во всех сферах, которые рекламирует компания.

– Внедрение инструментов проектного управления, в том числе гибких методологий в проектную деятельность может значительно повысить как эффективность команды, так и ценность конечного продукта.

В мире гибкие методологии управления проектами (Agile) развиваются очень быстрыми темпами. Сама она является относительно новой методологией, берущей свое начало с начала девяностых годов двадцатого века. Используется в основном для работы с проектами в сфере информационных технологий. Agile очень широко используется в высокотехнологичных компаниях России для проектной работы («Яндекс», Rambler, «Сбербанк», «Альфа-Банк», «М-Видео»).

Что касается Казахстана, по данным компании ScrumТес (Россия), в Казахстане всего 1-2 % компаний используют гибкие методологии в своей проектной работе. Примером может послужить АО «Казахтелеком».

– «Agile, безусловно, приносит свои плоды. Ярким примером удачного кейса я могу назвать разработку системы электронного документооборота – СЭД – для клиентов АО «Казахтелеком», которая была реализована как часть Открытой цифровой платформы Ismet.kz. Идея создания СЭД появилась по ходу реализации проекта, и MVP (продукт с минимальным функционалом) был реализован и предоставлен клиентам в течение всего лишь полутора месяцев от момента появления идеи. Мы не смогли бы этого сделать при традиционном подходе. С радостью отмечу, что на текущий момент нашей системой электронного документооборота заинтересовались многие компании. И, конечно, нельзя не упомянуть проект по аналитике данных. Мы используем Big Data для повышения качества продаж, также интересный кейс использования Agile-подхода – Бикеш Курмангалиева, управляющий директор по ИКТ-услугам АО «Казахтелеком».

Но какие преимущества могут получить небольшие рекламные агентства от использования инструментов Agile в проектной работе? Самое первое, на наш взгляд, и необходимое для внедрения решение – это итеративный метод работы. Итерации, или спринты - определенный временной интервал, за который проектная команда предоставляет ценность заказчику в виде работающего протестированного программного обеспечения, системы, или в нашем случае – вебсайта.

Спринты являются частью гибкой методологии под названием Scrum. Внедрять в небольшую компанию такую гибкую методологию целиком довольно рискованно, поэтому рассмотрим только одну ее часть [1].

На примере с разработкой сайта, спринты можно применять следующим образом:

1. На встрече с клиентом, обсуждаются все его желания и видение конечного продукта. Также детально рассматривается бизнес клиента, ведь для рекламирования продукта необходимо знать рынок и иметь о нем видение. Клиент знакомится с командой проекта.

2. В команде проекта определяют ответственное лицо, которое будет тесно держать связь с клиентом. Обычно этим занимается Аккаунт – Менеджер или менеджер по продажам.

3. Обсуждается и решается длительность спринтов, обычно это 1-2 недели.

4. В конце каждого спринта без исключения клиенту демонстрируется рабочая часть продукта, то есть ценность. Например, одна из страниц сайта, или система онлайн оплаты. Если клиента что-то не устраивает, принимаются правки. Спринт повторяется с учетом правок клиента.

5. После благополучного окончания спринта команда проекта проводит небольшое собрание, каждый из ее членов отвечает на следующие вопросы:

– Что сделано за спринт?

– С какими проблемами столкнулся?

– Как оптимизировать работу?

6. Планируется следующий спринт.

Неоспоримыми плюсами подобного метода работы являются вовлеченность клиента, он видит, что работа идет, он чувствует персональное отношение. Это ведет к повышению лояльности. В команде четко разделены роли и определены приоритеты. Также недопустима повторная работа в крупных масштабах, так как продукт сдается клиенту по частям. Проводится работа над ошибками, и команда проекта с каждым спринтом увеличивает свою эффективность, потому что все, что мешало работать в предыдущем спринте, не будет мешать в следующих. В итоге клиент получает именно тот продукт, который ему нужен.

А из минусов можно выделить не точные сроки сдачи проекта, так как итерации будут продолжаться до тех пор, пока клиент не будет полностью удовлетворён проделанной работой.

Для внедрения необходимо обучить одного сотрудника, пройдя курс онлайн или офлайн. Цены на рынке Казахстана варьируются от 100 000 тенге. Источников очень много, как пример: «Союз Проектных Менеджеров Республики Казахстан» (СПМ РК) базируется в Алматы.

Также очень значимы внутренние коммуникации в проектной команде. Зачастую, в небольших рекламных агентствах используются только устные коммуникации или передача информации по электронной почте. Применение простейшей в использовании системы обмена документами как облачное хранилище, например Google Disc, поможет передавать и хранить информацию по проектам в одном месте. Также для работы в проекте очень практично использовать функцию общего доступа. Создавая документ, можно дать к нему доступ с функцией редактирования в реальном времени всем членам команды. Это экономит время на передачу информации, можно держать на контроле прогресс коллег. Поддерживаются все форматы: текстовые документы, таблицы, презентации и т.д.

Мониторинг и контроль над командой проекта трудно выполнять вручную или по памяти. Менеджер проекта должен быть всегда в курсе происходящего, а также распределять задания, контролировать сроки и своевременность их исполнения [2].

После создания сайта, происходит первоначальная настройка и тестовый запуск рекламной компании. Наблюдая эту работу с профессиональной точки зрения, явно видна матричная организационная структура работ. У специалистов по контекстной рекламе как правило не полная занятость по одному проекту. То есть он отлаживает рекламу параллельно для нескольких проектов. Здесь четко проявляется расфокусирование внимания специалиста. Чтобы применять его ресурс максимально эффективно, проектный менеджер должен распределять его задачи, определять его загруженность и контролировать ход работы по каждому из проектов, в которых он участвует [3].

Для решения этой задачи, используется такой инструмент как лог файл.

Каждое изменение параметров приводит к увеличению или уменьшению эффективности контекстной рекламы. С целью эффективного управления всеми изменениями, для каждого клиента, используется лог файл. В целом, это очень практичный и нужный инструмент, который помогает менеджеру не только отслеживать работу исполнителей и рационально распределять нагрузку между ними, а также следить за изменениями, которые влияют на эффективность рекламных кампаний.

Что фиксируется в лог файле?

В нем вы найдете следующие данные:

- Дата изменения;
- Название кампании;
- Описание изменения;
- Текущие и ожидаемые показатели;
- Потраченное время.

Доступ к лог файлу.

Для хранения файлов используется облачный сервис Google Диск. В нем создается папка клиента, где содержатся все файлы, которые понадобились для запуска рекламной кампании, а также сам лог файл. Менеджер дает доступ всем членам команды по отдельности, для мониторинга автора изменений. Клиентам же дается доступ для просмотра, без возможности вносить изменения.

Компания использует Google Диск, потому что данный сервис имеет ряд плюсов перед альтернативными. Одним из которых является возможность хранить любой формат файлов. Команда использует файлы в формате «kcsdb», в которых содержатся информация для запуска рекламной кампании.

Чем полезен лог файл: примеры использования.

На первый взгляд, кажется, что заполнение лога – это пустая трата времени, но давайте посмотрим несколько примеров.

Пример 1. Допустим, клиент начал замечать, что стоимость рекламной кампании увеличилась, но при этом уменьшилось количество показов и кликов. Чтобы понять, почему это возникло, вы можете использовать лог файл и проверить, какой параметр и каким образом был изменён, после чего ухудшилась результативность.

Пример 2. Также предполагается вариант – некомпетентные действия нескольких менеджеров или заказчика и рекламного агентства. При помощи лог файла, менеджер сможет определить.

Одним из методов, позволяющих решить вопрос улучшения персонала и в то же время проанализировать результаты работы, является лог файл. Все данные по каждому клиенту собираются в единую таблицу для менеджера, в которой показано распределение обязанностей и степень нагрузки каждого сотрудника. Опираясь на эти данные, он может понять, какой из сотрудников недостаточно нагружен и ему можно предоставить дополнительные задания, с целью эффективного использования ресурсов.

В связи с огромным скептицизмом клиентов и сомнениями в целесообразности оплаты ведения рекламы, агентство предоставляет ограниченный доступ к лог файлу, где клиент может отслеживать, какие работы ведутся в отношении его кампании. Предоставление прозрачности работы для клиента играет значимую роль. Он видит работу компании практически изнутри, повышается лояльность, и, следовательно, клиент становится постоянным.

Литература

- 1 Jeff Sutherland, et al. Scrum: The Art of Doing Twice the Work in Half the Time. – 2014. – С. 262-267.
- 2 Frederic Laloux , et al. Reinventing Organizations – 2015. – С. 125-140.
- 3 F. Drucker, «The Essential Drucker: In One Volume the Best of Sixty Years of Peter Drucker's Essential Writings on Management». – 2008. – С. 206-239.
- 4 Craig Larman, et al. Scaling Agile/Lean Development. – 2015. – С. 56-66.
- 5 David Anderson, et al. Kanban. – 2010. – С. 101-114.

FTAMP 06.39.31

ҚР ШАРУА ҚОЖАЛЫҚТАРДЫҢ ЖҰМЫС ІСТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Б.З. Жумағалиева, А.М. Купенов

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қ.

Қазақстанның қазіргі аграрлық нарығы тепе-теңсіздікпен, отандық өнім сапасының төмен және бағалардың жоғарылығымен, ауыл шаруашылық өндірісі, өнім өңдеу және көтерме сауда саласында бәсекеңіздің жоқтығымен сипатталады. Мұндағы жалпы халық шаруашылығын, соның ішінде аграрлық секторды реформалаудың негізгі мақсаты – ауыл шаруашылық өндірісінің тиімділігін көтеру, оның көлемін ұлғайту, өнім сапасын жақсарту және оның өзіндік құнын әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілетті деңгейге дейін төмендету, халықты азық-түлік өнімімен, өнеркәсіпті шикізатпен толық қамтамасыз ету болып отыр. Көзделген мақсатқа жету үшін агроөнеркәсіптік кешенде кәсіпорындардың жаңа ұйымдық формаларын құру, мықты меншік иелері мен өз еңбектерінің нәтижесіне барынша көп мүдделі, жерге толық қожайын тұлғалар тобының қалыптасуы мен өсуіне алып келуге тиіс басқа елдер тәжірибесі мен экономикалық ақыл-ойға сайып, меншік формаларын өзгерту жолымен құрылымдық қайта құру жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: Ауыл шаруашылық өндірісі, аграрлық сектор, болжам, еңбек.

Еліміздегі көп салалы экономиканың құрылуы және нарықтық қатынастардың дамуы көптеген меншік формалар мен шаруашылықтардың пайда болуына алып келді. Аграрлық секторда шаруа (фермер) қожалықтарының пайда болуымен көрінеді. Экономиканың күрделілігі және басқа мәселелерге қарамастан шаруа (фермер) қожалықтары өздерінің қызметін жүргізіп ары қарай даму үстінде. Олар шаруашылық қызметін жүргізудегі икемділігімен, нарық конъюнктурасының өзгеруіне жылдам бейімделуімен ерекшеленеді. Бірақ бір қатар артықшылықтарына қарамастан шаруа (фермер) қожалықтарының қызметін шектейтін мәселелер бар:

– айналым қаржыларының жетіспеуі;
– өндірістің жергілікті жағдайларына пайдаланылатын шаруашылықтардың көлемі және мамандануы бойынша жеткілікті емес дәрежеде негізделген өндірісті тиімді ұйымдастыру әдістемелерін пайдалану;

- өнеркәсіптік және ауылшаруашылығы өнімдері бағасының тепе-теңсіздігі;
- жеткілікті дәрежеде мемлекеттік қолдаудың болмауы;
- әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылымның жетілмеуі;
- техниканың тозуы;
- шаруашылықтағы табиғи ресурстардың тозуы;
- көтерме сатып алушылардың төлем қабілетсіздігі;
- заң шығарушы үкіметтің жетілмеуі;
- импорттық азық-түлік үлесінің көбеюі;
- жалпы АӨК жүйесіндегі интеграцияның төмендігі.

Қазақстанның АӨК-де жүргізілген реформалар нәтижесінде, әртүрлі формалы ұйымдастыру құқықтық шаруашылықтар қызметінің негізінде экономиканың көп салалы секторы қалыптасты, шаруашылық жүргізуші субъектілердің меншіктік құрылымы, олардың өзара арақатынасы және мемлекет аралық қатынасы өзгерді. Осыдан нарық құрылымдары мен бәсекелестіктің қалыптасуының материалдық алғышарты жасалады.

Талдау жұмыста агроөнеркәсіптік өндіріс тиісті деңгейде дамымай отырғанын көрсетті: ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемі, оның сапасы, шығындардың төмен қайтарылымы халықтың бәсекеге қабілетті жоғары сапалы тамақтық азық-түлікке деген қажеттілігіне жауап бермей отыр.

Қазақстанның жалпы көлемінде 2019 жылғы Солтүстік өңір 68,2 % – астық, 45,5 % – сүт, 53,1 % – сиыр етін өндіреді. Шығындар көлемі – 75,1 %, сатылған ауыл шаруашылығы өнімдері – 73,3 %, пайда – 80,8 % .

Көрсеткіш	Өңір				
	солтүстік	батыс	орталық	оңтүстік	шығыс
Өңірлік өнім өндірісі	41,2	11,3	5,5	33,4	8,7
Өңірлік жалпы өнім көлемінен ауыл шаруашылығының сыбаға салмағы	24,9	3,6	5,4	20,3	13,1
Астық	67,9	10,1	4,4	11,5	6,1
картоп, көкөніс, бақша	19,1	8,5	12,3	49,1	11,0
қант қызылшасы	-	-	-	100	-
Мақта	-	-	-	100	-
майлы өсімдіктер	29,6	-	-	-	70,4
жеміс жидек	-	3,8	-	91,3	4,9
Сүт	46,6	5,4	7,6	26,5	13,9
сиыр еті	56,1	14,5	6,9	13,1	9,4
қой еті	6,6	25,9	8,8	39,9	18,8
Ауыл шаруашылығы пайдаланылатын жер	24	29	13	24	10
О.і. айдалатын жер	63	12	6	11	8
Жайылым	17	32	14	27	10
Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру шығындары	73,8	5,1	4,5	13,9	2,7
Ауыл шаруашылығы өнімдерін сату	72,5	5,9	3,5	16,1	2,0
Пайда (зиян)	81,1	4,5	7,3	6,0	1,1
1 теңге жалпы өнім шығындары (теңге)	0,25	0,09	0,08	0,04	0,03

Кесте 1. Қазақстан өңірлері бойынша ауыл шаруашылығы өндірісіндегі ішкі республикалық еңбектің бөлінуі (2019 ж., %).

Ауылдағы халықтың жан басына өндірілетін ет деңгейі Солтүстік өңірде орташа республикалық деңгейден 70,3 %-ға жоғары, Батыс өңірде ет – 96,0 %-ға, сүт өндіру деңгейі 90,8 %-ға, астық – 4 есеге жоғары.

Өсімдік шаруашылығы өнімдерінің рентабельділік деңгейі Солтүстік өңір бойынша 55,4 %, Батыста – 29,7 %, Орталық өңірде – 54,5 %, Оңтүстік өңірде – 10,8 %, Шығыста – 30,1 %. Ал

Қазақстан бойынша орташа – 30,1 %, оның ішінде астық өндіру рентабельділігі, тиісінше, – 58,3; 38,3; 58,2; 28,3; 22,9, мал шаруашылығында – 0,8; 10,0; 16,2; 6,1; 25,4 %.

Ауыл шаруашылығы өндірісін басқару, болжамдар дайындауда, қабылданған бағдарламалардың орындалуын қамтамасыз ету үшін Қазақстан өңірлерінің аймақтық ерекшеліктерін ескеру керек. АӨК – і ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, тасымалдау, қайта өңдеу және сату салаларының жиынтығы болып табылады. Сондай-ақ бұл кешенге оны қазіргі заманға сай техникамен, технологиялық жабдықтармен және т.б. қамтамасыз ететін ілеспелі өндірістер мен қызмет салалары кіреді. Өндірісті ғылыми қамтамасыз ету және кадрлар дайындау да осы кешеннің іс-қимылына тұрақты әсер етеді.

Осы және басқа да проблемаларды шешу үшін жоғарыдағы қабылданған өңірлер (5 экономикалық өңір) мен аймақтарды, олардың өзіндік ерекшеліктерін, күшті және нашар жақтарын жақсы білу керек.

Су шаруашылықтары ұйымдарының бағалауы бойынша суғару жүйелерін жыл сайын жөндеуден өткізу үшін 1 млрд. теңге қажет екен. Ал біздің есебіміз бойынша шаруашылық жүргізудің экономикалық жағдайларының нашарлауы есебінен 5,4 млн га айдалатын жерге егін егілмейді.

Егістік жерлердегі теріс өзгерістер өндіріс интенсивтігінің қысқару аясында жүруде (минерал тыңайтқыштар 1991 жылғы деңгейден 2,2 % енгізіледі, ал органикалық тыңайтқыштар – 4,8 %).

Ауыл шаруашылығында пайдаланылатын жерлердегі қара шірінді мөлшері 20-30 %-ға төмендеген. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, қара шіріндінің 1,0 %-ға төмендеуі ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін 5-6 %-ға қысқартады. Оның жоғалуынан әр жылы экономикалық зиян 2,5 млн теңгеге бағаланады.

Тұқым шаруашылығы жүйесі тиісті деңгейде жұмыс істемейді, сондықтан ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділіктері төмен. Қазіргі кезде тұқым шаруашылығының үш звеносынан (алғашқы, элиталық, жалпылама) сақталғаны – алғашқы және элиталық тұқым шаруашылықтары.

Шаруа қожалықтардың кезеңдерін бағалау ауыл шаруашылығы өндірісінің дамуында, елдің азық-түлік мәселелерін шешуде оларға артылған үміт әліде ақталмай отырғандығын көрсеткенін негіздейді. Қалыптасқан жағдайлардың себептері мыналар болып табылады: ауыл шаруашылығы өнімдері мен ауылға жеткізілетін материалды-техникалық ресурстарға бағаның теңсіздігі, еңбек жарактану деңгейінің төмен болу себептері ауыл шаруашылығын несиелеудің тиімді жүйесінің болмауы, ауыл шаруашылық өнімдерінің отандық өндіріс нарығының қорғалмауы, ауылдағы кооперативтік қатынастардың дамымауы. Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығындағы түбегейлі экономикалық реформалар нәтижесінде ауыл шаруашылық өндірісінің ұйымдастыру құрылымын анықтайтын, экономика құрылды. Халық шаруашылығында жүргізіліп отырған негізгі реформаның басты мақсаты, соның ішінде аграрлы секторда ауыл шаруашылық өнімдерінің тиімділігінің жоғарылауы, олардың көлемінің ұлғаюы, өнімнің сапасының жақсаруы және олардың өзіндік бағасының дүниежүзілік нарықта бәсекелестік деңгейіне дейінгі дәрежеде төмендеуі, халықты толығымен азық – түлік өнімдерімен қамтамасыз ету, ал кәсіпорынды шикізатпен қамтамасыз ету болып табылады.

Ауылдық жерлердегі шаруашылықтың жаңа формасының бірі, қазіргі ауылдық аймақтағы халық өмірінің негізгі көзі болып табылатын – шаруа (фермер) қожалығы болды. Сондықтан құрылуының негізгі ұйымдастыру – экономикалық ғылыми негіздемесі мен шаруа (фермер) қожалығының қызметін жүргізуі, олардың болашақтағы дамуына деген объективті қажеттілік ретінде жүзеге асырылады.

Ауыл шаруашылық кәсіпорындарын бір мезгілде жаппай ұсақтау егін және мал шаруашылығында қалыптасқан дәстүрлі технологиялық процесстерге елеулі нұқсан келтірді.

Ауыл шаруашылық салаларының рөлін, оның ұлттық табыстың жиынтық өнімінің жоғарылауынан көруге болады. Жалпы алғанда ауыл шаруашылық саласы екі ірі шаруашылықты біріктіреді.

Ауыл шаруашылығын өндірушілерінің негізгі проблемасы – өз өнімін өткізетін нарықты табу. Оларға жерді қашан тыңайту қажет, қашан және нені ұрықтандыру керектігі туралы нұсқаулар беріп қажеті жоқ. Оларға потенциалды сатып алушылар қай жерде олардың қажеттіліктері мен төлеу жағдайлары қандай деген сияқты ақпараттар керек. Көптеген ауыл шаруашылығы өндірушілерінің басты проблемасы, олардың көзі жұмып жұмыс істеуінде, яғни өздері өсірген өнімді кейін қайда жіберерлерін білмеуінде болып келеді. Ауыл шаруашылығы өндірушілерінің сенімділігін және жұмыстарын алдын ала білулерін арттыру, олардың өнімді өткізуде перспективті нарықтарға шығуына көмек беру ауыл шаруашылық және азық – түлік департаментінің басты міндеті, міне осы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстанда несие кооперативтерін құру қажеттілігі //Алаш аманаты атты аймақтық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Шымкент: Х.А. Яссауи атындағы ХҚТУ ШИ. – 27-29 мамыр 2018 ж. – Алматы: ҮШ ҚИЯН, 2018. – 50-52 – бб.
- 2 Қазақстандағы аграрлық секторды реформалауды зерттеудегі шетелдік және отандық ғалымдардың тұжырымдамалары // Түркітаным атты аймақтық ғылыми-тәжірибиелік конференция еңбектері. – Шымкент. – 15-16 қараша 2009 ж. – Шымкент: М.Әуезов атын. ОҚМУ, 2009. – 147-149 бб.
- 3 Аграрлық реформалауды жүргізудің экономикалық механизмінің теориялық негіздері. «Алаш Орда 90-жыл» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: әл-Фараби ҚазҰУ. – 9 желтоқсан 2008 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 181-183 – бб.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ИСКУССТВОВЕДЧЕСКИЕ НАУКИ
BRANCHES OF ART CRITICISM

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН ЭКРАНДАУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР

А. Хасенов

Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Бұл мақалада автор жалпы қазақ туындыларының отандық кино саласында экранизациялану тарихына тоқталады. Сонымен қатар, әр фильмге қысқаша талдау жасап, фильмнің өзектілігіне, шығарма ерекшелігіне, интерпретация мәселесіне, актерлік ойынға талдау жүргізеді. Тарихи деректерден бөлек, қазіргі таңда жемісті еңбек етіп жүрген режиссерлер туралы да сөз қозғалып, отандық авторлардың шығармаларын интерпретациялауды жолға қойып, ортақ туынды түсіру керектігін де алға тартады.

Түйін сөздер: Рухани жаңғыру, қазақ киносы, әдеби шығармалар, режиссер, актер.

Жаһандану заманында заман көшіне ілесіп, қоғамға заманауи көзқараспен қарау заңдылық. Сол себепті өнер саласы да күн сайын қарыштап дамып, әлемдік үдерісте болып жатқан жаңалықтарды игеруге тырысуда. Әсіресе, кез-келген адамға қол жетімді өнер түрі болып саналатын кино саласы жаңа белестерге көтерілуде. Отандық кино өндірісінде тың тақырыптарды көтеру арқылы түрлі халықаралық деңгейдегі фестивальдерде топ жарып жүрген режиссерлер аз емес. Түрлі тақырыптар аясы қамтылып, жанрлық түрленулер мен сапалық өзгерістер шығармашылық ізденістің өскендігін аңғартады. Әсіресе, әлем әдебиеті шығармаларының желісімен түсірілген фильмдер көп жетістікке ие болды. Дегенмен олардың арасында ұлттық құндылықтарымызды насихаттайтын, болмаса фальклорымыздың заманауи интерпретациясын көрсеткен фильмдер кемде-кем. Себебі, ұлттық болмысты, ұлттық бояуды жоғалтпай, тек аздаған өзгерістер енгізу арқылы бүгінгі күнге икемдеу үлкен мәселе.

Әдеби шығарманы экрандау – кинематографияда кең етек алған тәсілдің бірі екені белгілі. Қазақ киносындағы экрандалу фольклорлық шығармалар мен қазақ әдебиетінің заңғарлары М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсіреповтермен байланысты. Одан беріде Ә. Нұрпейісов, О. Сүлейменов, Ә. Тарази, Д. Исабеков, С. Елубаев сынды ақын-жазушылардың шығармалары экранда көрініс тапты. Осы аталып отырған есімдер қазақ киносының даму үдерісіне, бүгінгі деңгейіне жетуіне зор үлес қосқаны анық. Оған дәлел ретінде төмендегі шығармаларды атай аламыз. Әдеби шығарманың алғашқы экранизациясы, оның ішінде фольклор жанрының экрандық бастамасы Ғ. Мүсіреповтың «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» драмасы бойынша «Махаббат туралы аңыз» (1953, реж. Ш. Айманов) фильмі болды. Автордың халық эпосының желісімен жазған, қазақ драматургиясындағы ең үздік пьесаларының бірі болып келеді. Оның нық және қайратты мінездері, терең сезім мен кейіпкерлер құштарлығы – бұның барлығы, әрине нағыз терең-ойлы фильм жасауға мүмкіндік берді.

Эпостың және пьесаның лейтмотиві – мәңгілік тақырып: махаббат мұңы мен бақыттылықты береді. Бұдан кейін Ш. Айманов тағы да фольклорда аңыз бойынша трагикомедиялық жанрда «Алдар көсе» (сценарий авторы Лев Варшавский Ш. Аймановтың қатысуымен) фильмін қойды. Әрбір қазақ ауылында, жайлаудағы әрбір киіз үйде Алдар-көсе жайында бейне бір жарқын танысындай әңгіме айтады. Ол туралы қалай айтса да, бәрі оның кедей және қайырымды болғанын, халық қанаушыларын жек көргенін, әділетсіздікпен күресіп, жәбір көргендерге көмектескенін бір кісідей растайды.

Лирико-эпостық жыр негізіндегі тағы бір туынды – «Қыз Жібек» (1970, реж. С. Қожықов) өте кең танымал қазақ эпосының желісі бойынша Ғ. Мүсіреповпен жазылған сценарийдің екі варианты болды. Біріншісі 1961 жылы, ал екіншісі 1967 жылы жазылды. Сценарийдің екінші варианты бірінші вариантына қарағанда оқиғаны кеңірек қамтиды. Жібек пен Төлегеннің махаббаты мен қаза болу тарихы өткен ғасырдағы ірі әлеуметтік құбылыстардың аясында өтеді. Лирикалық поэма халықтың бақытсыздығы мен тағдыры туралы эпикалық әңгімеге айналады. Фильмде ата-бабамыздың сол дәуірдегі қайғы-қасіреті мен асыл арманың, батыл әрекеті мен қажырлы күресін, эстетикалық биік талғамы мен талабын сипаттайтын тарихын суреттейді.

Халықтың асыл туындысын бүгінгі заманның маңызды да әсерлі өнері – кино тіліне аударып, жандандыруы, қазақтардың ертедегі ұлттық бейнесін бүкіл әлемге танытатындай етіп экранда көрсетті. Белгілі драматург Ғ. Мүсіреповтың дастаны сценарийде жинақталып, кейіпкерлердің мінез-құлықтары, іс-әрекеттері, көздеген мақсаттары айқындала түскен. Бұған жазушының эпосы,

пьеса либеретто жазуындағы тәжірибелері көмек болған.

Сексенінші жылдары әдеби шығармалар бойынша экрандау мәселелері төңірегінде «Қазақфильм» сценарий бөлімінде көптеген ұсыныстар мен талдаулар болды. Бұнда жаңа заман тақырыбындағы әдебиет шығармаларын экрандауға бет бұрды. Сөйтіп, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Әбдіжәмил Нұрпейісов, Шерхан Нұртаза, Ілияс Есенберлин, Әнуар Әлімжановтың әдеби шығармалары бойынша фильмдер түсірілді. Әдеби шығармаларды экрандауда ең сәтті шыққан туындылар режиссер Әзербайжан Мәмбетовтың фильмдері болды.

Әсіресе, қазақ киносының алтын қорына енген «Қан мен тер» (1978) фильмінің режиссері Әзербайжан Мәмбетов. Фильмнің сцен. авторы А. Михалков-Кончаловский, операторы А. Ашрапов, суретшісі Ы. Қарсақбаев, музыкасын жазған Ғ. Жұбанова болды. Киноэпопея мәнерінде түсірілген «Қан мен тер» фильмінің мазмұнына арқау болған оқиға Арал теңізі жағалауында балықшылар ауылында революциямен келген жаңалықтар және осының нәтижесінде шиеленіскен тап аралық тартыс төңірегінде өрбітіледі. Фильмдегі үш басты кейіпкер кедей жігіт Еламан, үстем тап өкілі Тәңірберген, екуінің арасындағы қыз Ақбала. Оқиға осы үш кейіпкердің төңірегінде өрби отырып, өзіндік драматургиялық шешімін табады. Басты рольдерде: Еламан – Әнуар Молдабеков, Тәңірберген – Тұңғышбай Жаманқұлов, Ақбала – Г. Шойбекова. Фильм жоғары бағаланды. «Қан мен тер» фильмі 1979 жылы Ашхабад қаласында (Түркия) өткен XII Бүкілодақтық кинофестивальда тарихи-революциялық тақырыптағы ең үздік номинациясы бойынша бірінші жүлдені жеңіп алды.

1982 жылы экранға жазушы Әнуар Әлімжановтың тарихи романының желісімен Әзербайжан Мәмбетовтың «Жаушы» (сцен. авторы О. Осетинский, опер. Ә. Қастеев, музыкасы Ғ. Жұбанова) фильмі шығады. Ал, 1989 жылы М. Симошенконың «Емшан» әдеби шығармасы желісімен «Сұлтан Бейбарыс» фильмі Б. Мансуровтың режиссерлігімен жарық көреді. Осы жылы «Қазақфильм» киностудия редакторы Мұрат Әуезов фильм туралы пікірінде былай дейді: «Фильмде XIII – ғасырдағы оқиға айтылса да жаңа бір тарихи көзқарасты және көрерменге жақсы таныс емес дәуірдің ұлы моголо тарихын көреміз» [2]. Фильм оқиғасында бала күнен алыс Египетке құлдыққа сатылып кеткен жас «қыпшақ», есейе келе айбарлы Сұлтан Бейбарысқа (Нұрмұқан Жантөрин) айналады. Ұзақ өмірі жолдарынан өткен ол биліктің шынына көтеріледі. Сұлтан Бейбарыс өмір бойы өз елін-жерін аңсайды. Фильм соңында ол өзінің туған жеріне оралады. Басты ролді сомдағаны үшін Нұрмұқан Жантөрин Калинин қаласында (Ресей) өткен Екінші Бүкілодақтық «Созвездие-90» кинофестивалінде бас жүлдемен марапатталды.

Режиссер Болат Омаровтың жазушы Смағұл Елубаевтың романының желісі бойынша «Ай астындағы үй» фильмін түсірді. Әдебиет шығармасы бойынша заман тақырыбына қойылған бұл фильмнің оқиғасы жас жігіттің өз отбасымен малшы болуға келегені туралы айтылады. Қала тіршілігіне үйреніп қалған әйелінің қарсылығына қарамай Дәуіт жұмыс жасай келе ауыл, аудандардағы әділетсіздік, парақорлық, маңсақорлық, шенеуліктің жүгенсіздігіне тап болады. Фильм барысында жас жігіт мұңын басын ашады. Бас кейіпкердің жанының тазалығын осындай ортада сақтай отырытып, режиссер әлеуметтік дағдарыстар сипатында адамның жеке басындағы ерекшеліктерді дараландырған. Бұл фильмнің жеңісі.

М. Әуезов кинодағы шығармашылығына тоқталсақ жазушының 20-30 жылдарда аралығындағы реалистік жанрдағы классикалық шығармалары желісімен түсірілген «Қараш-Қараш оқиғасы» (1969, реж. Б. Шәмшиев, сцен. авт. Ә. Тарази.), «Көксерек» (1973, реж. Т. Өкеевтің, сцен. авт. А. Михалков-Кончаловский, Э. Тропинин.), «Қаралы сұлу» (1982, реж. Е. Шынарбаев) және ең соңғы шығармасы «Өскен өрен» романының желісімен «Шыңдағы шынар» (1966, сцен. авт. Қ. Мұхаметжанов, реж. С. Қожықов) фильмдері.

Ұлы ақын Абайдың бейнесі «Абай әндері» (1945, реж. Г. Рошаль) және «Абай» (1995, реж. А. Әмірқұлов) атты көркемсуретті фильмдерінде пайда болды. Мұхтар Әуезовтің шығармашылығы қазақ киносы тарихында өте маңызды орын алады. Қазақ киносы тарихында ұлттық кинодраматургия өрлеуі М. Әуезов шығармаларымен тығыз байланысты, өйткені жазушының шығармалары бойынша «Райхан» (1940), «Абай әндері» (1945), «Шыңдағы шынар» (1965), «Қараш-Қараш» (1969), «Көксерек» (1973), «Қаралы сұлу» (1982), «Абай» (1995) секілді фильмдер жарық көрді. Бұл аталған фильмдердің Әуезов шығармашылығына тікелей байланысты және қазақ киносының әрбір кезеңінде алар өз орны бар.

«Райхан» – тұңғыш ұлттық киносценарий, «Абай әндері» 1945 жылы құрылған Алматы көркемсуретті және хроникалық-деректі фильмдер студиясының тұңғыш фильмі. «Шыңдағы шынар» фильмімен Әуезов шығармаларын кинематографистердің экрандауы, «Қараш-қараш», «Көксерек» көркемсуретті фильмдерін қазақ және қырғыз кинематографистері бірігіп түсірді. «Қаралы сұлу» және «Абай» фильмдерін қазақ «жаңа толқын» киносы өкілдері түсірді.

М. Әуезов жаңа заман және өз замандарстар тақырыбында «Алуа» (1953), «Біздің совхоз» (1954) киносценарийлерін жазды.

«Қараш-Қараш оқиғасы» (сц.авт.: Ә. Тарази, Б. Шәмшиев, реж.: Б. Шәмшиев) фильмі 1969 жылы экранға шықты. Фильмде Бақтығұл әрекеттері арқылы заман суретін, ұлт өкіліне тән мінез ерекшеліктерін, тұтас бір халық трагедиясын аса шынайы көрсетілді. Бақтығұлдың басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасындағы тарихи фактілерге сүйенген деректілік, әлеуметтік теңсіздіктен келіп туған психологиялық ерекшеліктер тізбегі шығарма мазмұнына басты өзек болады.

Жоғарыда көрсетілгендей аталған және аталмаған қазақ әдебиетінде өткен ғасырдан бері қаншама әдеби шығармалар экрандалып, өз бағаларын көрмендерден алып үлгерді. Сонымен қатар соңғы оншақты жылдың ішінде де әдеби шығармалар бойынша экрандалған фильмдердің саны аз емес. Олардың қатарында Досхан Жолжақсыновтың «Құнанбайы» мен Александр Бектің «Волоколам тас жолы» повесі бойынша Ақан Сатаев түсірген «Бауыржан Момышұлы» сериалын да айтуға болады. Режиссерлер шығармашылығындағы мұндай талпыныстарды отандық киномыздағы жаңа леп, кино өнерінің дамуы, жаңашылдығы деп қабылдауымызға болады. Алдымен, экрандау дегеніміз түпнұсқа аясынан шықпай, айна-қатесіз, сол қалпында түсіріледі деген түсінік емес екенін айта кетейік. Егер фильм шығармамен аттас болса, онда режиссер жазушыны «жекпе-жекке» шақырды деген сөз. Немесе тізе қосып жұмыс істеуге бел байлады деп айтайық. Ал егер фильм атауы кітаптың атауынан басқаша болса, онда шығарманың желісі мен идеясы ғана қалып, қалған кейіпкерер, кеңістік пен уақыт өлшемдері өзгерді деген сөз.

Досхан Жолжақсынов режиссерлігімен түсірілген «Құнанбай» фильмі де қоғамда өз бағасын алуда. Бұл 2015 жылы көрермендерге жол тартқан тарихи драма жанрындағы туынды. Аталмыш туындыда М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы Құнанбай бейнесі негізге алынған. Романның мақсаты заманына, сол кезеңнің саяси көзқарасына сай болды. Сондықтан да ондағы Құнанбай бейнесі экрандағы бейнеден сәл басқашалау болғаны рас. Бірақ Құнанбайдың кинодағы бейнесі арқылы Құнанбайдың белгісіз қырлары ашылғандай болды. Осының бәрін саралай отырып, режиссер кинода пендеуі Құнанбайдың бейнесін ұсынды.

Отырып алып билік айтқаннан гөрі, қиналған, ойға батқан, шешім қабылдай білетін Құнанбайды, оның өмір сүрген кезеңін көрсете алды. Осы тұрғыда келгенде М. Әуезовтің «Абай жолы» романының әр тарауына, романдағы әр кейіпкердің бейнесіне жаңашылдық тұрғыдан көз салып, келешек ұрпаққа үлгі боларлықтай фильмдер, деректі фильмдер неге шығармасқа?! Жеңіл ойлы, арзан күлкіге құрылған сайқымазақ туындыларды ұсынып, ұрпақ санасын улағанша, төл туындыларымызды көптеп экрандау арқылы халқымыздың ұлттық құндылықтарын, тарихын, танымын көрермен зердесіне қайта тоқу деп түсінсек қателеспеспіз. «Абай жолы» романы қазақ халқының салт-дәстүрін, өмір сүру салтын, ұлттық болмысын толықтай көрсететін шығарма екені баршамызға мәлім. Ал Абай бейнесін тек шығармадағы бейнесі арқылы ғана емес, көгілдір экран арқылы әлемге таныту, әлемге Абай арқылы мақтану, Абай бейнесі арқылы қазақ салт-дәстүрін дәріптеуді қолға алу керек. Және оны қазіргі заман талабына сай уақыт кеңістігін де қамти отырып, қоғамдық маңызды мәселелер төңірегінде ауқымды туындыларды дүниеге әкелу арқылы ұлттық кино өнерінің дамуына зор ықпал жасауды басты мақсат етіп қою керек. «Абай жолы» романын экрандауды жаңаша түрде қолға алу сол үшін қажет. Арнайы бағдарламалар реті жасалынып, мемлекет тарапынан тапсырыстар болса, халқымыздың ұлттық бейнесін айшықтайтын, құндылықтарын қалыптастыратын туындылар жарық көрер еді.

Қазіргі жаһандану заманында қоғамдық мәселеге айналған көркем әдебиет оқырмандарының азаюына тосқауыл болу үшін, ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу үшін жоғарыда аталған шығармаларды сахналауды арнайы жолға қою керек. Әсіресе жас буын режиссерлерінің ұлттық туындыларымызды, отандық авторлардың шығармаларын сахналануы жемісті болатын секілді. Себебі қазірдің өзінде олар әлемдік кеңістікке шығып, кино сыншыларының жоғарғы бағаларына ие болуда. Дегенмен ол үшін жастарға қолдау көрсетіп, әдебиет сыншылары мен авторлар, сценаристер бірлесіп жұмыс істеуі керек деп ойлаймыз. Сонда ғана рухани санамызды жаңғыртатын дүниелер жарық көреді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Сиранов К. Киноискусство Советского Казахстана. – Алма-Ата: Казахстан, 1966
- 2 Сиранов К. Казахское киноискусство. – Алма-Ата: 1958
- 3 Федуллин А., Резников Ю. Искусство рожденное дружбой. – Москва: 1972
- 4 Очерки истории казахского кино. – Алма-Ата: Наука, 1980

- 5 Ногербек Б. Кино Казахстана. – Алматы: НПП, 1998
6 Айнагулова К., Алимбаева К. Тенденции развития киноискусства Казахстана. – Алма-Ата: 1990
7 Смаилов К. Фильм осылай туады. – Алматы: Өнер, 1981
8 Сиранов Қ. Кино, жылдар, ойлар. – Алматы: Өнер, 1983
9 Смаилова Т. Кино Казахстана: киносправочник. – Алматы: Жибек жолы, 2000
10 Камал Смаилов К. Қазақ киносының тарихы. – Алматы: 2000
11 Құрманғалиқызы Г. Әуезов және кино. – Алматы: 2000

GTAMP 18.41.91

СОҒЫС ӘНДЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ ӨМІРІНДЕГІ РУХАНИ БАЙЛЫҒЫНЫҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Ж.М. Иманбай

Магистрант, Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада соғыс әндерінің қазіргі қоғам өміріндегі рухани байлығының рөлі мен маңызы жайында ой қозғалған және өскелең ұрпаққа соғыс әндерінің тәрбиелік маңыздылығын жеткізу бейнеленген.

Түйін сөздер: рухани, ән, тәрбиелік, педагогика, соғыс.

Қазіргі Қазақстан үшін Ұлы Отан соғысы – бұл тарих, кейбіреулерге өткен күндерден естелік. Жыл өткен сайын Ұлы Отан соғысының ардагерлері азайып келе жатыр, бірақ та олардың көзін көргендер жазған хаттарын, суреттерін әскери атрибуттарын тарихи естеліктері ретінде сақтауға ықпал етті.

XX ғасырда қазақ халқы 1916 жылғы көтеріліс, 1917 жылғы төңкеріс пен 1918-1920 жылдардағы азамат соғысы, 1932 жылғы ашаршылық, Ұлы Отан соғысы тәрізді ауыр катаклизмдерді басынан өткерді. Бірінші дүниежүзілік соғыста жазылған хат өлеңдерді сол кезеңдегі ең маңызды рухани құжаттар деп атауға болады. Ғасырдың басы көшпелі қазақ халқына зор сілкініс әкелді: адам мен жерді жастандырған круптық зеңбіректердің шамадан тыс мөлшері, миллиондаған армияның қозғалысы, он және жүз мыңдаған адамдарды жалмаған ауқымды әскери операциялар.

Соғыс кезіндегі әндердің қазақ қоғамының рухани өміріндегі қалыптасуы мен дамуын қарастыра отырып келесі қорытынды жасауға болады. Яғни рухани мәдениет рухани өмірдің белгілі бір жағында көрініс табады, ойша айтатын болсақ оны қоғамның рухани өмірінің ортасы деп санауға болады. Рухани мәдениеттің күрделі құрылымдары бар – олар ғылыми, философиялық-дүниетанымдық, құқықтық, адамгершілік, көркем шығармашылық мәдениеті.

Әскери-патриоттық әндер жас ұрпақты отан сүйгіштікке, патриоттық сезімге тәрбиелейді. Жиырманшы ғасырдың аяғында көк байрағын желбіретіп өзінің тәуелсіздігін жариялаған және өзге де өркениетті елдердің көшіне ілесіп дамудың демократиялық жолына түскен Қазақстан Республикасы үшін әскери әндердің маңызы айрықша. Ұлы Отан Соғысы жылдары ер етігімен су кешкен қанды майдан-жорықтарда шығарылған әндер әрбір өсиет пен ақыл-кеңестің болашақ ұрпақты тәрбиелеудегі маңызы зор.

Соғыс жылдарындағы қазақ әні жоғары патриоттық мазмұнымен, сезімдерінің тереңдігімен, музыкалық және поэтикалық формаларының молдығымен ерекшеленді. Бұл халықтың идеялық және саяси өмірімен тікелей байланысты болды, оның жауынгерлік және патриоттық рухын білдірудің маңызды құралы деп те атауға лайық.

Бүгінгі күні біздің қоғамымыздың рухани бағыты ауысқан кезде көркемдік және музыкалық жетістіктер ғана емес, олардың қоғам өміріндегі рухани байлығының рөлі мен маңызына да шүбә келтіріліп жатыр. Қазір мұндай фактілерді бағалауға да тұрмайды. Жиырманшы ғасырда адамзатқа орны толмас қасірет әкелген үлкен ауқымдағы екі бірдей дүниежүзілік соғыс бейбітшілік пен соғыс проблемаларын одан әрі шиеленістірді. Әр замандағы ойшылдар соғыстарды сынады және мінгілік бейбіт өмір жайында армандап барша әлемге ортақ проблемалардың әртүрлі аспектілерін әзірледі. Олар негізінен оның этикалық жағына көңіл бөлді.

Әскери-патриоттық әндерді зерттеу кезінде қиындық тудыратын мәселелер оның мерзімділігімен және зерттеу принциптерімен байланысты. Мұндай жағдайда әскери-патриоттық әндерді зерттеу үшін басқаша негізгі ыңғай таныту қажеттігі туындайды. Сөз жоқ соғыс жағдайына тікелей әскери әндерді хронологиялық-тарихи принциптер бойынша толықтай зерттеуге мүмкіндіктер баршылық. Мұндай жағдайда біз әскери әндерді тарихи оқиғалардың контекстінде сенімді түрде қарастыра аламыз,, яғни олардың өмірге келуіне орай сол соғыстың контекстінде немесе сол соғыстың мерзіміне түйістіреміз. Бұл арада әннің жанрлық-көркемдік ерекшеліктеріне байланысты сәттер кадрдан тыс қалып қояды.

Осылайша отандық тарихтың көпшілікке кеңінен танылған мерзімділігінен туындайтынын ескеріп, біз әскери-патриоттық әндердің дамуын екі үлкен мерзімге бөлеміз – бұлар төңкеріске дейінгі және төңкерістен кейінгі мерзімдер. Алғашқысына біз Ұлы қазан төңкерісіне дейін шыққан әскери-патриоттық әндердің дүниеге келу кезеңін енгіземіз. Ал, екінші кезең – бұл Ұлы қазан төңкерісін қамтыған кезеңнен бастап қазіргі уақытқа дейінгі аралық әскери-патриоттық әндердің проблемалары аталған зерттеуді осындай түрде ыңғайлы болуына сәйкес қарастырылады.

Қоғамның рухани өміріне жан-жақты талдау жасауға ұмтылыстың басты мақсаты оның кең етек алуы мен дамуының логикасын анықтайды және әлеуметтік өмірдің бүтіндей сипаттамасын айқындайды. Коммуникация барысында әлеуметтік-мәдени процесстердің нормалары мен құндылықтарының өзара іс-қимылы әзірленеді, оның кеңірек таралуын қамтамасыз ететін негізгі институттар қалыптасады. Біз үшін бұл контексте армия сияқты әлеуметтік институттың маңызы өте зор, бірінші кезекте әскери-патриоттық әндердің рухани құндылық ретінде кең таралуын қамтамасыз етеді. Тек қана армияның арқасында олар пайда болады, одан кейін басқа да әртүрлі институттарға тираждалады. Бұл тираждалудың табысты немесе пайдасыз болуы бірінші кезекте әннің көркемдік келбетіне, ауқымдылығы мен терең мазмұнына және қоғамның барлық бөліктері үшін мағыналы болуына тікелей байланысты. Жалпы айтқанда әлеуметтік өмірдің көп таралған кеңістігі қоғамның рухани өмірін зерттеудің нысаны болып табылады, мұнда әлеуметтік-руханилықтың өзіндік қуаты, өзара әлеуметтік іс-қимыл жасайтын рухани өмір, оның негізгі түрлері, пішіні, субъектісі процесстері институттары пайда болады, соның ішінде қоғамның рухани өмірінің бірегейі ретінде танылған әскери-патриоттық әндер де бар.

Бірақ та, қоғамның рухани өмірінің проблемасын қараған кезде туындайтын мәселе-бұл уақыт мәселесі. Уақыт рухани өмірдің көптеген аспектілерін «пайдаланады»-тек өзінің тұрақтылығының демонстрациясы, қысқа болса да мәңгілікке қалу қабілеті үшін де емес, алайда өзгеріске ұшырау қасиетін іске асыру үшін. Осы талдауымыз үшін оның соншалықты маңыздылығы шамалы. Ал, өткен мезгілдерге көз жіберсек әскери-төңкерістік әндердің көркемдігіне де, музыкалық жетістігіне де ешкім шүбә келтірмеді. Олардың зерттеу проблемаларына көптеген ғылыми еңбектер арналды, соның ішінде диссертациялық зерттеулер.

Бүгінгі күні біздің қоғамымыздың рухани бағыты ауысқан кезде көркемдік және музыкалық жетістіктер ғана емес, олардың қоғам өміріндегі рухани байлығының рөлі мен маңызына да шүбә келтіріліп жатыр. Қазір мұндай фактілерді бағалауға да тұрмайды. Біздің зерттеуіміздің мақсаты үшін оларды санаға сіңіре отырып, назарға алуымыз қажет. Жиырмасыншы ғасырда адамзатқа орны толмас қасірет әкелген үлкен ауқымдағы екі бірдей дүниежүзілік соғыс бейбітшілік пен соғыс проблемаларын одан әрі шиеленістірді. Әр замандағы ойшылдар соғыстарды сынады және мінгілік бейбіт өмір жайында армандап барша әлемге ортақ проблемалардың әртүрлі аспектілерін әзірледі. Олар негізінен оның этикалық жағына көңіл бөлді.

Соғыс жылдарындағы қазақ әні жоғары патриоттық мазмұнымен, сезімдерінің тереңдігімен, музыкалық және поэтикалық формаларының молдығымен ерекшеленді. Бұл халықтың идеялық және саяси өмірімен тікелей байланысты болды, оның жауынгерлік және патриоттық рухын білдірудің маңызды құралы деп те атауға лайық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н. Казахстан-2030: Послание Президента страны народу Казахстана. – Алматы, 1997. - 176 с.
- 2 Қазақ әдебиетінің тарихы / ред. М. Әуезов. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1960. – Т. 1. – 740 б.
- 3 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1958. – 344 б.
- 4 Қазақ фольклористикасы / ред. М. Әуезов, Б. Сейфуллин, Б. Мұқанов. - Алматы: Ғылым, 1972. – 298 б.
- 5 Кәкішев Т. Қазақ фольклористикасының тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.

ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САЛАЛАРЫ

СФЕРЫ УСЛУГ

SERVICE SECTOR

ҒТАМР

ҚАЗАҚСТАНДА МЕМЛЕКЕТ ПЕН ҮКІМЕТТІК ЕМЕС ҰЙЫМДАР АРҚЫЛЫ ВОЛОНТЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІ ДАМУЫ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Г.Б. Сатыбай

Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.

М.А. Умирзакова

Э.ғ.к., қауым. проф. м.а., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.

Еріктілер тақырыбы биыл мемлекет және қоғам тарапынан жиі көтеріліп келеді. Қазақстан волонтерлікті дамытудың жаңа кезеңіне қадам басты. Ерікті волонтер болу дегеніміз риясыз мейірімділік көрсету, жаңа дағдыларға үйреніп, адамдарға жақсылық жасау, төрт қабырға ішіне қамалып, тағдырына налып отыратын мүмкіндігі шектеулі жандардың қызықты да әсерлі істер мен оқиғалардың ортасында болуы үшін көмектесу, тағдырдың тезімен қиын жағдайға тап болған адамның жанынан табылу, қолынан келгенше сүйеу бола білу деген сөз. Ол екіншісі бірінің қолынан келмейтін іс. Ерікті волонтерлер болу үшін адамдарға ниет білдіру, жаны ашып, есіркей білу, ашуды ақылға жеңдіре білу, командада жұмыс жасай білу ғана емес, адалдық, парасаттылық сияқты адамгершілік қасиеттер керек.

Мұқтаж адамдарға көмек қолын соза алатын кез келген адам волонтер бола алады. Волонтерлі қызметтің мақсатты бағытталған тобы түрлі көмекке мұқтаж жандар болуы мүмкін: ауру және ауру балалар, нашақор немесе маскүнем ата-ана балалары, жастар, мүгедектер, зейнеткерлер және кедей адамдар, сонымен қатар ҰЕҰ, жануарлар, табиғат және т.б.

Қазақстандағы волонтерліктің даму проблемаларына келер болсақ, волонтерліктің де басқа елдердегі сияқты тарихы тереңде жатыр. Бірақ волонтерлікті дамыту және қолдау мәселелері әлі де өзекті болып отыр.

Қазақстанда волонтерлік 1991 жылдан бастап БҰҰ Еріктілер қозғалысы бағдарламасының пайда болғаннан кейін дами бастады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Үкіметінің БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының еріктілер қозғалыс қарарына қаржылай демеуші болды. 1997 қараша айында Қазақстан 100-ге жуық дүние жүзі елдерімен қатар A/RES/52/17 қарарына қол қойып, 2001 жылды Халықаралық Еріктілер жылы деп аталды. Сондай-ақ, Қазақстан Индонезия, Лаос, Маврикия мен Нигер мемлекеттерімен бірігіп 2002 жылдың желтоқсан айында A/RES/57/106 қарарына демеуші болды. Онда былай делінген: «...волонтерлік принципі кез келген стратегияның маңызды компоненті, кедейшіліктің азаюы, тұрақты дамуы, денсаулық, төтенше жағдайлардың алдын алу және басқару, әлеуметтік интеграция және әлеуметтік эксклюзивті жеңу және дискриминация».

Ең алғашқы ҰЕҰ Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін құрылды, міне солар алғашқы болып қоғамдағы волонтерлік идеясын көмектің жаңа формасы ретінде, қоғамдық өмірде азаматтық қоғамның араласуы және одақ мәселелерін сол одақпен шешу ретінде таратты. Қазіргі уақытта да волонтерлік сферасы көптеген жетістіктерге жеткеніне қарамай, ол пайда болу кезеңінде, өзіне қызығушылық танытқан барлық мүдделі жақтарды көңіл бөлуін қажетсінеді: ҰЕҰ және халықаралық ұйымдар, мемлекеттік мекемелер және бизнес құрылымдар. 2006 жылы 25 шілде Қазақстан Республикасының Президенті «Қазақстандағы азаматтық қоғам 2006-2011 жылдарға арналған дамуының концепциясына» қол қойды. Бұл концепция азаматтық қоғамның ұйымдасуы мен дамуын түрлі коммерциялық емес ұйымдардың ашылумен, мысалға ҰЕҰ секілді ерікті әлеуметті белсенді халықты тартуын қолдайды. Концепция азаматтық қоғам дамуының маңыздылығын көрсеткен. «Волонтер» немесе «Ерікті» сөздері концепцияда көрсетілмеген, тек қана ортақ бағыт берілген, ол «Елімізде азаматтық қоғамның дамуының жоғарғы сатысы ретінде волонтерлік институттың дамуын алу». Еріктілер – демократиялық елдердегі ең үлкен жұмыс күштері саналады. Соңғы уақытта Қазақстанда көптеген еріктілер ұйымдары құрылды. Алайда көпшілігі тек қағаз жүзінде жұмыс жасайды. Әзірше әлеуметтік жобалар бойынша жұмыс жасайтын бұл ұйымдарды білім, экология немесе мемлекеттік органдар ұйымдастыратын шаралар толғандырмайды [1].

2016 жылы еріктілердің мәртебесін, құқығы мен міндеттерін және мемлекеттік қолдау шараларын бекітетін «Волонтерлік қызмет туралы» заң қабылдадық. 2017 жылы «ЭКСПО» халықаралық мамандандырылған көрмесі жастарды жаппай волонтерлік қозғалысқа тарту ісін бастап берді.

«Волонтерлік қызмет туралы» заңда «...волонтерлік қызмет – жеке және (немесе) заңды тұлғалардың мүдделерінде өтеусіз негізде жүзеге асырылатын, әлеуметтік бағыттағы ерікті, ерік қалауымен орындалатын қоғамдық пайдалы қызмет...» - деген анықтама берілген. Сонымен бірге, волонтерлік қызметтің мақсаттары мен міндеттері, негіздері көрсетілген.

Волонтерлік қызметтің мақсаттары:

1) жеке және заңды тұлғаларға көмек көрсету, азаматтардың денсаулығын сақтау, қоршаған ортаны қорғау және сақтау, дене шынықтыруды және спортты дамыту, сондай-ақ қоғамдық игіліктерді қамтамасыз етуге бағытталған басқа да мақсаттар;

2) қоғамда азаматтық ұстанымды, өзін-өзі ұйымдастыруды, әлеуметтік жауапкершілік, ынтымақ, өзара көмек және мейірімділік сезімін қалыптастыру болып табылады.

Волонтерлік қызметтің міндеттеріне:

1) қоғамға әлеуметтік міндеттерді шешуге көмектесу;

2) волонтерлік қызметті ұйымдастыруға бағытталған азаматтық бастамаларды дамыту және қолдау;

3) халықтың әртүрлі нысаналы топтарымен және санаттарымен өзара іс-қимыл жасауда волонтерлік қызметтің рөлін арттыру жөніндегі шараларды әзірлеу және іске асыру;

4) волонтерлерге консультация беруді, ақпарат беруді және әдістемелік сүйемелдеуді ұйымдастыру және жүргізу;

5) волонтерлер топтарын – жоба іс-шараларын орындаушыларды жасақтау;

6) волонтерлік қызметке оқытуды ұйымдастыру жатады [2].

Қазақстанда 2020 жыл – Волонтер жылы деп жарияланды. Жылдың ішінде денсаулық сақтау, әлеуметтік қызмет көрсету, мәдениет және басқа да салаларда 7 жалпыұлттық жобаны іске асыру жоспарланып отыр. Сондай-ақ жергілікті деңгейде бірқатар шаралар қарастырылған. Әр өңірде 10-ға дейін волонтерлік стартапты қолдау және іске асыру, волонтерлер және волонтерлік ұйымдармен жұмыс бойынша үйлестіру шараларын ұйымдастырылып жатыр [3].

Еріктілер қозғалысының әлемдік тәжірибесіне тоқталатын болсақ, әлем бойынша еріктілер саны 970 миллионға жетіп жығылады. Джон Хопкинс университетінің зерттеуі бойынша олардың осы қызметке арнаған уақыты 125 млн адамның толық жұмыс күніне сай келеді екен. Төрт адамның біреуі ғана уақыты мен біліктілігін арнайы ұйымдар арқылы осы іске арнаса, қалған үшеуі айналасындағы адамдарға тікелей көмектеседі. Экономикалық әсеріне келсек, еріктілер қызметі 1348 триллион АҚШ долларымен есептеледі, бұл ғаламдық экономиканың 2,4 пайызын құрайды.

Зерттеулерге сүйенсек, халықаралық еріктілердің ең көбі АҚШ-та. Көмекке дайын азаматтардың 84 пайызын ғаламдық проблемалардың ішінде кедейлік мәселесі алаңдатады екен. Мысалы, Үндістан еріктілерді ең көп қабылдайтын ел болса, қоғамдағы мәселелерді жақсартуда өз күшіне сенетін азаматтар құрлықтар арасында Африкаға қарай ағылады [4].

Қазақстанда волонтерлік қызметті дамыту үшін мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдар қолдау көрсетуі қажет деп ойлаймыз. Ол үшін төмендегі жағдайларды жүзеге асыру қажеттілігі туындайды:

1. Мемлекет үшін – волонтерлік туралы заң елімізде волонтерлік статустың жоғарылауымен, жағдай жасау мен волонтерлік құжаттамасы, сонымен қатар волонтерлік институтың қалыптасуы мақсатында қабылдау керек, волонтерлардың ел экономикасына үлес қосып жатқандығы туралы ресми зерттеуін қолдау, волонтерлерге қолдау көрсету.

2. Үкіметтік емес ұйымдар үшін – волонтерлік туралы әлеуметтік жарнамалардың алға басуын қадағалау, соған байланысты түрлі конкурстар ұйымдастыру, волонтерлік қызметке еріктілерді шақыру, қоғамдағы проблемаларды волонтерлер арқылы анықтап, шешу жолдарын қарастыру, волонтерлардың елге қаншалықты маңызды әрі қажет екендігін түсіндіру.

Ұлттық волонтерлік желі Қазақстан Республикасы азаматтары мен заңды тұлғалардың ерікті бірлестігі. Желі Қазақстанда 2010 жылы азаматтар, азаматтық қоғам институттары, бизнес секторлар және мемлекеттік құрылымдар арасында волонтерлік, волонтерлік бастамалары мен волонтер мәдениетін қалыптастыру, қолдау және дамыту мақсатында құрылды.

Ұлттық волонтерлік желі жыл сайын мүдделі мемлекеттік органдар, үкіметтік емес ұйымдар мен бизнес-құрылымдар үшін волонтерлік қызметті одан әрі жетілдіру бойынша ұсынымдар мен ұсыныстар пакетін дайындайды. Бұл ұсынымдар орталық және өңірлік деңгейлерде волонтерлік бағдарламаларды іске асыру саласындағы ағымдағы жағдайды талдау және бағалау негізінде, волонтерлік қозғалыстың тікелей қатысушыларымен, волонтерлік қоғамдық ұйымдармен өткізілген кездесулер мен фокус-топтардың қорытындылары бойынша әзірленеді [5].

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Birgemiz» атты волонтерлар фронт-офисінің ашылу рәсіміне қатысу сөзінде «... Волонтерлік қызметтің басты мақсаты да – бірге жұмылып,

халыққа қызмет ету. Шынайы жанашырлық көрсету – қазақ халқына тән қасиет. Міне, нағыз волонтер болудың озық үлгісі деп осыны айтуымыз керек. Бүгінде дүние жүзінде бұл үрдіс кең таралып, әлемдік қозғалысқа айналды. Қазірдің өзінде жер бетінде 1 миллиардқа жуық адам волонтерлікпен айналысады. Ал бізде – 16 мың. Бұл, әрине, аз. Бұл көрсеткішті 100 мыңға дейін көтеруге болады. Олардың жаһандық дамуға тигізер үлесі зор. Әлемдік ішкі жалпы өнімнің 2,5 пайызы – Еріктілер еңбегінің нәтижесі. Көптеген елде Ерікті болу қалыпты жағдай, үлкен құрмет саналады. Жұртшылық оларды сыйлайды. Мысалы, Франция халқының жартысына жуығы волонтер атанған. Германия мен Жапонияда еріктілердің саны жылдан жылға көбейіп келеді екен» - деп атап өтті [6].

Мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдар Қазақстандағы волонтерлік мәселесінің дамуын жаңа сатыға шығаруы мүмкін. Волонтерлік қозғалыстар сонда да еліміз үшін жаңа құбылыс, өзіндік перспективті қиыншылықтары бар. Волонтерліктің құрылуы азаматтық қоғам тарапынан тиянақты үлес қосуды, мемлекеттік құрылымдар тарапынан түрлі қолдау көрсетуді және бизнестің назар аударуын талап етеді. Міне, сонда ғана волонтерлік қоғамда өзіндік маңызды орынға ие болады. Қазақстанда волонтерлік қызмет жастардың және өзге де әлеуметтік топтардың елдің мәдени, экономикалық және әлеуметтік өміріне қатысуының тиімді тетіктерінің бірі ретінде қарастырылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Нурбекова Ж.А., Айдаркулова Ж.У. Қазақстандағы волонтерлік мәселесі// <https://articlekz.com/>
- 2 Волонтерлік қызмет туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 42-VI ҚРЗ. // <http://adilet.zan.kz/kaz>.
- 3 «Волонтер жылы» аясында қандай шаралар ұйымдастырылады. // <https://www.inform.kz/>
- 4 Волонтерлік қызмет шетелде қалай шешімін тапқан? <https://egemen.kz>
- 5 Ұлттық волонтерлік желі. // [tps://kk.wikipedia.org](https://kk.wikipedia.org)
- 6 Тоқаев Қ.Ж. Волонтер жылы-кезекті науқан емес. // <http://ult.kz/post>

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ ТЕХНОЛОГИИ
TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES
OF THE INDUSTRY**

**АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ
AGRICULTURAL SCIENCE**

SPEECH SYNTHESIS OF THE KAZAKH LANGUAGE USING DEEP CONVOLUTIONAL NEURAL NETWORKS

E.N. Amirgaliev, A.S. Toleuzhan

International University of information technology, Almaty, Kazakhstan

The article describes the process of modeling a speech synthesis system based on available acoustic data used for machine learning in order to obtain a model that corresponds to the natural characteristics of speech. The characteristic features and architectures of CNN convolutional neural networks are presented, in which data is implemented as a set of images, and local convolution operations are used that modify and combine map image data with each other. Current methods of machine learning and the use of a GPU-accelerated library for deep neural networks are considered. Information is given about the preparation of a training experimental database, the process of machine learning of the system, setting the parameters of the neural network, the dynamics of improving the indicators of the attention matrix and the result of training the deep convolutional network CNN.

Keywords: *speech synthesis system, machine learning, deep convolutional neural network, CNN networks.*

Currently, speech synthesis is used in a variety of areas: voice assistants, information and reference systems, military and space technology, robotics, acoustic dialogue between a person and a computer. Until recently, speech synthesis systems were multi-module complex applications that implement a variety of algorithms and approaches. Modern speech synthesis systems are based on the use of neural network programming and machine learning methods, which have managed to automate the operation of most components of such systems.

Machine learning is a branch of artificial intelligence that is characterized not by a direct solution to a problem, but by learning in the process of applying solutions to many similar problems. Machine learning is located at the intersection of mathematical statistics, optimization methods, and classical mathematical disciplines, but it also has its own specifics related to information extraction, data mining, and computational efficiency problems.

The scope of application of machine learning technologies is wide and is constantly increasing, including image recognition, medical and technical diagnostics, statistical analysis, forecasting, management and decision-making tasks, processing text arrays, and speech synthesis. For example, in the field of linguistics, machine learning helps determine the grammatical characteristics of words; in phonetics, machine learning is used to predict the frequency of the main tone and the length of phonemes. Prosodic characteristics, such as determining the length and location of pauses, and predicting intonation, can also be trained. This article describes the process of modeling a statistical speech synthesis system based on available acoustic data used for machine learning of the system in order to obtain a model for matching speech characteristics. Machine learning is based on data, and the effectiveness of speech recognition and synthesis depends directly on their quality and quantity.

Therefore, a necessary condition for implementing machine learning methods is the availability of a large amount of data in the form of a specific language corpus based on the use of acoustic-phonetic, text, and speech databases.

Convolutional neural networks

CNN for speech synthesis

The most common machine learning models are artificial neural networks, which used to process input data from a combination of distributed simple operations that depend on the parameters being trained. Modern neural networks used in forecasting, image and speech recognition, text generation, and many other tasks. The most optimal types are convolutional networks and recurrent neural networks.

To create the speech synthesis system described in this article, a deep convolutional neural network was used, which has been successfully used by other researchers in pattern recognition, audio signal processing, and speech processing. A characteristic feature of convolutional neural networks is the use of data representation in the form of a set of images (maps) and the use of local operations-convolutions that modify and combine map data with each other.

Figure 1 shows a model of a convolutional neural network consisting of only two 2D convolutional layers, followed by the global maximum pool layer (GlobalMaxPool). The model input is represented by a feature matrix X of size $N \times M$. The first convolutional layer consists of K filters of $1 \times M$ size with the ReLu activation function. The second convolutional layer has only 1 filter size 1×1 . It combines the functions selected by the convolution filters on the previous layer for each of the N candidates separately. This layer does not have an activation function. After that, the GlobalMaxPool layer selects the candidate with the maximum activation, thus assuming that the candidate contains a harmonic as a component of the input signal [1]. Then the selected candidate goes through the sigmoid activation function, as a result, the network output will be represented by the probability that the input signal is a voice.

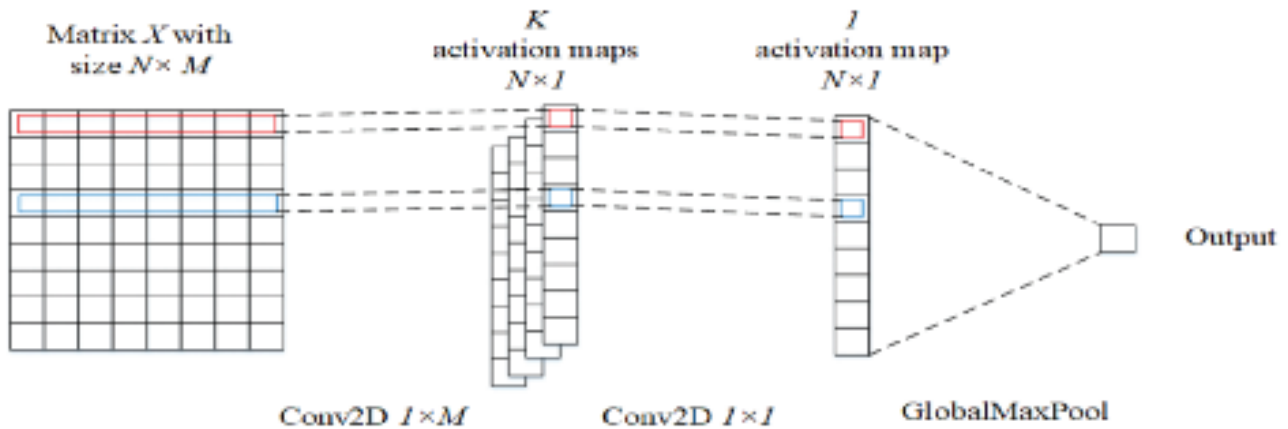

Figure 1. Architecture of a 2-dimensional convolutional network.

The efficiency and quality of a neural network depends on the choice of its architecture. When modeling speech synthesis systems, deep convolutional neural networks are often used, which consist of 1000 to 2000 neurons in each of the 6-8 hidden Layers (Fig. 2).

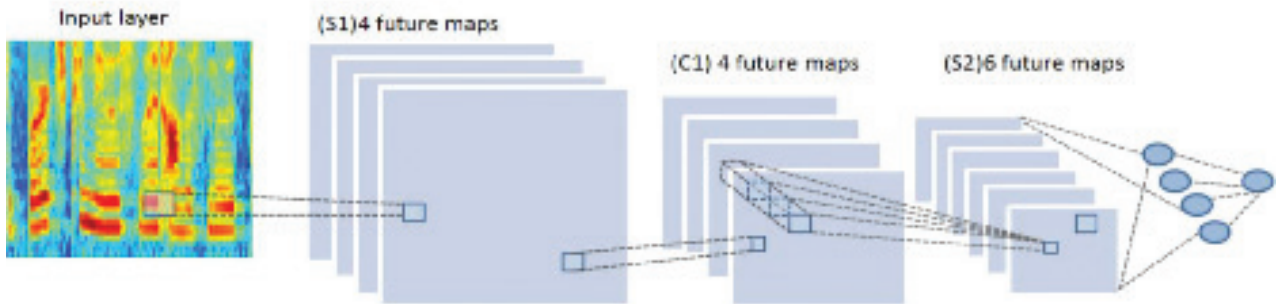

Figure 2. Architecture of a multidimensional CNN network.

Preparation of training data The basis of the methodology for creating speech databases of natural languages used for machine learning is the presence of a large volume of recorded speech (from 15 hours), in addition, the corpus must be balanced and as complete as possible, that is, contain all the necessary units in all possible contexts with different characteristics. Previously, an experimental training database (5 hours of speech) was compiled, and audio materials that are freely available were used.

When building speech synthesis systems, one of the most important tasks is to segment and label databases of speech signals into semantically and phonetically significant units of speech, and in our particular case, these are phonemes. The resulting segments are stored in the database and used for machine learning of acoustic models in the integrated system, with subsequent generation of the speaker's voice in the text-to-speech synthesis system. One of the specific methods of working with trained systems is to set the system parameters for a specific language and select the alphabet. Since the Kazakh speech synthesizer model uses phonemes as input alphabet symbols, it was necessary to solve the problem of transcribing texts according to the rules of grapheme to phoneme, taking into account the phonetic features of the

Kazakh language. The task was solved by creating a phonetic transcription module, and then the prepared text-training sample was transcribed.

Thus, a training experimental base was created, consisting of 3500 sentences, and each sentence corresponds to an audio file in wav format with a sampling frequency of 22050 Hz. After that, the system module was activated, which is responsible for receiving spectrograms of audio files, on the basis of which deep learning of networks takes place (Fig. 3).

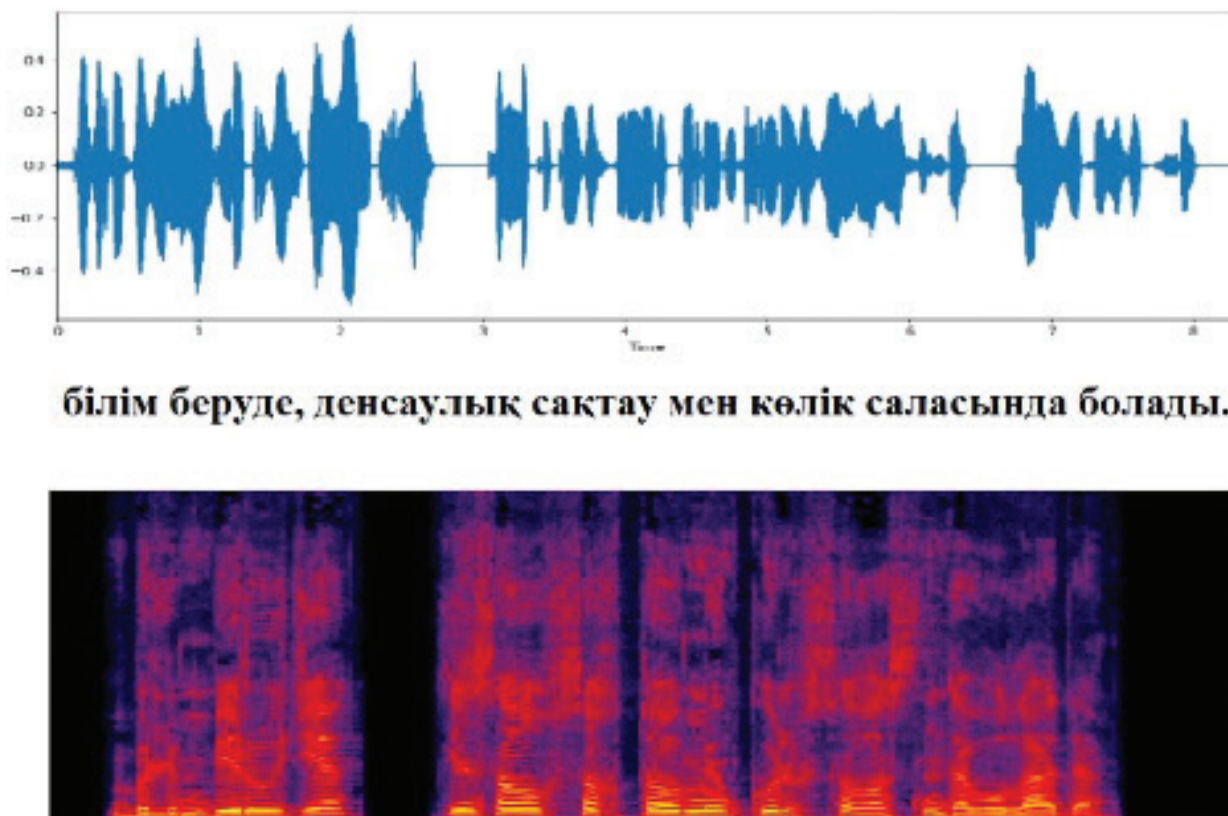

Figure 3. Sample offer from the training database.

Machine learning of the system was based on libraries and modules of the Python programming language (Tensorflow, matplotlib, numpy, scipy).

The main training stage of the speech synthesis system consists of two networks: Text²Mel [2], which synthesizes the Mel spectrogram from the input text, and Spectrogram Super-resolution Network (SSRN) [3], which converts the Mel spectrogram of the signal to the STFT amplitude spectrogram, taking into account frame skips and restoring the sample rate.

Description of the machine learning process

Machine learning is implemented as a process of computer analysis of prepared statistical data in order to search for patterns and create the necessary algorithms based on them, configure the parameters of the neural network and further predict the operation of the system.

There are 3 main ways of machine learning [4]:

- training with a teacher;
- training with reinforcement;
- training without a teacher (self-study).

In training with a teacher, specially selected data is used, in which the correct answers are already known and reliably determined, and the parameters of the neural network are adjusted so as to minimize error. In this method, the artificial intelligence system can match the correct responses to each input example and identify possible dependencies of the response on the input data. You can train the system on very large amounts of input data and vary the parameters of neural networks until the output results are expected. After that, you need to check how the system predicts the result for control data that the computer has not yet encountered.

Most often, training with a teacher is used to solve classification, regression, and forecasting problems. For example, there are classification algorithms for analyzing text and determining parts of

speech of a particular language in texts of various subjects. regression can be used to categorize text documents.

Reinforcement learning is based on regulated learning processes in which the machine learning algorithm is provided with a set of actions, parameters, and end values. After defining the rules, the machine learning algorithm tries to explore different options and possibilities, tracking and evaluating the result each time to determine which of the options is optimal. Supported learning is a trial-and-error method for a machine. She learns from past experience and changes her approach, reacting to a new situation, trying to achieve the best possible result.

If you use a method of teaching without a teacher, the machine learning algorithm examines the data in order to identify patterns. There is no ready-made data with responses or an operator that can train the machine. On the contrary, the program itself determines correlations and relationships based on the analysis of available data. When teaching without a teacher, the machine learning algorithm is allowed to independently interpret large data sets and draw conclusions based on them. The algorithm tries to sort the data in some way and describe its structure. This may look like grouping data into clusters, or it may look like ordering data so that it starts to look organized.

As data becomes available for analysis, the ability of the algorithm to make decisions based on this data, as well as the accuracy of these decisions, increases. A good example of self-learning is clustering, which involves grouping similar data based on certain parameters. This can be used to segment data into multiple groups and perform analysis based on each data set separately to find patterns. Learning without a teacher can also be used to analyze the tone of utterances to determine the emotional state of people based on their spoken and written speech.

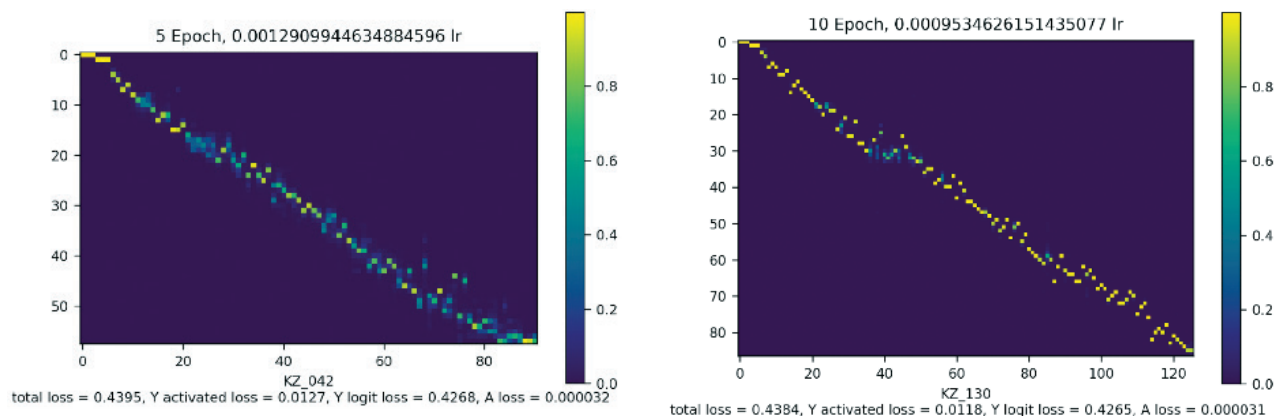
Deep learning mechanisms typically use multi-layer neural networks and a very large number of object instances to train the neural network. The number of records in a training sample can number hundreds of thousands or even millions of examples, and when resources are not limited – even more.

The size of the training database and the number of input data entries depend on how the machine creates the necessary classification rules. The more heterogeneous data is uploaded to the system at the machine learning stage, the more accurately these rules will be detected, and the more accurate the result of the speech synthesis system will be in the end, and the speech signal generated at the output will be of higher quality.

For novice researchers in the field of machine learning and its application for speech synthesis, it is advisable to use machine learning methods with a teacher. This software requires less time and financial resources when creating a prototype of a working system and practical development of artificial neural network techniques. In this case, you can get a functioning artificial intelligence system for a specific task faster. Currently, there are a large number of freely available high-quality libraries of software code for artificial neural networks, such as TensorFlow for mathematical modeling, OpenCV for image recognition problems.te

Speech generation with a pre-trained model can be performed on the GPU and CPU, but the speed of speech synthesis on the CPU in our case has decreased tenfold.

The training of the system lasted 27 hours, 500 thousand iterations were performed for the Text²Mel neural network, and 270 thousand iterations were performed for the SSRN network.

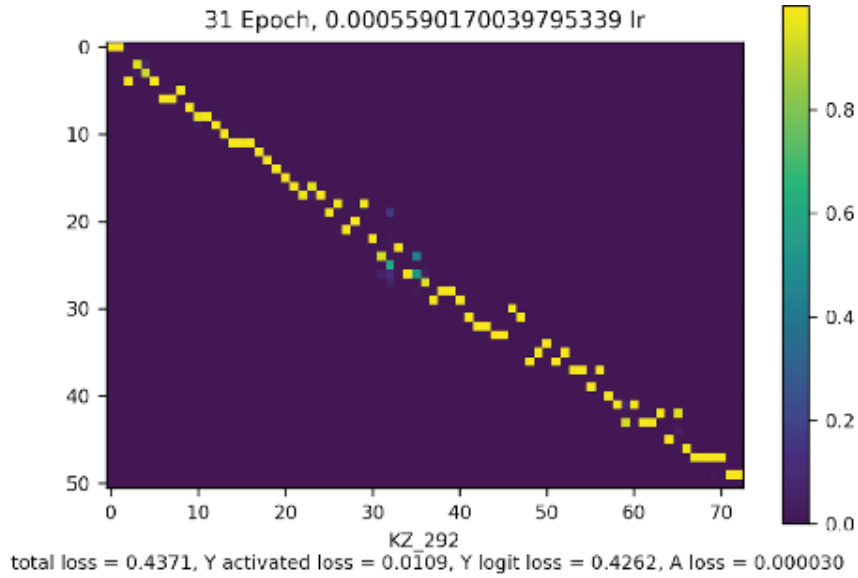

Figure 4. The dynamics of learning matrix attention.

Figure 4 shows the dynamics of improving the indicators of the attention matrix when training a neural network (50 thousand iterations, 100 thousand iterations, 310 thousand iterations).

The TextEnc network first encodes an input sentence $L = [l_1, \dots, l_N] \in \text{Char}^N$ consisting of N characters in two matrices $K, V \in \mathbb{R}^{d \times N}$. On the other hand, the AudioEnc network encodes a large-scale spectrogram $S (= S_{1:F,1:T}) \in \mathbb{R}^{F \times T}$, of previously recorded speech, whose length is T , into a matrix $Q \in \mathbb{R}^{d \times T}$.

$$(K, V) = \text{TextEnc}(L). \quad (1)$$

$$Q = \text{AudioEnc}(S_{1:F,1:T}) \quad (2)$$

The attention matrix $A \in \mathbb{R}^{N \times T}$ defined as follows evaluates how strongly the n -th character l_n and the t -th time interval are related

$$A = \text{softmax}_{n\text{-axis}}(K^T Q / \sqrt{d}) \quad (3)$$

$A_{nt} \sim 1$ implies that the module looks at the n -th character l_n on the time interval t , and it will look at the l_n or l_n+1 or the characters around them on the subsequent time interval $t+1$. Whatever happens, you should expect them to be encoded in the n -th column V . Thus, the initial number $\in \mathbb{R}^{d \times T}$ decoded in subsequent frames $S_{1:F,2:T+1}$, is obtained as:

$$R = \text{Att}(Q, K, V) := V A. \quad (\text{Note: matrix product}) \quad (4)$$

The result R is combined with the encoded sound Q , as $R' = [R, Q]$.

The concatenated matrix $R' \in \mathbb{R}^{2d \times T}$ is then decoded by the Audio Decoder module to synthesize a large scale spectrogram:

$$Y_{1:F,2:T+1} = \text{AudioDec}(R') \quad (5)$$

At the stage of synthesis of the matrix of attention and sometimes may not be able to read some symbols. Typical errors that occur most often are:

- sometimes several characters are skipped;
- repeatedly reads the same word twice or more.

To make the system more reliable, it is necessary to heuristically modify the A matrix as «almost diagonal». After this, it is observed that the device sometimes begins to mitigate such errors [5].

Conclusions

The result of the experiment on machine learning and modeling of the Kazakh speech synthesis system was successful, it was possible to synthesize the speech signal. According to our preliminary estimates, the quality of synthesized speech is average. Some words are still poorly read by the system, long and short vowels are not always correctly voiced, and the system's voice is robotic, but at this initial stage, with the use of a minimal training base, the result is more positive: the Kazakh speech synthesis system has been created, and it remains to improve the quality.

References

- 1 Vashkevich R. (2018) «Convolution alneural network with semantically significant activations for speech analysis». Otkrytye semanticheskie tehnologii proektirovaniya intellektual'nyh sistem = Open Semantic Technologies for Intelligent Systems (OSTIS-2018): materialy Mezhdunarodnoj nauchno-tehnicheskoy konferencii [Materials of the international scientific and technical conference. Minsk, February 15-17, 2018) Minsk: BSUIR, Pp. 227-230.
- 2 Goodfellow et al., Deep Learning, MIT Press, 2016, <http://www.deeplearningbook.org>.
- 3 Y. Wang et al., "Tacotron: Towards end-to-end speech synthesis," in Proc. Interspeech, 2017, arXiv:1703.10135.
- 4 Klimov M.I. and Men'shov I.S. (2012) Effektivnyj parallel'nyj raschet zadach mehaniki sploshnoj sredy dlja sistem gibridnoj arhitektur' Nauchnyj Vestnik MGTU GA – M. MGTU GA. [Effective parallel calculation of continuum mechanics problems for hybrid architecture systems // Scientific Herald of the Moscow State Technical University GA – M. MSTU GA] №194. Pp. 31-39.
- 5 Hideyuki Tachibana, Katsuya Uenoyama, Shunsuke Aihara. Efficientlytrainabletext-to-speechsystembasedondeepconvolutionalnetworks with guided attention/ URL: <https://arxiv.org/pdf/1710.08969.pdf>

GTAMP 38.53.21

КЕН ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ҰНҒЫМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ КЕЗІНДЕ ТҰЗ ШӨГІНДІЛЕРІМЕН КҮРЕСУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Б.Ж. Бурханов

Т.ғ.к., доцент, Жәңгір хан атындағы Батыс-Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

Ж.И. Калжанова

Магистрант, Жәңгір хан атындағы Батыс-Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

Бұл мақалада мұнайдың белсенді органикалық компоненттерінің тұздардың кристалдану процесіне әсері туралы растау жұмыстарда келтірілген, онда активті органикалық қосылыстар ілеспе газда болатын әртүрлі иондардың тұнбалары болып табылатыны анықталған. Сарапталған және салыстырылған жұмыстарды қорытатын болсақ кен орындарындағы өнімдерді тиімді пайдаланудың бір жолы ол барлық пайдалаушы жабдықтар арқылы сұйықтармен бірге өтетін тұздардың шөгінділерінің алдын алу болып табылады деп айтуға болады.

Түйін сөздер: мұнай, мұнай компоненттері, кристалдану, газ, конденсат.

Еліміздің экономикасының негізгі тірегі болып табылатын мұнай және газ саласының мәселелері мен болашағына көз жүгіртетін болсақ, 2018 жылы Қазақстанда игеруде 160 кен орны болды, оларда мұнай өндіру жалпы алғанда 90,4 млн тоннаны, ал газ – 55,5 млрд текше метрді құрады. Олардағы жалпы өндіру 54 млн тоннаны немесе Республикадағы өндіру көлемінің 60 %-ын құрады.

Қалған 40 млн тонна кен орындарында өндіріліп жатыр, олардың көпшілігі жетілген, ал оларды игеру кейінгі кезеңде. Әдетте, оларға алынатын өнім өте суланған, ал қалдық қорлар көбінесе қиын алынатын санатқа жатады.

Ал бүгінде Қазақстан көмірсутегі шикізатының үлкен қорына ие екені белгілі. Әлемдік сарапшылардың бағалауы бойынша ел қара алтын қоры бойынша 12-ші орында. Қазір 2025 жылға қарай 100 млн тоннаға дейін өндіруді одан әрі арттыру міндеті тұр.

Осы жағдайларды және Қазақстандық кемелденген кен орындарында орташа есеппен 30-35 %-ды құрайтыны және басқа мұнай кен орындарын пайдаланушы елдерде ол 50-60 %-дан асатыны есепке ала отырып, мұнай және мұнай өнімдерін тиімді пайдаланулық бкоэффицентін арттыру ол жабдықтардағы органикалық емес тұз шөгінділерінің алдын алу болып табылады.

Жалпы мұнай өндірудің кәсіпшілік тәжірибесінің отандық және шетелдік тәжірибеде мұнай өндіру кезінде бейорганикалық тұздардың шөгінділеріне қарсы күрестің түрлі әдістері белгілі. Жалпы алғанда, олардың барлығы мұрынның шөгуін болдырмайтын әдістерге және түсіп қалған шөгінділермен күресу әдістеріне бөлінеді [1].

Органикалық емес тұздардың шөгінділерімен күресудің көпжылдық тәжірибесі тұздардың шөгуінің алдын алуға негізделген әдістер неғұрлым тиімді екенін көрсетті. Бұл ретте әдісті дұрыс таңдау тек қана пайдалану объектілері бойынша гидрохимиялық және термодинамикалық жағдайды мұқият зерттеу негізінде жасалуы мүмкін, өйткені Органикалық емес тұздардың түсуі мен шөгуі жүйенің химиялық тепе-теңдігі бұзылған жағдайларға байланысты, яғни ілеспе сулардың қанығу жағдайына көшкен кезде.

Сондықтан ілеспе өндірілетін сулардың тұз түзуші иондарымен қанығуы температураның, қысымның өзгеруінен, сондай-ақ құрамында әлсіз еритін тұздар иондарының құрамы артық болатын жаңа ерітіндінің пайда болуымен әртүрлі құрамдағы тұздардың ерітінділерінің араласуынан туындауы мүмкін.

Жабдықтың бетінде мұрын шөгінділерінің қалыптасуы, сондай-ақ қабаттың бетінде болатын төсеніштің қасиеттеріне, электрокинетикалық және басқа да физика-химиялық құбылыстарға байланысты.

Мұнай өндірудің, жинаудың және дайындаудың нақты технологиялық процестерінде көптеген құбылыстар бір уақытта орын алады, бұл жалпы шөгінділердің қалыптасуын зерттеуді қиындатады.

Тұздардың түсу себептерін анықтаудағы елеулі қиындықтар әзірленетін объектілерде ұзақ уақыт бойы гидрохимиялық және гидрогеологиялық өзгерістер бойынша жүйелі шынайы ақпараттың болмауына байланысты туындайды.

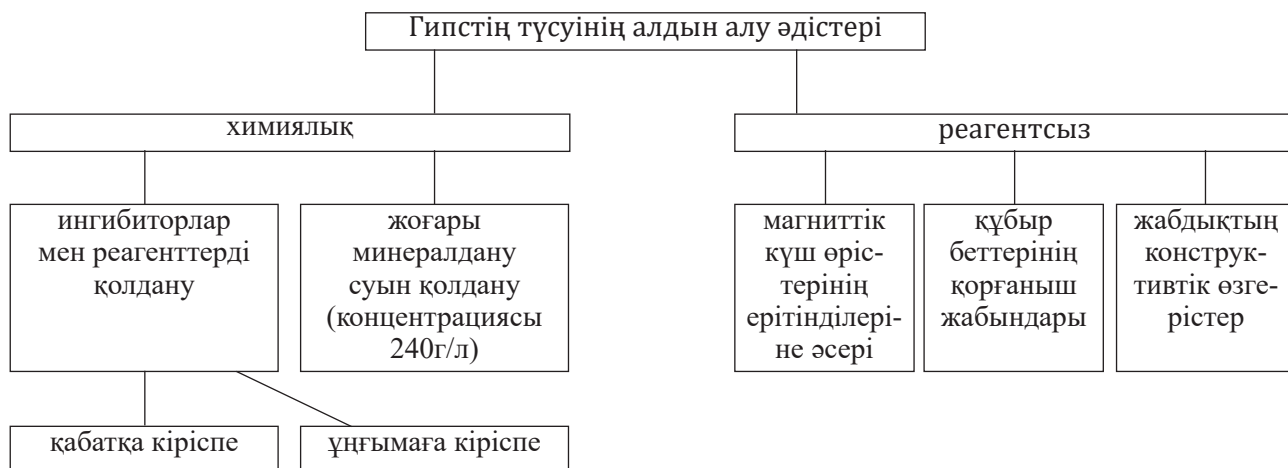
Органикалық емес тұздардың түзілуінің алдын алудың жалпы қабылданған жіктемесі жоқ. Алайда, осы мәселе бойынша түрлі авторлардың жарияланымдарында осы міндетті шешуге әрекет жасалды. Бұл жағдайда, жұмыс кезінде ұсынылған мұрын шөгуінің алдын алу тәсілдерінің жіктелуі қызығушылық танытады (1 сурет).

Қазіргі уақытта тұздар шөгуінің алдын алудың әзірленетін және қолданылатын әдістерін екі топқа – реагентсіз және химиялық топқа бөлуге болады.

Тұздардың шөгуінің алдын алудың реагентсіз әдістеріне мыналар жатады: қабаттық қысымды ұстап тұру жүйелерін сумен жабдықтау көздерін негізді таңдау; тұзбен қаныққан ерітінділерге магниттік, Күштік және акустикалық өрістердің әсері; құбырлардың және басқа да жабдықтардың қорғаныс жабындарын пайдалану. Осы топқа мұнай өндірудің технологиялық факторларының өзгеруіне негізделген іс-шаралар да жатады: қажетті су оқшаулау жұмыстарын уақтылы жүргізу; қабат-біртекті емес өнімді қабаттағы су қозғалысын шектеу; өндіру ұңғымаларының кенжарларында жоғары қысымды ұстап тұру; құйрықтарды, диспергаторларды пайдалану; қолданылатын жабдықтың құрылғысындағы әртүрлі конструктивтік өзгерістер [2].

Тұз қалуының алдын алудың маңызды технологиялық әдісі ұңғымаларда су өткізбейтін жұмыстарды уақытында жүргізу болып табылады. Тәжірибе көрсеткендей, ілеспе өндірілетін су құрамының күрт өзгеруі және осының салдарынан мұрынның қарқынды шөгуі ұңғыманы пайдалану процесінде пайда болатын цемент сақинасы мен шегендеу бағанасы тұтастығының бұзылуы арқылы басқа сулы қабаттардан судың жарылуы есебінен болуы мүмкін. Бұл ретте тұздардың шөгуінің алдын алудың ең тиімді құралы-анықталған бұзушылықтарды жою арқылы ұңғыманы жөндеу.

Тұздың шөгіндісінің қарқындылығын төмендету бойынша елеулі әсер қабаттап-біртекті емес өнімді қабаттың суланған пропласткаларын селективті оқшаулау береді, өйткені судың ағуы азайған кезде тұздардың шөгуі де азаяды.

Сурет 1. Бейорганикалық тұздардың шөгінділерінің алдын алу әдістерінің жіктелуі.

Кальций сульфатының тепе-тең концентрациясының мәні гипспен қаныққан ерітіндідегі қысымға байланысты болғандықтан, забой қысымының оңтайлы мәнін таңдауға негізделген әдіс перспективалы болып табылады. Өндіру ұңғымаларының кенжарларындағы қысымның жоғарылауы олардың дебиттерінің азаюына әкеледі. Бұған жол бермеу үшін айдамалау ұңғымаларының желілерінде суды айдамалау қысымының жоғарылауын немесе ошақтық су ағуын ұйымдастыруды қарастыру қажет. Әрбір нақты жағдайда сору қысымын жоғарылатудың орындылығын тұз шөгіндісінің қарқындылығын азайту үшін техникалық-экономикалық есептеулер жүргізу жолымен анықтау қажет [3].

Құрылымдық өзгерістерге ұңғымадағы газ сұйықтығы қоспасының құрылымы мен қозғалыс жылдамдығын немесе тұздардың кристалдану шарттарын өзгертуге қабілетті әртүрлі құрылғыларды қолдану жатады яғни ұңғымалық штуцерлер, диспергаторлар, перфорация интервалына дейін түсетін құйрықтар өндірілетін суды мұнайға эмульгациялайды. Бұл сорғы-компрессорлық құбырлардың және басқа да кәсіптік жабдықтардың қабырғаларымен судың байланыс мүмкіндігін азайтады.

Жоғарыда айтылған, сарапталған және салыстырылған жұмыстарды қорытатын болсақ кен орындарындағы өнімдерді тиімді пайдаланудың бір жолы ол барлық пайдалаушы жабдықтар арқылы сұйықтармен бірге өтетін тұздардың шөгінділерінің алдын алу болып табылады деп айтуға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Журнал проблемы науки и образования – 2015 - №1 (часть 1).
- 2 Шалыгин Р.К. Решение проблем нефтегазодобычи химическими средствами // Современные тенденции развития науки и технологий. 2016. Вып. 10-1. С. 133-135.
- 3 Яркеева Н.Р., Габдуллин Р.Ф., Мусин Р.Р., Антипин Ю.В., Гильмутдинов Б.Р., Дорофеев С.В. Защита обсадной колонны и оборудования скважины от коррозии и отложения солей ингибирующими композициями в составе азотсодержащих пен // Нефтяное хозяйство. 2005. № 7. С. 102-105.

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ИЗВЕСТНЫХ СМЕСИТЕЛЕЙ ДЛЯ ПРИГОТОВЛЕНИЯ КОМБИКОРМОВ

Ә.Ә. Назымбек

Магистрант, КАТУ им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

С.Т. Жалкенова

К.т.н., старший преподаватель, КАТУ им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

В статье проведен анализ существующих смесителей различных типов используемых для приготовления комбикормов, рассмотрены способы получения смесей сыпучих компонентов и области применения наиболее часто встречающихся смесителей, а также обобщена теоретическая информация о конструктивных особенностях шнековых устройств.

Ключевые слова: Смесители, шнековый смеситель, устройство смесителя кормов, способы получения смесей сыпучих компонентов, типы смесителей.

В настоящее время одной из задач животноводства является повышение безопасности скота и продуктивности сельскохозяйственных животных с целью насыщения казахстанского рынка высококачественными продуктами животноводства. Успешное решение этой задачи зависит, прежде всего, от создания прочной пищевой базы. Эта проблема может быть решена путем внедрения технологий производства кормов, которые не зависят от природных условий.

Подготовка комбикормов на основе промышленных добавок непосредственно на фермах позволяет одновременно решить ряд задач: снижается стоимость транспортировки зернового сырья на комбикормовые заводы и комбикорма на фермы, учитывается кормовая база этой фермы, что позволяет сбалансировать корм с потребностями животных.

Для приготовления комбикормов на фермах используются смесители различных типов. Анализ существующих смесителей помог выявить общие недостатки: плохая однородность выпускаемой продукции; высокое энергопотребление при производстве; металлические конструкции. Таким образом, разработка смесителей с высокой однородностью получаемого корма, а также производительности агрегата в настоящее время является актуальной задачей.

Шнековый смеситель может иметь различные конструктивные и технические решения по типу мешалки, объему, форме, по степени автоматизации смесителя и др. К основным преимуществам шнековых кормовых смесителей относят: широкий модельный ряд, однородность смешивания, высокая скорость процесса, точная дозировка добавок, экономичность, эффективная обеспыливающая вентиляционная система, саморазгрузка агрегата, недолгий цикл смешивания, простота в управлении.

К общему устройству смесителя кормов относятся (рисунок 1):

1. Резервуар; состоящий из следующих частей: верхней цилиндрической (3) и нижней в форме усеченного конуса (4). Имеются два окошка на разной высоте.

2. Узел смешивания (7) и одновременной подачи корма в резервуар из загрузочного ящика (10). Он состоит из частей: шнека вертикального (1), установленного в подшипниках качения в верхней и нижней цапфах; внутреннего кожуха шнека, прикрепленного к нижней конусной части резервуара.

3. Привод (2) и одноступенчатая ремённая передача.

4. Загрузочный ящик (10) и предохранительная сетка (12).

5. Патрубок (13) для верхней пневматической загрузки компонентов.

6. Выпуск корма (6) с прямоугольным сечением в нижней конусной части резервуара. В выпуске установлена регулировочная задвижка.

7. Полностью сварная несущая конструкция (8, 14).

8. Комплект электрического оборудования: электродвигатель, шкаф управления, кабель с вилкой.

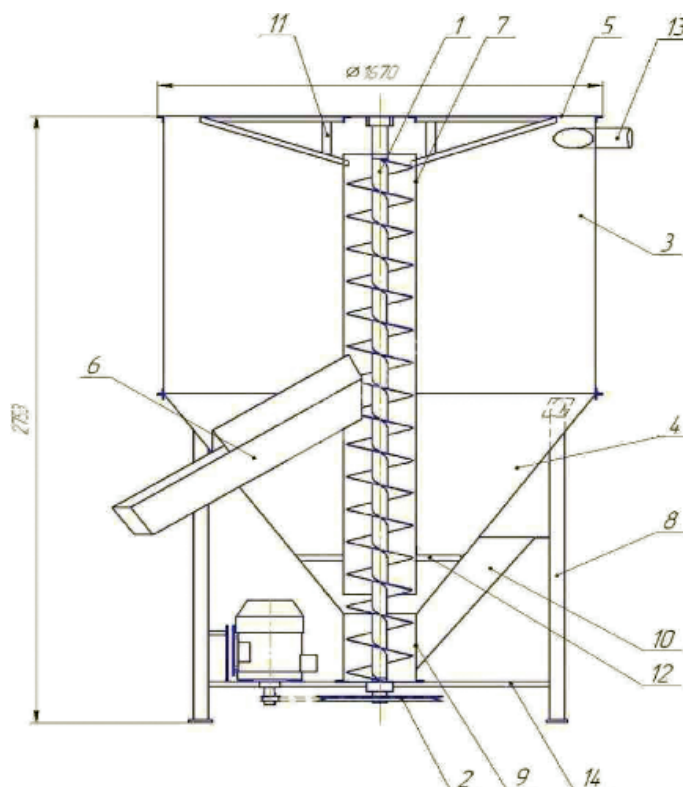

Рисунок 1. Основные элементы вертикального шнекового смесителя кормов.

Существует два известных способа получения смесей сыпучих компонентов – периодический и непрерывный. В методе периодического смешивания цикл смесителя состоит из загрузки компонентов, их смешивания и выгрузки смеси. В непрерывном способе смешиваемые материалы непрерывно подают в смеситель и непрерывно удаляют из него. Качество смеси в обоих случаях зависит от времени, затрачиваемого в смесителе на смешиваемые материалы. В первом способе можно получить высококачественную смесь путем многократной циркуляции смешанных материалов внутри смесителя, что можно сделать, например, в шнековом смесителе. Во втором способе качество смеси в значительной степени зависит от точности дозаторов и питателей, которые часто имеют более сложную конструкцию, чем смеситель.

Непрерывные смесители отличаются тем, что процессы загрузки, смешивания и выгрузки смеси осуществляются непрерывно. Эти смесители имеют относительно высокую производительность, но не могут соответствовать требованиям однородности смеси.

Недостатком этого типа смесителей также является высокий расход энергии на термическую обработку подаваемой смеси. Порционные смесители отличаются тем, что процессы загрузки, смешивания и выгрузки происходят циклично, что снижает их производительность. Но эти смесители одновременно обеспечивают возможность приготовления кормовой смеси требуемого качества в достаточно короткие сроки. Кроме того, они могут смешивать компоненты, которые различаются по размеру и физическим свойствам.

Шнековый смеситель с наклонными шнеками непрерывного действия состоит из наклонных дозирующих шнеков и смесительного горизонтального шнека. Число оборотов дозирующих шнеков и состав смеси можно изменять через изменение передаточного числа зацепления. Число одновременно смешиваемых сортов сыпучих материалов определяется числом отсеков, а число возможных соотношений смешиваемых сортов — количеством передаточных чисел цевочного зацепления.

В шнековых смесителях могут смешиваться сухие сыпучие продукты, также можно смешивать сухие продукты с жидкостью. В результате смешивания сухих сыпучих продуктов с небольшим количеством жидкости вновь образуется сыпучая масса; пастообразного или тестообразного продукта в этом случае не получается.

По методу расположения смесители делятся на стационарные и передвижные. Смесители первой группы обычно устанавливаются в кормовых цехах, смесители второй группы устанавливаются на передвижных установках, которые позволяют производить смешивание вне кормового цеха по запросу потребителей.

По типу движения материалов внутри бункера смесители делятся на: внедряющие, перераспределяющие и циркуляционные. В первой группе смесителей частицы одного компонента встроены в зазоры между частицами других компонентов, которые могут возникать под давлением воздуха, силой тяжести или вибрацией. Установки, использующие давление воздуха для смешивания компонентов, обеспечивают хорошее качество при производстве сыпучих кормовых смесей и сухих смешанных кормов.

Вибрационные смесители обычно используются для производства сухих кормовых смесей. В смесителях, которые работают по принципу перераспределения, материалы внутри бункера движутся хаотично. В качестве примера таких установок можно назвать смесители типа С-7, С-12. Продолжительность перемешивания в таких устройствах зависит от скорости образования поверхностей сдвига в смешиваемых материалах. Эти смесители развивают производительность в диапазоне 4,8 ... 7,1 т / ч, но их коэффициент неравномерного перемешивания составляет 14,2 ... 35,1 %.

В циркуляционных смесителях происходит интенсивное перемешивание из-за возможности многократного перемещения материала внутри бункера. Этот процесс может быть описан как конвективное смешивание, когда частицы компонентов движутся группами и, таким образом, непрерывно образуют новую поверхность сечения. Следовательно, эти смесители могут обеспечить любое желаемое качество смеси. Эти смесители делятся на вертикальные и горизонтальные. Представителями первой группы являются смесители типа F-928 (Германия), а также компания «Саймон-Баррон» (Великобритания). Их преимуществом является относительно небольшая продолжительность процесса смешивания и такие смесители занимают небольшую площадь производственного помещения.

В вертикальном шнековом смесителе типа УСК установлены два шнека, которые вращаются с разными скоростями, благодаря чему происходит интенсивное перемешивание ингредиентов кормовой смеси. Вертикальные шнековые смесители, как показывает анализ, имеют простую конструкцию, их легко поддерживать, обеспечивают высокое качество смеси за счет внутренней циркуляции в короткие сроки, занимают сравнительно небольшие размеры производственной площади.

Приведенные выше результаты анализа и обзора существующего смесительного оборудования указывают на их широкое разнообразие, а главное, эффективность и целесообразность их использования в рамках комплексных мер, направленных на повышение однородности кормов.

Литература

1 Куспаков А.С. Повышение однородности смеси за счет совершенствования конструктивной схемы смесителя / А.С. Куспаков // Межвузовская молодежная конференция «Новые технологии пищевых производств на рубеже XXI века». Вестник ОГУ. – 2011. – № 4. – С. 149 – 151.

2 Мальцев А.К. Классификация основных типов смесительных машин, применяемых в сельскохозяйственном производстве. /А.К. Мальцев // В. Сб.: Проектирование рабочих органов машин для животноводческих хозяйств (теория и расчет) – Ростов-на-Дону, 1972, вып. 3: – С. 12-20.

3 Сайт science.donstu.ru/apex/p?n=34177010585502484

4 Сайт 4www.dslib.net/selxoz-mashyny/sovershenstvovanie-ma...dlja-malyh-ferm.html

5 Сайт <https://www.prostanki.com/board/item/112461>.

6 Сайт minidozator.ru/shnekovyj-smesitel-kormov/

ҒТАМР 73.31.11

АВТОМОБИЛЬ ЖОЛДАРЫ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТҮСІНІК. КӨЛІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ АВТОМОБИЛЬ ЖОЛДАРЫНЫҢ РӨЛІ

Ә.Ғ. Есболат

Оқытушы, Алматы автомобиль-жол колледжі, Алматы қ.

Жол – басқада жол қатынасы сияқты қоғам өміріндегі қажеттіліктің бірі болып саналады. Жолдың пайда болуы адамдық қоғамның пайда болуымен тығыз байланысты. Қазіргі автокөлік жолдары тығыз инженерлік құрылыммен сипатталады, олар автокөліктердің жоғары жылдамдықпен қозғалу мүмкіншілігін қамтамасыз етеді. Республикада теміржол, автокөлік жолы, су жолы, әуе

жолы, құбыр жолы барлығы ортақ көлік жүйесін құрайды. Көліктің осы аталған түрлерінің ауыл шаруашылығында қолданылуы олардың шаруашылықтағы сұранысына байланысты. Осылардың арасында жүк тасымалдау жағынан автокөлік жолдары көп және үлкен роль атқарады. Сондықтанда автокөлік жолдары барлық жағынан жағдай жасалынуын талап етеді.

Түйін сөздер: автомобиль жолдары, қозғалыс қарқындылығы, инфрокұрылым, транзит, жүк тасымалдау.

Автомобиль көлігі жергілікті тасымалдаудың ең ыңғайлы түрі. Қазіргі таңда ұзақ шақырымдық жерлерге ауыр жүктер мен жолаушыларды тасымалдауды атқарады. Ал қалған тасымалдау түрлерін автомобиль жолдары атқарады.

Автомобиль жолдары аймақтың экономикалық белсенділік деңгейіне әсерін тигізеді, нарыққа өнімді тасымалдауға мүмкіндік береді.

Жолдар халықтың еңбек етуінің кеңейтіп, ал жолдың болмауы халықтың әлеуметтік дамуына әсер етіп, ауылдық жерлердегі жұмыссыздықты тудырып, халықтың жан-жақты мәдени дамуына әсер етеді.

Автомобиль жолының торабы дамымаған елдерде халықтың әлеуметтік қызметі инфрақұрылымы дамыған елдерге қарағанда 2-3 есе жоғары.

Басқа да көлік түріне қатысты автомобиль жолдарының артықшылығы келесіде:

- біріншіден ол, жүкті бір жерден екінші жерге тасымалдайды;
- екіншіден жедел жеткізетін жүктерді қысқа шақырымдық жерге емес, үлкен шақырымдық жерге де тасымалдау кезінде тиімді;
- үшіншіден халықтың саны аз аудандарда үлкен роль атқарады, өйткені жүкті тасымалдауды қамтамасыз ету мен қатар жолды салу ауылшаруашылықтың барлық аймағын қамту бойынша жұмыстың барлық түрін, жаңа ірі аудандарда құрылыстың жүруіне ықпал етеді;
- төртіншіден, бүгінгі таңда экономиканың дамуын кіші кәсіпкерліктің дамуымен байланыстырылады.

Автомобиль жолдары – автомобиль қозғалысы үшін және нақты жылдамдықта басқа көлік құралдары мен автомобиль қозғалысының қауіпсіздігі мен үздіксіздігін қамтамасыз ететін қажетті инженерлік құрылыстар кешені, жүктер мен габариттер сонымен қатар осы кешендерді орналастыруға қажетті жер бөліктері.

Автомобильдердің бір бағытта әр түрлі жылдамдықпен бірінен кейін бірі қозғалу нәтижесінде көлік ағыны пайда болады. Жол бойындағы қозғалыстың негізгі сипаты көлік құралының жалпы саны, яғни қозғалыс құрамы болып табылады. Қозғалыс қарқындылығы дегеніміз – автомобиль жолының кез келген қимасындағы бірлік уақыт ішіндегі көлік саны болып табылады. Қозғалыс қарқындылығы бірқалыпты емес. Ол елді мекендерге жақын жерде қозғалыс қарқындылығы өседі, және апта күндері бойынша, тәулікте өзгереді. Мезгілдік тасымалдаудың орны болады. Жол бойындағы көлік ағыны автомобильдердің жүк көтерімділік маркасы бойынша әр түрлі. Фактілік қозғалыс қарқындылығын жеңіл автомобильдерінің эквиваленттік санына жүк автомобильдерінің жүк көтерімділігіне қатысты келтірілген коэффициенттерді енгізумен анықталынады.

Автомобиль жолдарын жобалау 20 жылдан кейінгі қозғалыс қарқындылығының өсуіне қатысты жүргізіледі. Автомобиль ағынының сипаты орташа қозғалыс жылдамдығы болып табылады. Қозғалыс қарқындылығы аз болған кезде жеке автомобильдер өзіндік динамикалық сапасын шығара алады. Қозғалыс қарқындылығы өскенде автомобильдердің әсері байқалып, соның есебінде көлік ағынының кейбір жылдамдығы анықталынады. Бұл жылдамдық бірлік уақытта жол бойында жүріп өтетін көлік құралының санының және өткізу қабілеттілігінің сипаты болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы пайдаланудағы автомобиль жолдары шаруашылық автомобиль жолдары, қала көшелері мен елді мекендердегі автобюиль жолдары. Жалпы пайдаланудағы автомобиль жолдары халықаралық, мемлекеттік, облыстық, аудандық болып табылады. Құрылыс нормасы мен ережелері бойынша автомобиль жолдары 5 техникалық категорияға бөлінеді. Яғни, қозғалыс қарқындылығы жоғары болса жолдың категориясы да жоғары болады.

Техникалық жол категориясы – жолдың көліктік-эксплуатациялық көрсеткіштері мен пайдалану құрамының сипаты.

Барлық жол элементтері есептік жылдамдықты автомобиль қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге есептеледі. Автожолдың категориясы жоғары болғандықтан ондағы көліктің есептік жылдамдығы да жоғары болады.

Егер көліктік-коммуникативтік тораптардың болмауына байланысты кәсіпкерлер өзіне қажетті өнімдерді тасымалдай алмайды соның есебінде кіші кәсіпкерлік кең көлемде дамымайды.

Жоғарыда айтылғандардың нәтижесінен автомобиль көлігінің болашағы зор екенін көреміз. Қазіргі кездегі ғылым мен техниканың дамуы жүк көтерімділігі жоғары автомобильдердің шығуына

ықпал етті. Оларды рационалды қолдану жүкті тасымалдауға кететін шығынды төмендетеді. Бірақ тасымалдаудың экономикалық тиімділігі жолдың жағдайына байланысты. Автомобиль жолы қозғалыстың жоғарғы жылдамдығын және өткізу қабілеттілігін қамтамасыз ету керек. Бұл халыққа қажетті кірістің көбеюіне және пайдаланудағы тауарды өндіретін салалардың дамуына әкеледі. Мұның бәрі ұлттың әлеуметтік дамуына әкеледі.

Соңғы он жылдықта Қазақстан Республикасы әлемдік интеграциялық процеске белсенді қатысуда. Сапалы көлікті инфраструктура сервисті қызмет жоғарғы деңгейімен ішкі және транзитті тасымалдау мен жолаушыларды тасымалдауды қамтамасыз ететін экономикалық элементтің шынайы элементі болып табылады.

Қазіргі кездегі автомобиль жолының сапасы автожол саласына жаңа талаптар қояды. Автомобиль жолы мемлекеттің саяси дамуы болып табылады.

Онымен қоса ішкі көліктік пайдалану қызметінен басқа жол инфраструктурасы халықаралық транзиттік тасымалдаудағы талаптарды қанағаттандыра отырып, аудан аралық және мемлекет аралық көліктік көпірлердің функциясын атқарады. Қазіргі жағдайда автожолдың инфраструктуралық қызметіне жол саласы өзінің даму жолында пайдаланушылар тарапынан қажет екенін көрсетеді.

Автомобиль көлігіндегі тасымалдау көлемінің өсуі, өнім өндіру көлемінің ұлғаюымен, кәсіпкерліктің дамуымен, қызмет көрсетудің кеңеюімен, халықтың тұрмыстың жағдайының дамуымен, қажетті шикізат көздері мен жаңа аймақты игерумен, халықаралық сауда саттықтың кеңеюімен, халықаралық көліктік дәріздері бойынша транзитті тасымалдаудың дамуымен байланысты.

Автомобиль жолдары қызмет көрсету мерзіміндегі инвестициялық және ресурстық қорды қажет ететін актив болып табылады. Дамудың тұрақтылығы мен автомобиль жолы саласының тиімділігін көтеру ұзақ мерзімді дамудың келесі тапсырмаларын шешеді:

- автожол саласының қаржыландыру көлемін сақтау мен оны барлық кешенді жол жұмыстарын орындау мен күрделі жөндеу мерзімін қадағалауды қажет ететін фактілік қажеттілік;
- Халықаралық стандарт саласындағы сапаны басқаруды толық енгізу;
- жалпы пайдаланудағы тиімділікті көтеру үшін жұмысты өндіру технологиясы мен әдістерін дамыту;
- Саланы ұйымдастырудағы жалпы тиімділік пен қызметкерлердің білктілік деңгейін көтеру;
- автожол саласындағы даму бағдарламасын өндеудегі жолды пайдаланушылар мен қоғамдық қатысуды көтеру;
- Қазақстан Республикасы территориясы бойынша автожол саласының дамуының ұзақ мерзімдік бағдарламасын құрастыру.

Автомобиль жолдарын жобалау.

Автомобиль жолдарын қайта құру немесе құрылысының жобасын жобалау негізі үшін жол-экономикалық және инженерлік зерттеулер материалдары болып табылады. Автомобиль жолдарының жобасын жобалық ұйымдар құрастырады.

Жоба жергілікті жолдың жағдайы туралы нақты шешім беруі, жер төсемесінің және жол төсемесінің қайта құрылысы дәлме дәл есеппен шешіліп, автомобиль жолын пайдалану барысында көптеген жылдар бойына заманға сай ыңғайлы және қозғалыс қауіпсіздігі талаптарына жауап беруі тиіс.

Жобада автомобиль жолының барлық элементтерінің өлшемдері техникалық сауатты негізделген, құрылысты материал жабдықтарымен қамтамасыз ету мәселесі шешілген, жол-құрылыс материалдарының сметалық құны анықталған болуы тиіс. Жобада жасанды ғимараттар үшін құрылысты конструкциялармен және әшекейлермен қамтамасыз ететін көзді тағайындайды, топырақты және жергілікті материалдарды қолдану мүмкіндіктерін қарастырады.

Құрылысты қаржыландыру және есептеулер бекітілген жоба сметасы бойынша жүргізілетін болғандықтан барлық аталған мәселелер егжей-тегжейлі өңделуі тиіс.

Жобаны құру кезінде келесі жұмыстарды орындайды:

- бірнеше нұсқаларды негіздегеннен кейін трасса жоспарын рәсімдейді;
- одан арғы гидравликалық есебімен жасанды ғимараттың тұратын орнын тағайындайды, барлық су әкететін ғимараттардың жобасын құрайды;
- жобалық сызықты түсірумен ұзына бойлық қиманы рәсімдейді;
- сазды, қисық таулы жерлердегі жер жабынының беріктік есебін орындайды, өзеннің поймалы бөлігінде жер жабынының конструкциясын анықтайды;
- типтік жоба альбомына жол жабыны конструкциясының бірнеше нұсқаларын өңдейді;
- жол-құрылыс материалдарын алу көзін қарастырады, олардың көлемін анықтайды, трасса маңы карьер сызбасын әзірлейді;
- халыққа қызмет ету үшін автокөлік және жол қызметі ғимаратын орналастыру мәселесін шешеді;
- қоршаған ортаны қорғау шараларын қарастырады;

- жолды қысқы күту бойынша шараларды өңдейді, тайғаққа қарсы матриалдар базасын орналастыру, қардан қорғайтын ағаштар отырғызу және щитерді орнату шараларын өңдейді;
 - жол бойына жол-құрылысын ұйымдастыру сызбаларын орнатуды санайды, олардың беріктігін анықтайды;
 - жұмыстарды орындау мерзімі көрсетілген жерлерге сызықтық календарлы сызбасын тұрғызады, еңбек ресурстарының, машиналардың, материалдар қажеттілігін анықтайды.
- Құрылыстың сметалық құнын:
- жұмыс сызбалары бойынша құрастырылған смета бойынша;
 - үлкейтілген сметалық нормативтермен;
 - типтік және қайта қолданылатын жекелеген жоба бойынша анықтайды.
- Барлық осы есептеулерді бірыңғай жинақталған сметалық есепке жиынтықтайды.
- Жобалық құжатты рәсімдеуді ЕСКД және ЕСПД талаптарына сай жүзеге асырылады. Жаңа және қайта құрылатын автомобиль жолдарының жұмысшы сызбаларын 3.3-09-2006 «Автомобиль жолдары. Жер жабыны және жол төсемесі» МЕСТ-і бойынша орындайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Бабков В.Ф. Ландшафтное проектирование автомобильных дорог. М.: Транспорт, 1980. - 189 с.
- 2 Бабков В.Ф. Современные автомобильные магистрали. М.: Транспорт, 1974.-342 с.
- 3 СНиП РК 3.03-09-2006. Автомобильные дороги. Алматы: 2006.-95 с.
- 4 Дубровин Е.М., Ланцберг Ю.С. Изыскания и проектирование городских дорог. М.: Транспорт, 1981.- 240 с.

ГРНТИ 45.29.31

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОТРЕБЛЯЕМОЙ МОЩНОСТИ И ДИАПАЗОНА РЕГУЛИРОВАНИЯ ГАЗОПЕРЕКАЧИВАЮЩИХ АГРЕГАТОВ

Ю.А. Цыба

К.т.н., профессор, Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, г. Алматы

Н.К. Алмуратова

PhD, доцент, Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, г. Алматы

С. Желтаев

Магистрант, Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, г. Алматы

В статье рассмотрены проблемы связанные с ценами на энергоресурсы и транспортировку газа в стране, где газ является не возобновляемым источником энергии. Статья будет нацелена на использования нового метода транспортировки газа, также на экономию и уменьшение энергозатрат, рассматриваются способы экономии и снижения энергозатрат, для которого существует ряд различных методов и устройств, для избавления от потерь.

Поэтому, для достижения главной задачи, использованы системы управления электроприводом «синхронный двигатель – преобразователь частоты», который в свою очередь обязует нас изучить весь принцип работы компрессорных станции, технологический процесс, способы регулирования, выбор и обоснование ЧРП (частотно-регулируемый преобразователь), расчет нагрузок.

Ключевые слова: Математическая модель, технический процесс, автоматическая система управления, тиристорный преобразователь, комбинированный привод, синхронный двигатель, компрессорная станция.

При движении газа по трубопроводу происходят потери давления, из-за ряда причин, что в свою очередь приводит к снижению проходной способности газопровода. В тоже время понижая, температуру транспортируемого газа. Для поддержки давления газа в газопроводе, по всей его длине, через определенное расстояние строят КС. Перепады давления между КС зависят компримирования в ГПА. Давление газа в газопроводе на выходе участка равно давлению на входе в газоперекачивающий агрегат. Современная компрессорная станция (КС) - это продуманное инженерное сооружение, на котором проходят важные моменты по подготовке и транспортировке газа. Прямым назначением компрессорных станций является поднятие давления природного газа и его перекачивание

по газопроводу. За выполнение всех этих функций отвечают схема обвязки центробежного нагнетателя, который соединен в определенной последовательности. Основными составляющими технологической схемы являются: центробежный нагнетатель, который представляет собой центробежную компрессорную машину, имеющую степень повышения давления не меньше 1,1 при нормальной температуре в процессе сжатия. Также оно имеет начальное давление, которое находится на входе всасывающих патрубков нагнетателя и конечное давление, оно находится на выходе. Степень повышения давления – это зависимость конечного давления от начального. На элементарных КС типы установленного оборудования делятся на: поршневые центробежные и комбинированные нагнетатели; а по типу привода – на газомоторные, газотурбинные и электроприводные;

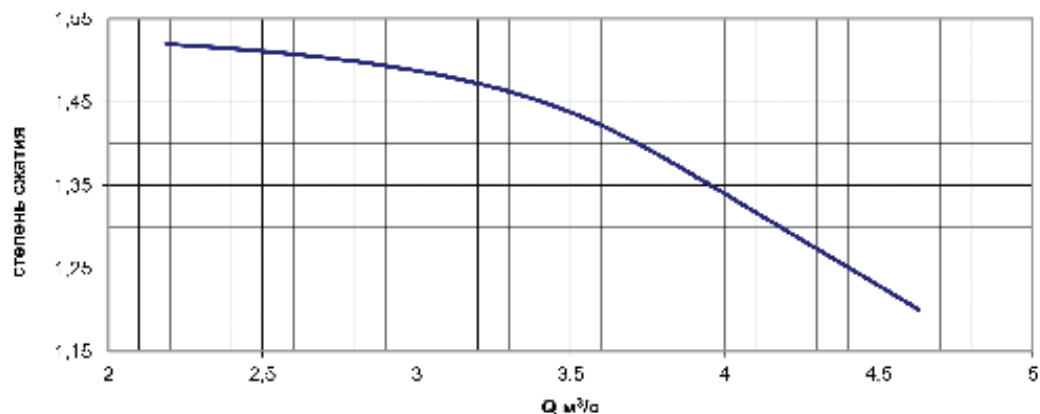

Рисунок 1. Зависимость степени сжатия от производительности нагнетателя.

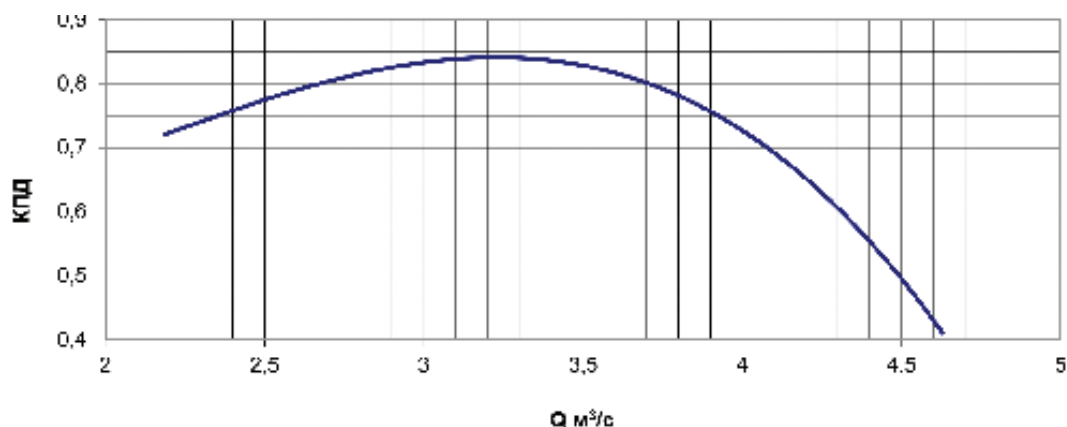

Рисунок 2. Зависимость политропного КПД от производительности нагнетателя.

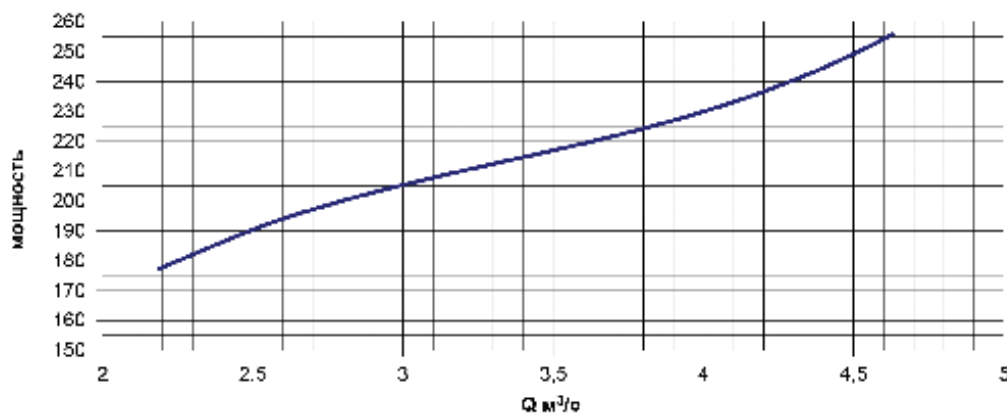

Рисунок 3. Зависимость удельной мощности от производительности нагнетателя.

Проанализировав характеристики и суточные ведомости (см. Приложение А) имеющейся КС установлено, что режим работы МГ в течение всего сезона работы электроприводного

газоперекачивающего агрегата (типа 6,3 мВт, вертикального, центробежного) не соответствует диапазону разрешенных режимов работы. При этом основным методом регулирования является байпасирование, что уже делает его нецелесообразным. В период весны данный метод открывается практически на максимум, что доставляет еще большие потери.

Сезонные и посуточные колебания расхода газа всегда сопровождают данный способ регулирования, из-за большого количества пропускного тока. Также при использовании байпасирования, происходит неравномерное сжатие на КС, что приводит к увеличению сжатия.

Использование в этом случае ЭГПА на основе ЧРП, позволяет компенсировать подобные колебания в автоматическом режиме и позволяет удерживать стабильное давление газа на КС.

Благодаря данным характеристикам, видно эффективность режима регулирования с помощью частотного регулирования для разных значений продукта, как на входе, так и на выходе компрессора, всегда есть частота вращения, на которой можно обеспечить его максимальный политропный коэффициент полезного действия. Для поддержания нужного давления по всему газопроводу, мы можем использовать два ЭГПА с ПЧ на одном из них, что даст нам бесперебойную работу КС. Это поможет сэкономить нам на потерях, которые были при обычном методе регулирования с байпасированием.

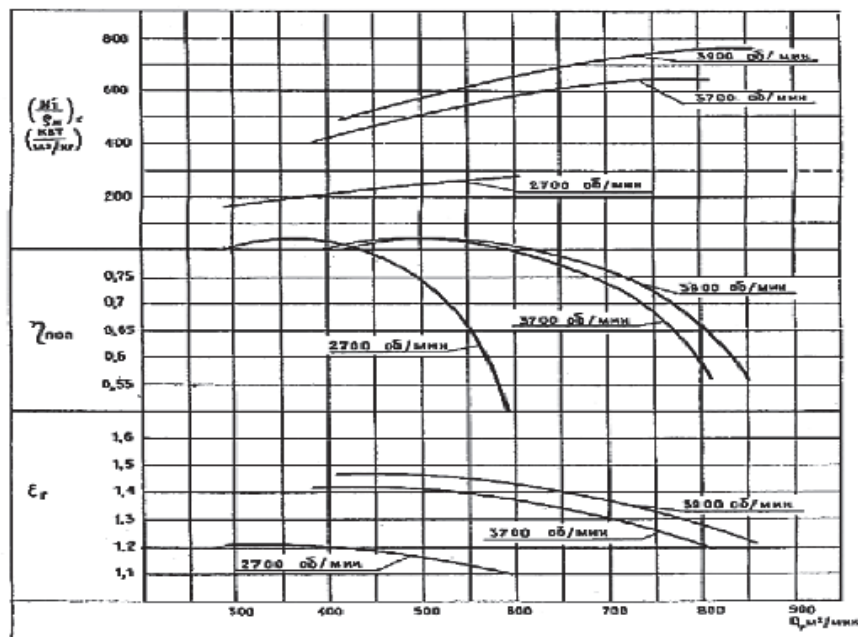

Рисунок 4. Характеристики нагнетателя типа 650-21-2 с регулируемым по частоте электроприводом.

С помощью аккуратного изменения частоты вращения появится возможность работать в диапазонах, не попадающие в режим помпажа, а с помощью технологии связи обратной.

На основании данных суточных ведомостей, а также результатов расчетов по нормативной характеристике по агрегатам ЭГПА №2 и ЭГПА №3 (Приложение А) построим графики КПД, мощности, производительности за исследуемый период. Агрегат ЭГПА №1 находился в резерве и не работал.

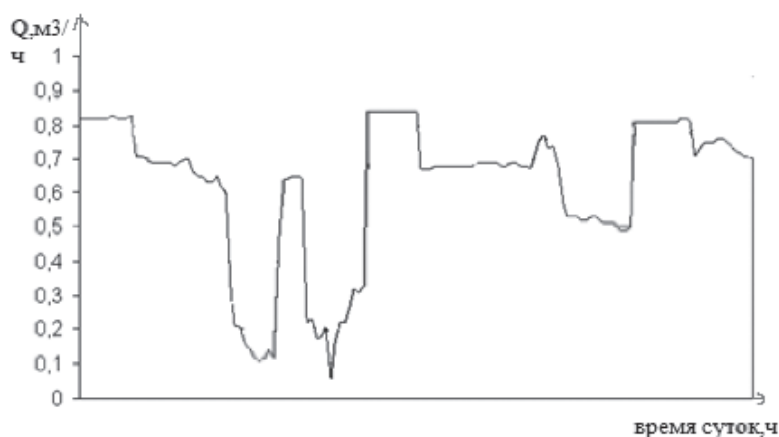

Рисунок 5. Усредненный график КПД за исследуемый период.

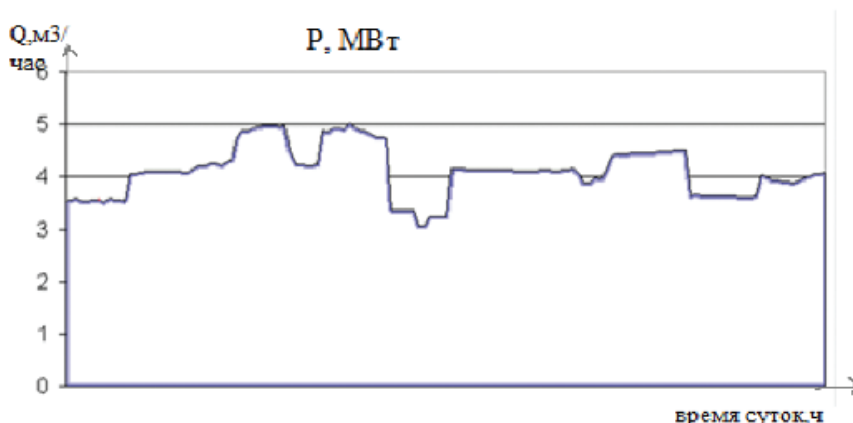

Рисунок 6. Усредненный график мощности за исследуемый период с байпасом.

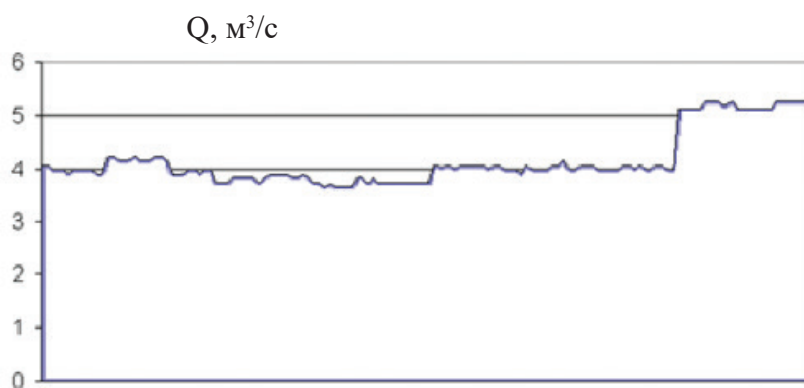

Рисунок 7. Усредненный график производительности за исследуемый период.

Значительное отклонение в характеристиках нагнетателя и магистральной сети наблюдается в переходной период октябрь–ноябрь и март–апрель.

Среднее значение мощности с учетом байпаса за исследуемый период составляет 4,11 МВт, а среднее значение за этот же без учета байпаса составляет 3,15 МВт. Откуда перерасход энегрии за счет потерь на байпасирование составляет 32,4 %.

На основе приведенных данных можно сделать вывод о том, что перерасход электроэнергии составляет 34,04 % за счет байпасирования газа.

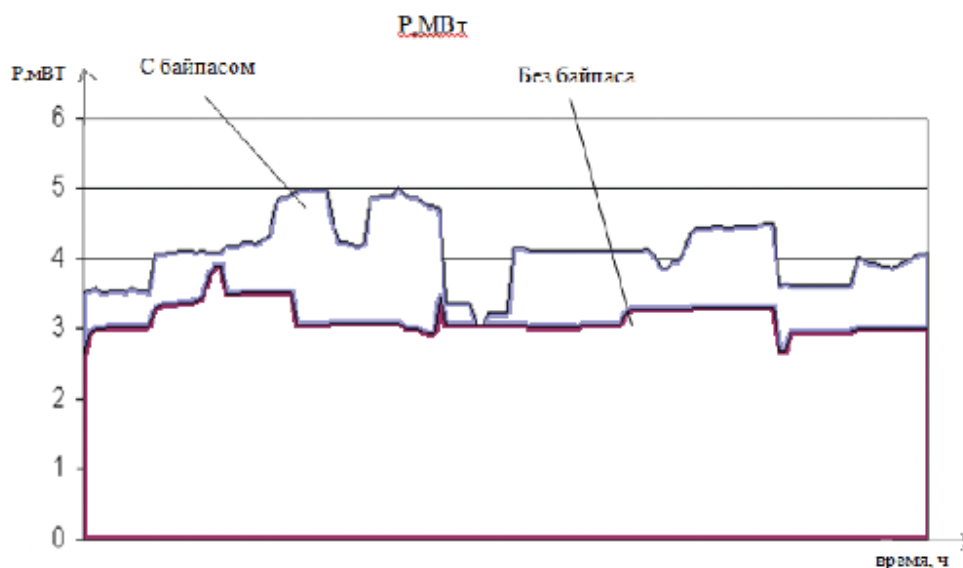

Рисунок 8. Сводные усредненные графики мощностей с учетом байпасной системы за исследуемый период.

При этом из приведенных графиков также видно, что в целом за исследуемый период потери электроэнергии также составляют порядка 32,4 % с учетом дополнительных потерь на байпасирование. Анализирование режимов работы ЭГПА №2,3 показывает, что работа агрегатов с байпасной системой при пониженной степени сжатия и увеличении коммерческой производительности турбины агрегата КПД ЭГПА снижается в среднем до 0,6. Таким образом расхождение в расчетных данных по потерям мощности с полученными в результате исследования находится в пределах 6 %.

Анализ построения силовых электрических схем высоковольтных преобразователей частоты

Выбор электропривода и способы его регулирования выбираются в зависимости от его параметров, от особенности работы самого электропривода и важнейшим пунктом является их затраты на энергию.

При использовании электропривода и определенного метода регулирования учитывается ряд факторов, кроме мощности и габаритов:

- диапазон, при котором наш электропривод будет работать в нормальном режиме;
- двигатель должен питаться от мощного источника питания.

Внедрение мощных синхронных двигателей ставит перед нами задачу использовать двигатели, у которых напряжение обмотки статора должно быть равно напряжению ПЧ и это ставит перед нами следующие варианты схем:

- преобразователь частоты без соединяющего трансформатора;
- преобразователь частоты с соединяющим трансформатором;
- включение соединяющих трансформаторов при подключении маломощных ПЧ;
- ротация мощного двигателя на двигатель с маломощным питанием и ПЧ через понижающий трансформатор.

При решении конкретной задачи применения ЧРП обычно рассматриваются все варианты из предложенных схем, затем, производится предварительная оценка стоимости проекта. В большинстве случаев для электродвигателей мощностью до 6300кВт рекомендуется замена высоковольтных электродвигателей на низковольтные электродвигатели.

Среди ведущих производителей высоковольтных преобразователей частоты можно выделить ABB, Siemens, Rockwel Automation, Технорос (Россия), Toshiba. Структура силовых схем этих преобразователей во многом подобна. Основное отличие состоит в применяемых силовых полупроводниковых приборах и принципах построения системы управления. Все эти преобразователи соответствуют принятым международным стандартам по качеству выходного напряжения и тока и могут быть применены для решения поставленной задачи.

Наибольшее применение для регулирования частоты вращения асинхронных и синхронных двигателей получили двухзвенные ПЧ. Такие устройства преобразуют электроэнергию питающей сети в электроэнергию с требуемыми значениями напряжения, тока и частоты в два этапа. На первом с помощью выпрямителя производится преобразование тока и напряжения сети с частотой 50 Гц в постоянные ток и напряжение. На втором этапе постоянные ток и напряжение преобразуются в переменные, но уже с новыми, требуемыми для обеспечения желаемого режима работы электродвигателя значениями тока, напряжения и частоты. Это преобразование осуществляется специальными устройствами – автономными инверторами.

Анализ существующих схем и алгоритмов пуска СД показывает, что число прямых пусков ограничено в связи со значительными перегрузками двигателей по току, вызывающих высыхание и разрушение изоляции. Кроме этого, такой пуск приводит к динамическим перегрузкам механической части электропривода и нагнетателя, и отрицательно влияет на питающую сеть.

Применение частотно-регулируемого электропривода для управления процессами перекачки газа снимает проблемы прямых пусков нагнетателей ЭГПА – броски токов, перегрев обмоток и разрушение изоляции, механические перегрузки и т.д. При выборе ПЧ и оформлении заказа необходимо предусмотреть наличие в нем программных средств обеспечивающих плавный пуск и точную синхронизацию с питающей сетью.

Литература

- 1 Микаэлян Э.А. Повышение качества, обеспечение надежности и безопасности магистральных трубопроводов, 2001, 640 с.
- 2 Седых З.С. Эксплуатация газоперекачивающих агрегатов с газотурбинным приводом, 1990, 205 с.
- 3 Дерцакяна А.К. Справочник по проектированию магистральных трубопроводов, 1977, 521 с.
- 4 Шаммазов А.М. Проектирование и эксплуатация насосных и компрессорных станций, 2003, 404 с.
- 5 Лезнов Б.С. Энергосбережение и регулируемый привод в насосных и воздуходувных установках, 2017, 417 с.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Камалов Ю.Н., Курабаева Ф.А., Балташева П.Н. Жаңартылған білім беру мазмұны негізіндегі көркем еңбек пәнінің кейбір мәселелері.....	4
Toikin R.Zh. Prerequisites for the formation of professional interest in future social educators in a multilevel higher education system.....	7
Зарыпханова А.Е., Барабанова Е.И., Аканова Ж.М. Мүмкіндігі шектеулі балаларға ата-аналардың толерантты қарым-қатынасы	12
Abdishukir M.K. Training of written argumentive competence of high school students in english classes .	17
Жарылқап Е.Б., Барабанова Е.И., Аканова Ж.М. Ерекше білім алу қажеттіліктері бар студенттердің сипаттамасы	20
Әбен Д.Р. Формирование профессионально-ориентированной компетенции будущих учителей иностранного языка по раннему обучению детей	26
Габдуллина К.М., Сағалиева Ж.К. Оқыту процесінде тесттік әдістерді қолданудың ерекшеліктері	28
Дариева С.С., Жумабекова Г.Б. К вопросу формирования исследовательской компетенции будущего учителя иностранного языка.....	32
Дозморев В.А. Диахронический и синхронический анализ культурно-исторического направления в русской медиевистике начала XX столетия	35

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities

Нусупова А.Ж. С. Әшімбаевтың сыншылдық көзқарасы	40
Есенбаева А.А., Қожағұлов С.Қ. Руникалық жазбалардың жанрын мектепте оқыту	42
Шақаман Ы.Б., Байсын А.А. Баспасөз тілінің тіл дамыту қызметі	45
Таңатаров Б.Ж. Қазақстандық тарихнамадағы Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі Қазақстан мәдениеті мен ғылымы	48
Белгібаев Д.Т. Заманауи құндылықтардың дағдарысы және оның ықпалы	50

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Байжанова К.У., Рыскулбекова Б.Р., Нурмаханова Ж.М. Вопросы двойной формы вины в уголовном праве РК и совокупность уголовных правонарушений	54
Орсаева Р.А. Кәмететке толмағандардың топтық құқық бұзушылығына қылмыстық-құқықтық сипаттама	57
Байжанова К.У., Нурмаханова Ж.М., Рыскулбекова Б.Р. Некоторые вопросы о сущности принципов права.....	62
Насилбеков М. Трасология объектілерінің криминалистикалық маңызы және классификациясы	65

Жаратылыстану ғылымдары

Естественные науки

Natural science

Балықбаева Г.Т., Абылайхан Р.Ш. Коллоидты химия курсын оқытуда сандық білім беру ресурстарын қолдану	72
Анисимова Я.А. Применение конформных отображений в медицине	75
Бурашев Г.Б. Биобдырайтын полимерлер негізіндегі нанокөмекшітерді биомедицинада пайдалану	78
Мукабылова А.О., Хрусталева Д.П. Зенге қарсы флуконазол субстанциясын алу технологияларында кездесетін кемшіліктер және оны шешу жолдары	84

Әлеуметтік ғылымдар және экономика

Социальные науки и экономика

Social Sciences and Economics

Жумағалиева Б.З., Купенов А.М. Ақтөбе облысындағы ауыл шаруашылығы өндірісін дамытудағы шаруа қожалықтарының бүгінгі ахуалын зерттеу	88
Макишев И.К., Тен А.В. Необходимость использования инструментов проектного менеджмента для компаний малого бизнеса	93
Жумағалиева Б.З., Купенов А.М. ҚР шаруа қожалықтардың жұмыс істеу ерекшеліктері	97

Өнертану ғылымдары

Искусствоведческие науки

Branches of art criticism

Хасенов А. Қазақ әдебиетінің шығармаларын экрандаудағы мәселелер	102
Иманбай Ж.М. Соғыс әндерінің қазіргі қоғам өміріндегі рухани байлығының рөлі мен маңызы	105

Қызмет көрсету салалары

Сферы услуг

Service sector

Сатыбай Г.Б., Умирзакова М.А. Қазақстанда мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдар арқылы волонтерлік қызметті дамыту қажеттілігі	108
---	-----

Техникалық ғылымдар және технологиялар / Ауыл шаруашылығы

Технические науки и отрасль технологии / Сельскохозяйственные науки

Technical Sciences and technologies of the industry / Agricultural science

Amirgaliev E.N., Toleuzhan A.S. Speech synthesis of the kazakh language using deep convolutional neural networks	112
Бурханов Б.Ж., Калжанова Ж.И. Кен орындарындағы ұңғымаларды пайдалану кезінде тұз шөгінділерімен күресудің өзектілігі	117
Назымбек Ә.Ә., Жалкенова С.Т. Анализ основных известных смесителей для приготовления комбикормов	120
Есболат Ә.Г. Автомобиль жолдары туралы жалпы түсінік. Көлік жүйесіндегі автомобиль жолдарының рөлі	122
Цыба Ю.А., Алмуратова Н.К., Желтаев С. Определение потребляемой мощности и диапазона регулирования газоперекачивающих агрегатов	125

Scientific publication

Proceedings of the international scientific and practical conference
«Strategic directions of science development: factors of influence and interaction»

4-5 June 2020
Almaty, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev
Technical editor – B. Kosdauletov

Signed to the press on 08.06.2020.
Circulation of 100 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order no. 15186

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group» center
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com